

sociologický časopis

6

ROČNÍK 20

1984

ČSSN0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K vybraným aktuálním směrům dalšího rozvoje a uplatnění marxisticko-leninské sociologie v socialistické společenské praxi ● Doterajší vývoj a očekávané tendence rozvoje sociální struktury dediny a poľnohospodárstva v ČSSR ● Rozvoj socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství ● Specifické a obecné ve vzdělanostně

kvalifikačním rozvoji dělnické třídy v socialistickém Československu ● Nové poznámky k pojetí měření v sociologii ● Málo známé techniky výzkumu masových komunikací ● Příčiny neomluvené absence důlních dělníků ● Recenze ● Zprávy a informace

Obsah č. 6/1984

STATI

- *Charvát F.*: K vybraným aktuálním směrům dalšího rozvoje a uplatnění marxisticko-leninské sociologie v socialistické společenské praxi 561
- *Bauch V.*: Doterajší vývoj a očekávané tendence rozvoje sociální štruktúry dediny a poľnohospodárstva v ČSSR 568
- *Krůček Z. — Kohn P. — Hudečková H. — Majerová-Charitonová V.*: Rozvoj socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství 580
- *Kuchařová V.*: Specifické a obecné ve vzdělanostně kvalifikačním rozvoji dělnické třídy v socialistickém Československu 598

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- *Jeřábek H.*: Nové poznámky k pojetí měření v sociologii 611
- Košťál J.*: Málo známé techniky výzkumu masových komunikací 622

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Znebežánek F.*: Příčiny neomluvené absence důlních dělníků 643

RECENZE

- Foret M.*: I. Hodovský — S. Hubík, Svět a náboženství 646
- Linhart J.*: M. Vaněk a kol, Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu 648
- Pernica V.*: L. I. Uvarova, Nauka kak proizvodiťel'naja sila obščestva 652
- Džachaja L. — Alijevová D.*: L. Nikolov, Struktury na čoveškata dejnost 656
- Jirásek J.*: R. Stollberg, Warum und wozu Soziologie? 660

ZPRÁVY A INFORMACE

- Duffek P. — Duffková J.*: Katedra sociologických výzkumů a koncepce výuky sociologie na filozofické fakultě Moskevské státní univerzity 661
- ✓ *Rehák J.*: Druhý sovětsko-československý seminář „Analýza a modelování sociálně ekonomického rozvoje oblastí a jejich vztahy“, 665
- Lišková L.*: Celostátní konference o úkolech sociologie a sociální psychologie v plánování a řízení sociálních procesů 667

**K vybraným aktuálním směrům
dalšího rozvoje a uplatnění
marxisticko-leninské sociologie
v socialistické společenské praxi**

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Je objektivní zákonitostí socialistické výstavby, že v historických podmínkách utváření jejích rozvinutých forem se zvyrazňuje úloha sociálního rozvoje, tedy oblasti, která je předmětem sociologického poznání. Nechceme tím tvrdit, že by sociální sféra byla v prvních etapách socialistické výstavby podceňována; naopak, právě socialistická společnost se od svého zrodu vyznačuje tím, že její zásadní, dějinné cíle mají sociální obsah a že oblast ekonomiky je historickým prostředkem dosahování těchto cílů.

Na druhé straně je zřejmé, že sama oblast ekonomiky představuje těžiště celistvého sociálního rozvoje socialistické společnosti, neboť je sférou rozšířené reprodukce výrobních vztahů jako jádra složitého souboru socialistických společenských vztahů, které zpětně působí na dynamiku národního hospodářství. Dialektika ekonomických a sociálních procesů je velmi vážný a složitý praktický a vědecký problém, relevantní pro každou společensko-ekonomickou formaci, avšak nabývající právě v podmínkách výstavby a dalšího zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti nových podstatných rysů, spjatých zejména s přechodem socialistické ekonomiky na intenzivní dráhu rozvoje. Aktuálnost těchto skutečností byla zdůrazněna v posledních vrcholných dokumentech KSSS, KSČ i dalších komunistických a dělnických stran zemí reálného socialismu.

Je nepopíratelným faktem, že v dosavadní poznávací činnosti sociologie převládá spíše deskriptivní charakter práce, který byl zákonitě spjat s „pasívním pojetím“ sociálního rozvoje jako celku i jeho jednotlivých komponentů. „Pasívním pojetím“ zde chápeme přístup, který „ex ante“ považuje sociální oblast (tj. mimo jiné veškerý souhrn společenských vztahů, třídní a sociální strukturu společnosti, včetně sociálně demografických skupin obyvatelstva, souhrn životních podmínek, potřeby, zájmy a vůbec celistvý životní způsob jednotlivců, tříd a sociálních skupin atd.) za odvozenou od oblasti ekonomiky. Takový přístup je obecně pochopitelně nesprávný, i když v určitých časových úsecích a v určitých měřítcích uvažování do značné míry pochopitelný: váže totiž sociální sféru, její rozvoj na ekonomický makroagregát nevýrobní spotřeby, kterou chápe jako ekonomický zdroj sociálního rozvoje. Tempa růstu nevýrobní spotřeby jsou v této dikci určující pro rychlost či pomalost dynamiky sociálního rozvoje. Tento způsob uvažování stojí vlastně v pozadí úzkého chápání sociální sféry a sociální politiky jako takové. Omezuje tak vlastně makrospolečenský rozměr sociální politiky na poměr růstové dynamiky osobní a hmotné společenské spotřeby.

Vzhledem k dosud existujícímu pasívnímu („zbytkovému“) postavení makroagregátu nevýrobní spotřeby v makroekonomických úvahách, které je jedním z typických „makroindikací“ extenzivní reprodukce národního hospodářství, je převažující pasívní interpretace sociálního rozvoje plně pochopitelná.

Extenzivní typ ekonomické reprodukce je — jak je možné empiricky dokázat — vázán na růstově prioritní postavení výrobní spotřeby a akumulace

jako makroagregátů, jejichž „nadměrná“ růstová dynamika zcela evidentně reprezentuje extenzitu. Tato skutečnost pak logicky vede k potlačení růstové dynamiky národního důchodu a nevýrobní spotřeby jako růstových reprezentantů intenzivního rozvoje. Pochopitelně užíváme této „makrooptiky“ k posuzování ekonomických a sociálních procesů, jakož i extenzivního a intenzivního typu reprodukčních procesů v poměrně vyhocené podobě; navíc je zřejmé, že za vcelku velmi jednoduchou růstovou konfigurací ekonomických makroagregátů se skrývají velmi složité, komplikované sociálně ekonomické procesy.

Přesto však postoupíme v načatých úvahách dále: jestliže extenzivní (tj. dosavadní) růstová konfigurace klíčových ekonomických makroagregátů, tj. společenského produktu (SP), výrobní spotřeby (VS), národního důchodu (ND — neuvažujeme v této souvislosti rozdíly mezi vytvořeným a užitým národním důchodem, neboť otázky zahraničního obchodu nejsou v souvislosti našich úvah podstatné), akumulace (Ak) a nevýrobní spotřeby (NS), je charakterizovatelná zásadně monotónním uspořádáním typu

$$\Delta VS \geq \Delta Ak \geq \Delta SP \geq \Delta ND \geq \Delta NS, \quad (1)$$

pak pro intenzivní ekonomickou reprodukci je typické právě opačné uspořádání:

$$\Delta NS \geq \Delta ND \geq \Delta SP \geq \Delta Ak \geq \Delta VS \quad (2)$$

Je pochopitelné, že vztahy (1), (2) je nutné chápat jako „ideální“ případy: například růstové postavení makroagregátu akumulace je v československých podmínkách v posledním období značně nestabilní. Lze však s určitostí říci, že zatímco pro extenzivní typ ekonomické reprodukce je prakticky určujícím činitelem růstu společenského produktu růst výrobní spotřeby, pak pro intenzivní typ ekonomické reprodukce by měl být určujícím činitelem růstu národního důchodu růst makroagregátu nevýrobní spotřeby. Výše jsme uvedli, že je to právě makroekonomická veličina, s níž je spojován sociální rozvoj: i když nelze s touto interpretací souhlasit absolutně, neboť reálný obsah sociálního rozvoje značně zužuje, plyne již odtud jeho rostoucí význam.

Bylo by však nesporným omylem považovat sociální rozvoj za oblast zdrojově determinovanou makroagregátem nevýrobní spotřeby a pouze jeho prostřednictvím uvažovat o zpětném vlivu sociálního rozvoje na sféru národního hospodářství, zejména pak tehdy, je-li klíčovým celospolečenským úkolem jeho přechod na intenzivní dráhu růstu.

Skutečnost, že jeden z komponentů nevýrobní spotřeby, tj. osobní spotřeba, bývá bezprostředně spojován s investicemi do subjektivního činitele, a komplementární komponent, tj. hmotně společenská spotřeba, pak se zprostředkovanými investicemi do subjektivního činitele ve fázi užití národního důchodu, nemůže potlačit fakt, že intervence sociálního rozvoje jak do fáze tvorby, tak do fáze užití národního důchodu je mnohem širší a podstatnější, i když obtížněji identifikovatelná a zejména kvantifikovatelná.

Sociální faktory jsou totiž — což je téměř evidentní — přítomny v dynamice všech uvažovaných makroagregátů, i když nejsou v úrovni či „jazyku“ makroanalýzy náležitě uchopitelné a řiditelné. Například jednoduchý makroekonomický výrok požadující snižovat tempa růstu výrobní spotřeby představuje v reálném sociálně ekonomickém prostoru a času velmi složitý a dramatický proces. Není naším cílem v tomto okamžiku obsah daného procesu specifikovat; důležité však je si uvědomit, že jsou to právě sociální faktory tohoto složitě strukturovaného obsahu (ať již jde o iniciativní aktivitu výkonných i řídících pracovníků, subjektivní motivace ke snižování energetické,

materiálové a časové náročnosti výroby, zainteresovanost na progresivních technologických změnách, vyšší stupeň využití základních fondů, směřující k růstu společenské produktivity práce atd.), které představují významnou (ne-li rozhodující) část reálných cest dosahování daného makroekonomicky formulovaného cíle. A právě tyto sociální faktory (či komponenty obsahu makroekonomických veličin) spoluvytvářejí vnitřní dynamické vazby jednotlivých makroekonomických veličin, bez jejichž aktivizace nelze změnit kvalitu konfigurace makroagregátů. Je pochopitelné, že nikdo nebude zastávat vážně názor o možnosti řídit ekonomické reprodukční procesy pouze v makroagregátních měřících: ty mají spíše indikativní („ex post“) než aktivizační („ex ante“) charakter. V jejich jazyce lze sice formulovat globální cíl (např. přechod od situace vyjádřené vztahem (1) k situaci popsané vztahem (2)), avšak nelze v něm postihnout reálné hybné síly zajištění tohoto cíle. A právě tyto hybné síly zasahují podstatným způsobem do sociální oblasti. Tím pochopitelně naprosto nemá být podceněna úloha ekonomických, technologických a vědeckotechnických hybných sil v realizaci přechodu národního hospodářství z extenzivní na intenzivní dráhu rozvoje. Smysl našich předchozích úvah nespočívá v ničem jiném než prokázat jednak nezastupitelné místo sociálního rozvoje v makroekonomických úvahách, jednak nezbytnost vytvoření makrosociální teorie, která vedle rozboru podstatných sociálních souvislostí a sociálních obsahů kategorií makroekonomické teorie musí vybudovat vlastní systém kategorií, popřípadě makroagregátů pro analýzu a prognózu sociálního rozvoje v makroměřítku. Není nutné zdůrazňovat, jaký podstatný význam má právě vytvoření adekvátní makrosociální teorie stavu a vývoje socialistické společnosti pro tolik populární tvorbu tzv. sociálních indikátorů. Je zřejmé, že primitivní (tj. bazální) kategorií makrosociální teorie, a to marxisticko-leninské, bude *kategorie společenského vztahu*, neboť *sociální rozvoj* ve svém celku není ničím jiným než *složitým procesem rozšířené reprodukce společenských vztahů*.

Zde také nacházíme podstatnou spjatost marxisticko-leninské makroekonomické a makrosociální teorie: jestliže podstatou prvé z nich jsou procesy reprodukce výrobních vztahů, je jasné, jaký dialektický vztah mezi oběma teoriemi existuje. Poznávací předností makroekonomické teorie však je, že redukcí výrobních vztahů sleduje zprostředkovaně v hmotných produktech společenské výroby a ještě navíc v jejich hodnotovém vyjádření. „Kvantifikace společenských vztahů“ je velmi závažným, avšak obtížným problémem sociologického poznání vůbec, který však pociťuje jako vážnou potřebu i ekonomické poznání, neboť „hodnotová kvantifikace“ výrobních vztahů zdaleka nepostihuje složitost jejich reprodukce v podmínkách socialistické výstavby. Tato situace pak vede k závěru, že společenské, resp. především výrobní vztahy, se chápou v podstatě jako neměnné, tj. vyhrotime-li záměrně naše úvahy, lze rozlišovat pouze dvě, popřípadě tři „hodnoty“ výrobních vztahů v podmínkách socialistické společnosti, tj. vlastnictví všelidové, skupinové, popřípadě osobní. Takový přístup pak jednak vlastně vylučuje — v rovině poznání — vývoj v rámci jednotlivých typů výrobních vztahů, jednak nadřazuje je hospodářsko-právní normu nad jiný sociálně ekonomický proces.

Není naším cílem nyní rozebírat tento velmi vážný vědecký problém — jde nám pouze o zdůvodnění toho, že nedostatečně strukturované, a to jak v obsahu, tak i v čase, pojetí výrobních vztahů má své vážné negativní konsekvence i pro oblast poznávací vybavenosti celku společenských vztahů. V tomto směru se zákonitě nachází jak makroekonomická, tak makrosociální marxisticko-leninská teorie v podobné situaci: její řešení je možné pouze jejich nejužší kooperací.

V této souvislosti je nutné podtrhnout zvláště významný problém: souhrn výrobních vztahů v podmínkách socialistické společnosti nelze redukovat pouze na oblast vlastnických vztahů, ale je nutné do jeho jádra zahrnout i celý ekonomický mechanismus, tj. soustavu hospodářských norem a pravidel a fungování ekonomických procesů (na rozdíl od kapitalismu, kde je vazba mezi vlastnickými vztahy a ekonomickým mechanismem velmi těsná, téměř kauzální). Zde okamžitě vzniká celá řada otázek pro makroekonomickou teorii socialismu; zásadní z nich je to, jaký prostor možných ekonomických mechanismů je určen socialistickými vlastnickými vztahy. Nebo dále: jaký typ konkrétního ekonomického mechanismu je adekvátní dosažené etapě socialistické výstavby. Pro makrosociální teorii a analýzu socialismu je jedním z ústředních problémů soustavně sociálně (tj. z hlediska stavu a vývojových tendencí společenských vztahů) vyhodnocovat stávající ekonomický mechanismus a formulovat jeho optimální variantu, tj. takovou soustavu hospodářských norem a pravidel, které odpovídají dosaženému stupni rozvoje celistvé socialistické společenské praxe a zároveň zajišťují potřebný stupeň její progresivní dynamiky. Dosavadní řídicí a normotvorná praxe při tvorbě ekonomického mechanismu vycházela z přesvědčení, že konsekvence ekonomického mechanismu do roviny společenských vztahů jsou automatické, dominantní, působící ve směru posilování socialistických vlastnických vztahů. Dialektický charakter společenských vztahů v celé jejich šíři a ekonomického mechanismu nebyl náležitě zohledňován. Skutečnost, že člověk představuje ohniska hybných sil socialistického rozvoje, byla chápána značně iluzorně, nekonkrétně a ploše. Bylo to jak z praktického, tak i poznávacího hlediska svým způsobem zákonité. Hodnocení a projektování ekonomického mechanismu z určujícího hlediska společenských vztahů totiž představuje nesmírně složitý proces, který v žádném případě nelze interpretovat „černo-bíle“, totiž jako rozhodovací proces mezi kladnou a zápornou odpovědí. Můžeme-li to tak říci „sociologie ekonomického mechanismu“ [podobně jako výše bychom mohli hovořit o „sociologii tvorby a užití národního důchodu“ jako o důležitém komponentu makrosociální analýzy a teorie socialismu] bude mít jak ve fázi aposteriorního hodnocení, tak i ve fázi apriorního projektování co činit s velmi složitými jevy a procesy.

Pro rámcovou ilustraci jde o takové problémy, jako například zhodnocení stávajících norem ekonomického řízení jak výrobních, tak rozpočtových organizací z hlediska jejich dopadů na vztahy mezi lidmi, na jejich hodnotové systémy, na jejich rozhodovací chování; nebo o kladné či záporné důsledky dotační politiky státu jak vůči podnikům, institucím, tak i obyvatelstvu ve sféře ekonomického i politického jednání jednotlivců. Zde se zcela zřetelně projevuje složitost nastoleného problému: dotační politika představuje výrazný rys socialismu, o jehož správnosti nemůže být v obecné rovině pochyb. Nicméně však v mnoha případech lze prokázat, že její důsledky mohou vést k závažným deformacím společenského vědomí, pokud jde o vztah celospolečenských a individuálních zájmů, přičemž její stimulační funkce, pokud jde o oblast vlastní výroby, je nízká. Dosavadní obsah ekonomického mechanismu zcela přirozeně zvýhodňoval podniky a instituce před obyvatelstvem, což se ve sféře společenských vztahů neprojevovalo jednoznačně pozitivními důsledky, ale naopak působilo negativně ve směru oslabování zainteresovanosti pracujících na plnění úkolů podniků a institucí. Mnozí ekonomové hovoří o tzv. měkké ekonomice, jejíž podstata spočívá ve vysoké rozvolněnosti výstupů a vstupů jednotlivých ekonomických subjektů v rámci reprodukčních procesů. Odtud jsou odvozovány některé další závažné problémy týkající se například stupně ekonomické samostatnosti podniků, politiky v oblasti pra-

covních sil, mzdové a cenové politiky apod. Jde o problémy, jejichž obsah je velmi těsně svázán (nebo lépe řečeno vlastně totožný) právě s oblastí společenských vztahů jako strukturní základnou aktivizace subjektivního faktoru v procesech socialistické výstavby.

I když naše úvahy v tomto směru vedeme spíše programově a rámcově, je účelné vyslovit závažnou strategickou hypotézu: hodnocení a projektování ekonomického mechanismu v etapě výstavby rozvinutého socialismu z hlediska společenských vztahů, jejichž cílem je zajistit vyšší dynamiku rozvoje výroby a celé společnosti, musí nutně směřovat k omezování měkkosti ekonomiky jako nezbytné podmínky a zdroje aktivizace subjektivních činitelů socialistické výstavby a rozvoje jejich socialistického životního způsobu. Praxe i teoretické analýzy prokazují, že „měkkost ekonomiky“ v dané fázi socialistické výstavby neodpovídá ani jejím zásadním cílům, ani vlastní podstatě socialistických vlastnických vztahů. Buržoazní a revizionistické koncepce se opírají o falešnou doktrínu, že soukromé vlastnictví výrobních prostředků a absolutizace tržního mechanismu jsou jediným a určujícím zdrojem náležitých dynamik společenské výroby, pro něž je nezbytná až bezohledná tvrdost kapitalistického ekonomického mechanismu. Avšak reálný vývoj nejen přináší stále více důkazů o falešnosti této komplexní společenské doktríny [zejména v souvislosti s výrobními aplikacemi nejnovějších poznatků vědy a techniky], ale zároveň ozřejmuje, že požadavek snižování „měkkosti“ soudobé socialistické ekonomiky neznamena v žádném případě oslabování určujících výrobních vztahů socialismu. Naopak představuje cílevědomou snahu o překonávání rozporů mezi ekonomickým mechanismem a soustavou společenských vztahů výrobní a společenské praxe zemí reálného socialismu.

Uvádíme tyto skutečnosti především proto, aby bylo zřejmé, že problematika dalšího zdokonalování ekonomického mechanismu v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu — z hlediska komplexně pojatých společenských vztahů — není ideologicky indiferentní, ale právě naopak. Proto i vstup sociologického poznání do makrosféry tvorby a užití národního důchodu, jakož i do oblasti ekonomického mechanismu soudobých socialistických společností plní i závažné ideologické poslání.

* * *

Dosud jsme věnovali pozornost dvěma závažným oblastem společenskovo vědního poznání, jejichž úspěšný vstup do procesů řízení výrobních a společenských procesů je vázán na sféru společenských vztahů a jejich sociologické obsáhnutí. Avšak právě v současných podmínkách se rovněž zvyšuje strategický význam sociálního rozvoje samého, což se projevuje ve zvýšené míře v pracích prognostického charakteru.

Intenzivní rozšířená reprodukce společenské práce klade do nových souvislostí vzájemné vazby hospodářského růstu, vědeckotechnického pokroku a sociálního rozvoje. Specifický rys marxisticko-leninského přístupu k prognózování socialistické společnosti je právě v tom, že nechápe hospodářské a vědeckotechnické procesy jako sociálně neutrální, ale staví otázku, jak společenské vztahy, potřeby, zájmy a síly ovlivňují, podmiňují a dynamizují jejich rozvoj a orientují jej k socialistickým cílům. Právě v těchto dimenzích se uplatňují nové rysy společenského vývoje za socialismu. Sociální rozvoj zdaleka pak nelze chápat jen jako důsledek vytvořených ekonomických zdrojů; v logice vývoje se stává naopak sám významným zdrojem hospodářského růstu. Zatím jsme vlastně jen na počátku skutečně hlubokého vhledu do této problematiky. Rovněž dosud nedisponujeme potřebnými poznatky a metodologickými prostředky umožňujícími přesněji vyjádřit míru vlivu sociálních fak-

torů na vývoj ekonomiky. Přesto však je již dnes naprosto jasné, že běžné pojetí, které připisuje sociální sféře jednostranně pasivní roli a nedoceňuje zpětný vliv vytvářených subjektivních faktorů na společenský vývoj, výrazně zužuje možnosti mobilizace potřebných zdrojů.

Obrat od extenzivního růstu a prosazení intenzivních cest ekonomického a sociálního rozvoje není krátkodobou záležitostí. Dlouhodobý extenzivní růst si přizpůsobil strukturu ekonomiky, odrazil se ve způsobu řízení i společenském vědomí. Není proto jednoduché přejít v krátkém časovém horizontu na nový typ dynamiky. Přechod od extenzivního k intenzivnímu typu rozvoje představuje komplexní a dlouhodobý program — program nejen ekonomický, ale i politický a sociální.

Rozhodujícím obsahem intenzifikace ekonomiky je maximální zvýšení efektivity národního hospodářství cestou růstu produktivity práce, snižování výrobní spotřeby, rozvoje efektivních a útlumu neefektivních výrob. Tyto úkoly mají výrazné sociální předpoklady a důsledky.

Snižování masy vstupů při zachování či zvyšování kvanta a kvality užitých hodnot je jistě nejpodstatnějším aspektem intenzifikace, avšak zdaleka ji nevyčerpává. Nevypovídá konkrétně o obsazích intenzifikačních obrátů spjatých se složitými vnitřními vazbami v rámci národního hospodářství. Právě z tohoto hlediska se sociální oblast významně účastní na fungování současného reálného ekonomického mechanismu a musí být proto brána v úvahu v projektech i realizaci intenzifikačních opatření.

Přechod od extenzity k intenzitě klade nové nároky i na výzkum a řízení. Potřebné změny v těchto sférách musí dokonce probíhat s patřičným předstihem. Zatím tomu tak není. Týká se to například postupného sjednocování ekonomického a sociálního plánování. Zde bylo sice dosaženo určitých úspěchů na úrovni ekonomických mikrojednotek, avšak problém zdaleka není dosud vyřešen na společenské makroúrovni. Plné pochopení jednoty ekonomického a sociálního života společnosti, sociálního obsahu ekonomických procesů a ekonomických aspektů sociální dynamiky je nepominutelnou podmínkou projekcí společenských změn. Tedy i z poznávacího hlediska se nacházíme v nové situaci, kterou máme zvládnout nejen ve vědě a výzkumu, ale i v aplikaci jejich výsledků. Proces intenzifikace ekonomiky vyžaduje orientaci vědeckovýzkumné řídicí sféry k delšímu časovému a širšímu meritornímu záběru, předpokládá kvalitativní změny i v samotném subjektu plánování a řízení. Ani tyto změny nemohou být jednoduché a nemohou se prosadit jednorázově.

Postavení sociálního rozvoje při dosahování cílů intenzifikace má objektivně rozporný charakter. Na jedné straně dosud převažující extenzivní rozvoj ekonomiky vtiskl i sociálnímu rozvoji a jeho řízení extenzivní rysy — prioritizaci nároků na zdroje před úsilím o zvýšení přínosů, převahu „nastavovacího“ pojetí růstu, které je jedním z rozhodujících momentů podporujících kvantitativní inerci současných reprodukčních procesů, nedostatečně aktivní vztah ke kvalitativním inovacím, což vede k představám interpretujícím rozvoj jako pouhé kvantitativní rozšiřování. Sociální oblast pak „chápe“ svůj vlastní rozvoj především jako rozšiřování zdrojů, aniž by brala v úvahu možnosti kvalitativního obrátu v transformaci vstupů ve výstupy v rámci svých reprodukčních procesů. Celá řada faktů dokazuje, že například v oblasti životní úrovně a životního způsobu, v účasti lidí na hospodářském a společenském řízení se proměny redukují pouze na kvantitativní pohyby vstupů a výstupů při praktickém zachování jejich vnitřní struktury a funkcí. Přitom některé nové jevy, které přinese sociální rozvoj v budoucnu (například v oblasti demografického vývoje či vývoje vzdělanostní struktury), mohou buď vý-

znamně posílit extenzivní založení ekonomického rozvoje, anebo naopak výrazně napomoci jejich intenzifikaci.

Sociální rozvoj se tak v procesu intenzifikace národního hospodářství dostává do strategické pozice. Může působit buď jako bariéra, nebo jako významný zdroj postupu ekonomické intenzifikace. Aby se naplnila druhá možnost, je nezbytné intenzifikovat sociální rozvoj samotný.

K tomu by měl napomáhat systém sociálních programů týkajících se rozvoje pracovních míst (jejich nové struktury), rekvalifikačních opatření (zejména pak ve vybraných odvětvích strojírenství), postupné optimalizace životních podmínek pracujících, včetně nezbytných ekologických opatření, rozvoje služeb ve smyslu 6. pléna ÚV KSČ atd.

Uvažujeme-li o sociálním rozvoji a jeho aktivní roli v intenzifikačních procesech a přeměnách ekonomické struktury, nelze tak činit abstraktně, bez konkretizace jeho reálných společenských nositelů. Rozvoj socialistické společnosti je založen na vedoucí úloze dělnické třídy, a proto i jeho dynamizace je neoddelitelně spjata s dalším prohlubováním hegemonie dělnické třídy v ekonomických a sociálních procesech, s dalším rozvíjením a účinnějším využíváním jejich produktivních a tvořivých potencií.

Socialistická společnost, která se v procesu své rozvinuté výstavby formuje jako ucelený a stále všestranněji propojený organismus, se může harmonicky rozvíjet jen svým vlastním způsobem — jako společnost vědecky řízená dělnickou třídou a komunistickou stranou na základě marxisticko-leninského poznání objektivních zákonitostí svého vývoje.

Klíčová úloha ve společenském rozvoji, intenzifikaci ekonomiky a sjednocování sociálních a ekonomických procesů připadá komunistické straně, předvoji dělnické třídy a všech pracujících. Právě ona jako nositel objektivních celospolečenských zájmů a základní subjektivní síla společenského pokroku je vůdčí silou i garantem všech procesů ekonomických i sociálních přeměn, které se budou uskutečňovat v souladu s historickými cíli socialismu.

Резюме

Ф. Харват: По поводу некоторых актуальных направлений дальнейшего развития и применения марксистско-ленинской социологии в социалистической общественной практике

Автор характеризует новую роль социального развития в процессе развития народного хозяйства и всего общества. Он показывает роль макросоциальных анализов в условиях построения развитого социализма и доказывает необходимость оценки экономического и социального механизма с точки зрения динамики развития общественных отношений как важной составной части марксистско-ленинского понимания социологии как в плане анализов, так и в плане прогнозов.

Summary

F. Charvát: On Selected Actual Trends of Further Development and Application of Marxist-Leninist Sociology in Socialist Social Practice.

In the present paper, the new role of social development within the development processes taking place in the area of national economy and the whole society is characterized. The role of macrosocial analyses under the conditions of building up advanced socialism is outlined. The necessity of evaluating the economic and social mechanism from the point of view of the dynamics of social relations as an important part of the Marxist-Leninist sociological conception is made evident on the level of both analyses and prognoses.

V období socialistickej revolúcie bol obraz československého vidieka výsledkom minulých celospoločenských podmienok vývoja a zároveň aj špecifických podmienok, v ktorých sa vyvíjali jednotlivé lokality. Z tohto dôvodu za priemernými veličinami charakterizujúcimi československú dedinu tohto obdobia sa skrývajú výrazné rozdiely v osídlení, v štruktúre obyvateľstva, v migračných procesoch, v úrovni ekonomickej aktivity obyvateľstva, v demografických štruktúrach, spôsobených rozdielnou hustotou sídiel, ich koncentráciou, vzdialenosťami od priemyselných a administratívnych centier, dopravnými možnosťami, bonitou pôdy a ďalšími faktormi. V zjednodušenom prístupe možno však vidiecke lokality rozdeliť najmä do dvoch skupín — podľa toho, či sa región nachádzal v priemyselnej alebo prevažne poľnohospodárskej oblasti. V západných častiach republiky bol v minulosti vývoj vidieka ovplyvnený relatívne vysokým stupňom industrializácie, vo východných častiach zasa prevažne poľnohospodárskym charakterom hospodárstva.

Pomerne rozvinutá dopravná sieť a blízkosť obcí k mestským a priemyselným lokalitám (v západných častiach v priemere asi 2,6 km, na Slovensku okolo 4 km) umožňovali obyvateľom vidieka pracovať v blízkych mestských centrách, a tak preľudnené obce, v ktorých bola nízka ekonomická aktivita rodinných príslušníkov, najmä žien, vytvárali podmienky pre migračné pohyby. Najmä slovenský vidiek mal v minulosti pre akúkoľvek prácu „rezervnú armádu“ stálych aj sezónnych pracovníkov. Títo odchádzali za prácou nielen v rámci republiky, ale aj za hranice, ba aj do zámoria. Takto sa v živote obyvateľov dediny formovali osobitné podmienky aj pre vývin ich vedomia tým, že vzájomne tu do vedomia vstupovali pokrokové myšlienky mesta, ktoré prinášali do dediny migranti s tradičnými názormi vidieckej populácie.

O rozdielnych podmienkach vývinu dedín v jednotlivých lokalitách republiky svedčia napr. tieto údaje: r. 1945 na 1000 obyvateľov prislúchalo k poľnohospodárstvu v Čechách 203,7 a na Slovensku až 502,9 obyvateľov. Na 1000 zárobkovo činných prislúchalo v ČSR k poľnohospodárstvu 182,3 a na Slovensku až 449,5 obyvateľov. Podľa sčítania ľudu [Soupisy 1951] bolo v štruktúre obyvateľstva v ČSR 40,43 % zárobkovo činných, na Slovensku iba 34,07 %. V štruktúre poľnohospodárskeho obyvateľstva reprezentovali poľnohospodárski robotníci v ČSR 9,6 % a na Slovensku až 26,7 %. Vo vidieckych lokalitách (do 1999 obyvateľov) žilo v čase vzniku novej republiky v západnej časti republiky 46,0 %, na Slovensku až 55,9 % obyvateľov. Od západu k východu sa zvyšoval podiel poľnohospodárskeho obyvateľstva a rástol aj podiel vidieckej populácie na celkovom počte obyvateľov. Avšak hustota obyvateľov na 1 km² bola vyššia v Čechách než na Slovensku.

Po druhej svetovej vojne rekonštrukcia národného hospodárstva, pozemková reforma, osídľovanie pohraničia, socialistickej industrializácie krajiny a neskôr procesy spojené s budovaním socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby revolučne zasiahli do života vidieckej populácie. Tieto procesy sa prejavili v dynamickej reštrukturalizácii sociálno-triednej štruktúry na dedine,

vo výrazných mobilitných pohyboch a nie na poslednom mieste v široko rozvetvených formách migrácie. Zároveň sa menili aj dimenzie celospoločenskej sociálno-triednej štruktúry a priniesli so sebou rad pozitívnych výsledkov v živote dediny, ale aj nemálo problémov.

Celospoločenské procesy spojené najmä s industrializáciou krajiny spolu s vývinom spoločenských výrobných síl rozmnožili pracovné príležitosti v priemysle a v ďalších odvetviach národného hospodárstva, čo sa prejavilo v prvom rade v mobilitných a migračných pohyboch ako reálny prejav postupnej likvidácie nezamestnanosti, včítane jej skrytej formy, ktorá bola typická práve pre dedinu.

Vidiek veľmi rýchlo menil svoju tradičnú sociálnu tvár, ktorú v minulosti charakterizovala symbióza vidieka a poľnohospodárstva. Obyvateľstvo z preľudnených dedín sa aktivizovalo v iných odvetviach národného hospodárstva a menilo svoj sociálny status. Z obyvateľov prislúchajúcich k poľnohospodárstvu sa stávali príslušníci robotníckej triedy a sociálnej skupiny zamestnancov, pričom veľká časť z nich zostala bývať vo vidieckych lokalitách (už spomínaná blízkosť priemyselných centier a bytové problémy v mestách). Táto skutočnosť sa v prvej etape vývinu socialistickej spoločnosti prejavila v tom, že počet obyvateľov bývajúcich na vidieku mal určitú stabilitu napriek rastu nových priemyselných centier. V roku 1950 ešte 48,8 % obyvateľov našej republiky žilo v obciach do 2000 obyvateľov. Mnohí noví pracovníci v mestách a priemyselných centrách sa stali príslušníkmi migrujúcej armády. Počet migrantov sa zvyšoval s rozvojom industrializácie a nevýrobnej sféry.

Neskôr, po sformovaní poľnohospodárskej veľkovýroby a v dôsledku rastu produktivity práce v poľnohospodárstve otvoril sa ďalší ventil, ktorým odchádzali bývalí roľníci pracovať do iných odvetví národného hospodárstva.

Najvýraznejšie mobilitné procesy prebehli v prvých 25 rokoch po zrode novej republiky. Začiatkom 70. rokov sa v podstate tieto pohyby uzavreli, i keď zostali menšie rezervy na dedinách v poľnohospodárstve a v ďalšej ekonomickej aktivizácii žien. Od roku 1948 do roku 1970 sa zvýšili počty pracujúcich v ČSSR o 20 %, pričom hlavné mobilitné procesy sa týkali presunov medzi odvetviami. Počet poľnohospodárov sa znížil na polovicu a počet pracovníkov v priemysle sa zvýšil o 61 %. Ešte výraznejšie boli mobilitné pohyby v nevýrobných odvetviach, kde sa za toto obdobie zvýšila zamestnanosť o 116 %. Významný podiel na raste celkovej zamestnanosti mala ekonomická aktivita žien. Po roku 1970 tým, že sa vyčerpali hlavné zdroje voľných pracovných síl, bolo tempo mobilitných pohybov už pomerne menej výrazné.

Tieto mobilitné procesy sa dotkli vidieka v dvoch smeroch — a to tým, že veľká časť dedinského obyvateľstva sa ekonomicky aktivizovala v mestách, pričom zostala bývať na dedine a rozšírila tak rady migrujúceho obyvateľstva. R. 1961 v ČSR z obcí do 1999 obyvateľov odchádzalo za prácou 57,8 %, r. 1970 už 67,8 % a r. 1980 už 62,9 %. Na Slovensku sa počet týchto migrujúcich zvýšil do r. 1980 z 46,7 % na 71,3 % [Sčítanie 1961, 1970, 1980]. Veľký podiel na tomto pohybe mala migrácia kyvadlová. Podľa sčítania r. 1980 v obciach do 2000 obyvateľov žilo 27,4 % obyvateľov republiky. Z ekonomicky aktívnych obyvateľov vidieka 65,5 % pracovalo mimo miesta trvalého bydliska. V štruktúre migrantov výraznú prevahu mala naďalej kyvadlová forma migrácie, o čom svedčí skutočnosť, že z celkového počtu migrujúcich 76,8 % pracovalo v okrese, v ktorom mal pracovník trvalé bydlisko.

Tieto procesy sa omnoho intenzívnejšie prejavovali v oblastiach, ktoré mali v minulosti prevažne poľnohospodársky charakter. Typickým príkladom je práve Slovensko. Tu sa vidiek omnoho dynamickejšie menil než v rajónoch priemyselne rozvinutejších, čo potvrdzujú nielen radikálne zmeny v sociálno-

-triednej štruktúre, ale aj zmeny v materiálnych podmienkach života obyvateľov týchto lokalít. I keď v procese urbanizácie slovenských obcí sa prejavujú určité špecifiká, napr. skutočnosti, že mobilitné procesy sa uskutočnili za veľmi krátku dobu a migračné pohyby boli omnoho intenzívnejšie, čo sa odrazilo v niektorých osobitostiach výstavby obcí, ich spôsobu života, predsa možno konštatovať, že významnou črtou všetkých regiónov republiky je výrazné zblíženie životných podmienok dedín navzájom a zblíženie materiálnych podmienok v mestách a na dedinách.

V ktorých črtách vidieckej populácie nastali radikálne zmeny? Nie je to iba celkové postavenie vidieka v socialistickej spoločnosti, ktoré bolo determinované v prvom rade politikou strany zameranou na odstránenie podstatných rozdielov medzi mestom a dedinou, ale boli to výrazné vnútorné zmeny podmienok života vidieckych lokalít.

V období socialistického zriadenia nastali pozoruhodné zmeny v celospoločenských podmienkach, ktoré sa odrazili v postavení vidieka, v spoločenskom systéme s cieľom, aby „mesto vrátilo vidieku to, o čo ho v minulosti ochudobnilo“. Vláda socialistickej robotníckej triedy odstránila nezamestnanosť a výrobnú a spoločenskú izolovanosť vidieka, zabezpečila, aby sa najnovšie poznatky vedy a techniky ale i kultúry dostali aj do tých najodľahlejších vidieckych lokalít, čím urýchlila likvidáciu antagonistického protikladu medzi mestom a dedinou. Potvrdzujú to údaje o dynamickom rozvoji spoločenských výrobných síl v poľnohospodárskej veľkovýrobe, o vybudovanej komunikačnej sieti, o rozvoji osobnej dopravy najmä automobilovej, o výstavbe sociálnej infraštruktúry na dedinách, o budovaní a rekonštrukcii bytového fondu a pod. V rámci týchto materiálnych podmienok života dedinského obyvateľstva menila sa vzdelanostná a kultúrna úroveň vidieckej populácie a celý spôsob ich života.

Pre ilustráciu uvediem niekoľko faktov. Napr.: ak r. 1939 bolo na Slovensku iba 186 autobusov, tak roku 1981 zabezpečovali autobusovú dopravu z dedín do miest na 2063 linkách, ktoré v tomto roku prepravili 878 miliónov ľudí, čo predstavovalo takmer 13 miliárd osobokilometrov. Za 35 rokov sa postavilo v ČSSR okolo 2 miliónov rodinných a bytových domov. Starý bytový fond bol z veľkej časti zrekonštruovaný, pretože v minulosti spojenie domu s hospodárstvom už nevyhovovalo novému spôsobu života dedinského obyvateľstva. V súčasnosti sa dom roľníka stal miestom realizácie jeho osobných a rodinných záujmov. V dôsledku výstavby a rekonštrukcie bytového fondu sa radikálne zmenila veková štruktúra bytového fondu. Podľa sčítania r. 1980 v štruktúre bytového fondu bolo okolo 40 % domov postavených po roku 1945.

Zmeny v štruktúre dedinského obyvateľstva, v ktorom dominantnú úlohu zohrávajú občania, ktorí pracujú alebo študujú v mestách, vysoký podiel heterogénnych rodín, výrazné zmeny v účelovosti prevažne rodinných domov a vysoká úroveň ich vybavenosti potvrdzujú významné zmeny v spôsobe života obyvateľov dnešnej dediny. Socialistický spôsob života na dedine sa v niektorých stránkach v plnej miere vyrovnal so spôsobom života mestskej populácie, v niektorých však zaostáva — avšak niektoré stránky života na dedinách sú pozitívnejšie, než je tomu v mestách. Tieto osobitosti sú spôsobené napr. nižšou koncentráciou obyvateľstva, takmer absolútnou prevahou bytov v rodinných domoch, vlastníctvom menšej rozlohy pôdy, ale aj bezprostrednejšími vzťahmi medzi bývajúcimi. Tieto špecifiká determinujú životné podmienky obyvateľov dedín, pričom ďalšie riešenie niektorých podmienok života dedinského obyvateľstva je závislé od úrovne hospodárenia poľnohospodárskych podnikov, ale aj od celospoločenských investičných zámerov.

Ako sa v týchto celospoločenských podmienkach vyvíjal život poľnohospodárskeho obyvateľstva?

V procese už spomínaných celospoločenských pohybov sa štruktúra poľnohospodárskeho obyvateľstva menila priamo skokom. Roku 1948 reprezentovali pracovné sily v československom poľnohospodárstve 2 221 691 pracovníkov, ich početná váha sa koncentrovala do skupiny individuálnych malovýrobcov. Pozemková reforma zlikvidovala počet kapitalistických vlastníkov pôdy, zároveň odstránila zo štruktúry poľnohospodárskeho obyvateľstva sociálne najbiednejších, robotníkov, deputátov, sezónnych robotníkov, sluhov a ďalších príslušníkov proletariátu a poloproletariátu. Poľnohospodárstvo zmalo-buržoáznelo — v Čechách sa zvýraznila sila stredných roľníkov, na Slovensku malovýrobcov.

Roku 1949 v štruktúre poľnohospodárskych pracovníkov reprezentovali zamestnanci štátneho socialistického sektora — vrátane strojne traktorových staníc (STS) — 4 % a individuálne hospodáriaci roľníci 96 %. Zatiaľ čo pracovníci štátnych podnikov v poľnohospodárstve predstavovali jadro formujúcej sa novej robotníckej triedy v poľnohospodárskej prvovýrobe a triedne boli homogenní, individuálne hospodáriaci roľníci predstavovali triedne a sociálne pestrú zmes, v ktorej materiálne a sociálne postavenie bolo determinované veľkosťou vlastníctva pôdy a ďalších základných výrobných prostriedkov. Roku 1949 skupina roľníkov s vlastníctvom pôdy do 2 ha [46,1 % zo všetkých roľníkov] vlastnila iba 6,9 % pôdy, zatiaľ čo 3,1 % poľnohospodárov s vlastníctvom pôdy nad 20 ha vlastnilo ešte 26,3 % poľnohospodárskej pôdy.

Kvalifikačná štruktúra poľnohospodárov v tomto období zodpovedala kvalifikácii „univerzálneho roľníckeho výrobcu“, charakterizovaného najmä zdedenými a nadobudnutými skúsenosťami a vedomosťami v roľníckej malovýrobe. U robotníkov v strojne traktorových staniciach a v štátnych poľnohospodárskych podnikoch sa už začala formovať nová kvalifikačná štruktúra zodpovedajúca požiadavkám veľkovýrobnej techniky a technológii poľnohospodárskej výroby.

V päťdesiatych rokoch sa začali revolučné zmeny v štruktúre poľnohospodárov, a to jednak v dôsledku mobilných pohybov ako aj v dôsledku zmien v ekonomickej, výrobnej a v spoločenskej sfére poľnohospodárskej prvovýroby, ktoré sa odrazili v sociálno-triednej štruktúre. Združstevňovanie poľnohospodárskej malovýroby, rozvoj štátnych poľnohospodárskych podnikov, ale aj procesy industrializácie národného hospodárstva sa významnou mierou podieľali na týchto zmenách. Do roku 1959, kedy bol vo veľkej miere ukončený proces kolektivizácie, klesol počet poľnohospodárskeho obyvateľstva o 36,2 %. V sociálno-triednej štruktúre poľnohospodárskeho obyvateľstva zohrávali už rozhodujúcu úlohu družstevníci — 63,3 %. Pracovníci štátne socialistického sektora reprezentovali 18,2 % z celkového počtu poľnohospodárov. Individuálni roľnícki výrobcovia sa v štruktúre poľnohospodárov podieľali 18,5 %. Významne sa zmenila aj sociálno-triedna štruktúra individuálne hospodáriacich roľníkov a ich výrobná a ekonomická sila v poľnohospodárstve.

V štruktúre individuálnych výrobcov prestali zohrávať akúkoľvek silu vo výrobe a v spoločenskom postavení veľkí roľnícki vlastníci. Ťažisko štruktúry sa presunulo do skupín reprezentujúcich malovýrobcov. Roľníci do 5 ha, ktorí reprezentovali 95,1 % poľnohospodárov, vlastnili 61,5 % pôdy a strední roľníci (od 5 do 10 ha) mali podiel v štruktúre 4,1 %, ale na pôde individuálne hospodáriacich roľníkov 27,2 %.

V štruktúre individuálnych roľníckych malovýrobcov, ktorí vlastnili z celkovej rozlohy pôdy 10,7 %, významnú úlohu zohrávali trpasličie podniky do 2 ha [87,1 % z celkového počtu individuálne hospodáriacich roľníkov]. Ich po-

Tabuľka 1. Štruktúra poľnohospodárskych podnikov individuálne hospodáriacich roľníkov v ČSSR r. 1949 a 1960*)

Veľkostné skupiny podnikov	1949 v %		1960 v %	
	z počtu podnikov	na poľnohospodárske podniky	z počtu podnikov	na poľnohospodárske podniky
do 0,50 ha	19,7	1,9	71,2	19,2
od 0,51 do 2 ha	26,4	5,9	15,9	16,6
od 2,01 do 5 ha	23,3	15,8	8,0	25,7
od 5,01 do 10 ha	16,9	23,7	4,1	27,3
od 10,01 do 20 ha**)	10,6	27,4	0,7	8,7
od 20,01 ha***)	3,1	25,3	0,1	2,5
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

*) (Vojáček 1973: 728).

**) R. 1960 ide o podniky do 15 ha.

***) R. 1960 ide o podniky nad 15 ha.

diel na pôdnom fonde individuálnych výrobcov sa do r. 1960 oproti r. 1949 zvýšil zo 6,9 % na 35,8 %. Vzrast rozlohy pôdy najmenších podnikov (do 0,5 ha) je výsledkom presunov (dedenie, predaj) v pôdnom vlastníctve kovo-roľníkov a ostatných obyvateľov dedín, ktorá nebola združstevnená. Tieto údaje dokumentujú na jednej strane vzrast ekonomickej aktivity bývalých roľníkov, resp. ich rodinných príslušníkov, v iných odvetviach národného hospodárstva (pričom si ponechali pôdu, na ktorej vyrábali hlavne výrobky pre vlastnú spotrebu) a na druhej strane vzrast migračných pohybov z dedín do priemyselných a mestských centier. Toto konštatovanie potvrdzuje tiež tá skutočnosť, že v poľnohospodárskej prvovýrobe v tomto období pracovalo takmer milión tzv. pomáhajúcich pracovníkov, z čoho rozhodujúci počet — vyše 800 000 — pomáhal v podnikoch individuálne hospodáriacich roľníkov. Rast najmenších podnikov bol nepriamo úmerný vývoju individuálnej poľnohospodárskej malovýroby.

Z hľadiska kvalifikačnej a profesnej štruktúry nastali už do r. 1960 výraznejšie zmeny v prvom rade u pracovníkov štátnych podnikov včítane strojne traktorových staníc a neskôr i u jednotných roľníckych družstiev. Socialistická veľkovýroba a tejto zodpovedajúca deľba práce si vyžiadali zásah nielen do tradičnej kvalifikačnej, ale aj profesnej štruktúry. V r. 1960 pracovalo v československom poľnohospodárstve už 68 442 odborníkov, z ktorých 11 943 malo ukončené vysokoškolské vzdelanie a zbývajúcí počet kvalifikovaných pracovníkov mal stredoškolskú kvalifikáciu. Výrazný pokrok kvalifikačnej štruktúry zaznamenali aj pracovníci priamo vo výrobe — čo sa odrážalo v trvalom raste vyučených manuálnych robotníkov.

Zmeny v sociálnej štruktúre poľnohospodárskych pracovníkov pokračovali po roku 1960. Počet poľnohospodárskeho obyvateľstva mal naďalej klesajúcu tendenciu, ubúdalo individuálne hospodáriacich roľníkov, rástli počty kovo-roľníckych podnikov, zvyšoval sa podiel družstevných výrobcov a mierne vzrástol tiež počet pracovníkov štátnych poľnohospodárskych podnikov.

V československej poľnohospodárskej prvovýrobe pracovalo k 1. 2. 1980 trvale činných [Statistická 1982 : 292]:

— v štátnych poľnohospodárskych podnikoch	237 801
— v spoločných poľnohospodárskych podnikoch	12 417
— v jednotných roľníckych družstvách	632 375
— u individuálne hospodáriacich roľníkoch	14 974
— spolu	897 567

V sociálno-triednej štruktúre poľnohospodárskych pracovníkov rozhodujúcu pozíciu v r. 1980 mali družstevní roľníci a pracovníci štátnych socialistických poľnohospodárskych podnikov. Počty pracovníkov obidvoch socialistických sektorov, ktorí v celkovom počte poľnohospodárskych pracovníkov predstavujú vyše 98 %, sa stali rozhodujúcimi výrobcami poľnohospodárskych produktov v našej spoločnosti. Z tohto dôvodu ďalšie výrobné, ekonomické i sociálne zámery socialistickej spoločnosti musia ešte intenzívnejšie smerovať k upevňovaniu zväzku robotníkov a družstevných roľníkov.

Ak vychádzame z tejto štruktúry poľnohospodárskych výrobcov, rozhodujúcu pozíciu v reprodukcii pracovných síl v poľnohospodárstve majú pracovníci štátnych a družstevných podnikov (triedne hľadisko štruktúry nepovažujeme v tejto súvislosti za rozhodujúce, pretože obidve formy socialistického vlastníctva — napriek určitým osobitostiam — sú založené na rovnakom triednom princípe — na pôsobení zákona rozdeľovania podľa množstva a kvality práce). V dynamicky prebiehajúcich výrobných, ekonomických a spoločenských zmenách sa budú aj v ďalšom období meniť sociálne dimenzie kvalifikačnej a profesnej štruktúry vo veľkej miere ovplyvnené horizontálnou a vertikálnou integráciou, kooperáciou a špecializáciou.

Rozhodujúce kritérium sociálneho rozvrstvenia pracovníkov socialistickej poľnohospodárskej prvovýroby je a bude aj naďalej dané úrovňou delby práce vo vnútri odvetvia, ktorá spôsobuje aj osobitné rozdelenie pracovníkov podľa charakteru a obsahu ich práce, podľa dĺžky využívania pracovnej energie, podľa kvalifikácie a v dôsledku týchto veličín podľa výšky odmeny za vynaloženú prácu. Z celkového počtu pracovníkov v obidvoch rozhodujúcich sektoroch poľnohospodárstva r. 1980 pracovalo v % [Holeček—Kolář, tab. 2].

v rastlinnej výrobe	28,7
v živočíšnej výrobe	29,9
na úseku administratívno-technickom	13,2
na ostatných úsekoch	28,2

Súčasná organizácia práce a dosiahnutá úroveň v rozvoji výrobných síl a technológie výroby sa odráža v pestrej profesnej štruktúre poľnohospodárov. V rastlinnej výrobe sa problémy koncentrujú okolo veľkého počtu nekvalifikovaných manuálnych pracovníkov, ktorí v dôsledku sezónnosti práce nie sú celoročne využití (nieť osobitných problémov u traktoristov a kombajnístov), ale aj niektoré úseky práce v živočíšnej výrobe si vyžadujú naďalej veľký počet manuálnych pracovníkov s nízkou kvalifikáciou, ktorí navyše často pracujú v nevyhovujúcich pracovných podmienkach.

Podľa štatistických údajov o kvalifikačnej úrovni a o možnostiach „využitelnosti“ pracovníkov niektorých kategórií svedčí skutočnosť, že priemerné mesačné odmeny v rozhodujúcich povolaniach v jednotných roľníckych družstvách v ČSSR sa v r. 1982 pohybovali od 1636 Kčs (manuálni pracovníci RV) po 2938 Kčs (šoféri nákladných áut).

V budúcnosti nepredpokladajú sa osobitné problémy v získavaní vysokoškolačne kvalifikovaných pracovníkov, ani pracovníkov remeselníkov. Môžu vzniknúť pro-

blémy v reprodukciu pracovných síl v sociálnych skupinách manuálnych pracovníkov, ak by neprišlo k radikálnym zmenám v technológii a organizácii výroby a prirodzene aj k vyvinutiu novej techniky. V súčasnosti je ešte viac než 16 % takých prác v poľnohospodárstve, ktoré si nevyžadujú odbornú prípravu. Avšak reprodukcia nových pracovných síl môže narážať na problémy aj na tých úsekoch práce, kde je množstvo nedoriešených technologických a sociálnych problémov (problémy pracovného prostredia, zaostalosť výrobných objektov, hygienické a zdravotné problémy a pod.).

Dynamický vývoj obecných činiteľov výrobných síl, najmä po sformovaní socialistickej, materiálno-výrobnej základne (ale aj výchovno-vzdelávacej a školskej sústavy) sa odrazil vo výrazných zmenách kvalifikačnej štruktúry poľnohospodárskych pracovníkov.

Kvalifikačná štruktúra v poľnohospodárskej prvovýrobe v ČSSR r. 1980:

Základné vzdelanie	534 978	60,6
vyučení	230 609	26,1
stredné odborné vzdelanie	30 536	3,5
úplné stredné odborné vzdelanie	69 904	7,9
vysokoškolské	16 566	1,9
s p o l u	882 593	100 %

[Holeček—Kolář, tab. 9]

Aj v ďalších rokoch sa kvalifikačná štruktúra pracovníkov bude skvalitňovať na úkor „základného vzdelania“, ktoré v súčasnosti vo veľkej miere reprezentujú pracovníci v dôchodkovom veku a staršie vekové kategórie najmä žien. So zlepšovaním demografickej štruktúry, ktorá sa postupne cieľavedome zabezpečuje (v znižovaní podielu ženskej pracovnej sily, v zabezpečovaní mladých pracovníkov a v postupnom odchode do dôchodku poľnohospodárov, najmä zakladajúcich členov), bude sa celkový obraz sociálnej štruktúry v poľnohospodárstve približovať štruktúre ostatných odvetví národného hospodárstva (podiel vyučených manuálnych pracovníkov dosiahol napr. vo všeobecnom strojárstve 48,2 %, v doprave 42,7 %, v stavebníctve 44,5 % a v poľnohospodárstve 29,3 %) [Holeček—Kolář, tab. 5].

Dynamicky prebiehajúce procesy ďalšej integrácie — horizontálnej, ale najmä vertikálnej, sa odrazia v ďalšej špecializácii výrobných operácií a v delbe práce a budú významným činiteľom aj reštrukturalizácie sociálnej štruktúry v poľnohospodárskej prvovýrobe.

V sociálnej štruktúre individuálnych roľníkov bude naďalej rozhodujúcu úlohu zohrávať univerzálny roľnícky výrobca. I keď ide v súčasnosti o zanedbateľný počet v štruktúre poľnohospodárov, treba konštatovať, že ide o roľníkov prevažne preštárlych.

V štruktúre poľnohospodárskych výrobcov významnú úlohu zohrávajú malovýrobcovia — kovoroľníci. Ich počet aj za posledné desaťročie vzrástol a v súvislosti s novými zámermi agrárnej politiky (sledujúcej rozvoj záhradkárstva) možno predpokladať aj naďalej ich určitý vzrast. Považujeme preto za potrebné v krátkosti charakterizovať ich sociálne postavenie v našej spoločnosti. Táto sociálna skupina v štruktúre obyvateľov vidieka a jej sociálny status je daný ich prácou mimo poľnohospodárskej prvovýroby (predstavujú bezmála trištvrte milióna, čím početne prevyšujú triedu družstevných roľníkov). Mzdu za prácu v hlavnom zamestnaní dopĺňujú pracovným dôchodkom z individuálneho doplnkového hospodárstva, najmä v naturálnej forme. Výroba v týchto „podnikoch“ má prevažne samozásobiteľský charakter, o čom

svedčí fakt, že v r. 1980 sa malovýrobcovia nepodieľali ani 1 % na trhovej poľnohospodárskej výrobe.(1)

Osobitosť ich sociálneho postavenia vyplýva z dvoch pracovných zdrojov dôchodku. Obidva z nich sú výsledkom ekonomickej aktivity roľníka a jeho rodiny, v dôsledku čoho existencia takejto výroby podľa nášho názoru nevyvoláva v podstate nežiadúce protirečenie v socialistickej spoločnosti. Domnievame sa, že skôr vytvára podmienky pre určitý súlad osobných a celospoločenských záujmov tým, že plní niektoré výrobné úkoly a svojimi výrobkami sa podieľa pri zabezpečovaní ich spotreby a zároveň rozširuje pestrosť sortimentu potravín. Sme preto toho názoru, že po vytvorení presných pravidiel hry v systéme ich celospoločenského regulovania [problémy krmovín, osív a sadív i ich účasť na celospoločenských potravinových fondoch] bude možné aj v budúcnosti očakávať od tejto malovýroby väčšie plnenie niektorých celospoločenských úloh v zabezpečovaní sebestačnosti poľnohospodárskych produktov.

Považujeme za potrebné zmieniť sa ešte o záhumienkovom hospodárstve. Na rozdiel od spomínaného osobného pomocného doplnkového hospodárstva je záhumienok podľa stanov JRD súčasťou družstevného komplexu. Člen družstva dostáva dispozičné právo na užívanie pôdy len za presne stanovených podmienok, je v hlavnej miere podmienený pracovnou účasťou v JRD (i keď družstevníci sú naďalej právne vlastníkami združenej pôdy). Doterajší vývoj družstevnej veľkovýroby viedol k obmedzovaniu záhumienkového hospodárstva a v niektorých prípadoch aj k administratívnej likvidácii záhumienku. V roku 1982 obhospodarovali družstevní roľníci v ČSSR iba 95,7 tisíc ha poľnohospodárskej pôdy pri celkovej členskej základni 632 tisíc družstevných roľníkov. Predpokladáme, že záhumienok v našich podmienkach sa nebude ďalej rozvíjať, hoci netreba podceňovať jeho úlohu pri získavaní nových pracovníkov, najmä pre tie odvetvia výroby a podniky, v ktorých sa bude javiť nedostatok pracovných síl, prípadne v ekonomicky zaostávajúcich JRD.

Sociálno-ekonomický význam obidvoch foriem malovýroby (záhumienok a pomocné doplnkové hospodárstvo) treba vidieť v celospoločenských súvislostiach. Dominantnú úlohu vo výrobe potravín bude trvale zohrávať poľnohospodárska veľkovýroba. Malovýrobné formy výroby však môžu zabezpečovať obhospodarovanie nevyužitých plôch a prispievať tak k zásobovaniu niektorými produktami, najmä k samozásobeniu dedinského obyvateľstva. Takouto cestou sa môže malovýroba podieľať na zvyšovaní národohospodárskej efektívnosti výroby poľnohospodárskych produktov.

Život vidieckej populácie bol v minulosti úzko spätý so súkromným vlastníctvom pôdy. Táto skutočnosť sa prejavovala aj v existencii prevahy homogénnych manželstiev, v ktorých oba manželskí partneri patrili do sociálnej skupiny poľnohospodárov. Rozvoj národného hospodárstva po roku 1945 sa prejavil vo výraznej aktivite obyvateľov dedín v iných odvetviach národného hospodárstva, čo značne narušilo štruktúru poľnohospodárskych lokalít najmä na Slovensku a zároveň aj túto homogenitu. Potvrdzujú to mnohé štatistické zisťovania, podľa ktorých viac než 50 % družstevných roľníkov má manželského partnera ekonomicky aktívneho v iných odvetviach národného hospodárstva. Táto homogenita vzrastá u vekove mladších manželstiev a preto aj v ďalšom vývoji vidieckych rodín možno očakávať ich vzostup. Tento

(1) V dôsledku opatrení zameraných na určitý rozvoj týchto hospodárstiev ich podiel na výrobe niektorých produktov sa v poslednom období mierne zvyšuje. Napr. r. 1982 sa tieto hospodárstva podieľali na štátnom nákupe ovocia 35,3%, zeleniny 21,0%, vajec 5,4% a mäsa 2,2%.

fakt bude zohrávať významnú úlohu v ďalšom zbližovaní spôsobu života v meste a na vidieku.

Doterajší sociálno-ekonomický vývoj československého vidieka a osobitne poľnohospodárskej prvovýroby tvorí východisko úvah o tendenciách ďalšieho vývoja vidieka a jeho populácie. Hlbšie preniknutie do týchto vývinových tendencií a ich precízovanie si vyžaduje rozpracovanie prognóz celkového rozvoja spoločenských výrobných síl a upevňovania socialistických výrobných vzťahov. To sa prejaví v ďalšej spoločenskej deľbe práce, ktorá bude navyiac determinovaná tempom realizácie vedecko-technického pokroku, úrovňou medzinárodnej deľby práce a situáciou na svetových trhoch potravín.

Napriek tomu možno v budúcich desaťročiach predpokladať, že:

1. Dôslednejšie uplatňovanie intenzívnych foriem hospodárenia v poľnohospodárstve pri očakávanom vývoji výrobnej techniky a technológie výroby a pomerne veľkom prírastku pracovných síl sa prejaví v určitej stabilizácii pracovných síl. Z toho vyplýva, že pomerne vysoký podiel vyšších vekových kategórií, ktoré pracujú v súčasnom období v poľnohospodárskej prvovýrobe, si bude vyžadovať zabezpečiť ešte v tomto storočí približne 400 000 nových pracovníkov. Domnievame sa, že pri ich zabezpečovaní osobitné problémy môžu vzniknúť najmä na pracovné operácie náročné na nekvalifikovanú ručnú prácu.

2. Vybudovaná výchovno-vzdelávacia sústava vytvára priaznivé podmienky pre zabezpečenie požadovaného počtu jednotlivých skupín kvalifikovaných a vysokokvalifikovaných odborníkov. Možno predpokladať plnú, rozšírenú ich reprodukciu.

Z tohto dôvodu zmeny v obsahu a charakteere práce i pri očakávanom nezmenenom počte pracovných síl v poľnohospodárskej prvovýrobe sa prejaví v reštrukturalizácii kvalifikačnej štruktúry poľnohospodárov. Tento proces ovplyvní aj celkovú kvalifikačnú štruktúru vidieckych lokalít a aj niektoré ďalšie dimenzie sociálnej štruktúry obyvateľstva dedín.

3. Proces reštrukturalizácie vidieckych lokalít ešte výraznejšie ovplyvní rast kvalifikovaných pracovníkov, ktorí pracujú v mestách alebo v priemyselných centrách. Podľa sčítania ľudu r. 1980 žilo vo vidieckych lokalitách (do 2000 obyvateľov) ekonomicky aktívnych v ČSR 23,7 % a na Slovensku 32,0 % — z nich odchádzalo za prácou mimo miesta svojho trvalého bydliska v ČSR 62,9 % a na Slovensku 71,3 %. Prevažnú väčšinu týchto migrantov predstavujú robotníci, čo vo veľkej miere charakterizuje aj súčasný sociálno-triedny obraz vidieckej populácie. Podľa mikrocenzu 1978 napr. v štruktúre vidieckych obcí predstavovali robotníci 61,9 % (v mestských obciach nad 5000 obyvateľov iba 49,9 %), inteligencia 10,2 % (v mestských 33 %), zamestnanci 7,8 % (v mestských 14,6 %) a družstevní roľníci 17,7 % (v mestských 0,3 %). To sa prejavuje aj v kvalifikačnej štruktúre, v ktorej vo vidieckych lokalitách dominantné postavenie majú vyučení a so základným vzdelaním (v mestských zasa stredoškolsky a vysokoškolsky vzdelaní).

Aj v ďalšom období možno očakávať, že mnoho obyvateľov obcí bude sa ekonomicky aktivizovať mimo miesta svojho bydliska, pričom v tomto procese významnú úlohu bude zohrávať pomerne kvalitný bytový fond na dedinách, ktorý pri trvalom zaostávaní požiadaviek na nové byty v priemyselných a mestských centrách bude naďalej fixovať najmä kyvadlovú migráciu z dedín do miest.

4. Ekonomická aktivita vidieckych obyvateľov v iných lokalitách, než v ktorých trvale bývajú, nemení iba sociálno-triednu, odvetvovú a vzdelanostnú štruktúru obcí, ktoré stratili svoj poľnohospodársky charakter, ale zároveň likviduje aj ich výrobnú a spoločenskú izolovanosť i ekonomickú zaostalosť. Migrujúce obyvateľstvo prináša do miesta bydliska nové mestské prvky spôsobu života, ktoré sa transformujú do pôvodných podmienok života dediny. Zrodil sa a reprodukuje osobitný typ „vidieckeho obyvateľstva“. Rozhodujúce materiálne podmienky života rodiny zabezpečuje práca v meste, resp. v priemyselných centrách. Táto skutočnosť určuje aj sociálny status migrantov a ich rodinných príslušníkov. Život väčšiny z nich charakterizuje skutočnosť, že po návrate z práce trávi svoj mimopracovný čas v aktivitách typických pre život dedinských obyvateľov (hodnotové orientácie, potreby, spoločenská aktivita, susedské vzťahy atď.).

S týmto typom „vidieckeho obyvateľstva“ bude potrebné počítať aj v budúcnosti — potvrdzuje to aj rozsiahla výstavba domov na dedinách. Podľa výskumu 16 obcí na Slovensku z r. 1983 viac než 90 opýtaných obyvateľov (1800 respondentov) nemá záujem ísť bývať do mesta.

5. Popri kyvadlovej migrácii vidieckej lokality opúšťajú natrvalo mnohí najmä mladí obyvatelia, ktorí nachádzajú trvalú prácu i bývanie v priemyselných a mestských lokalitách. Táto skutočnosť spôsobuje, že vidieckej lokality „stárnu“. V roku 1980 bol napr. podiel detskej zložky vo vidieckych lokalitách na Slovensku nižší než celoslovenský priemer, zatiaľčo podiel najvyšších vekových kategórií v štruktúre vidieckeho obyvateľstva bol vyšší. Táto skutočnosť sa môže negatívne odraziť najmä v reprodukcii budúcich poľnohospodárskych výrobcov.(2)

6. Budovanie strediskových obcí ešte zníži počet najmenších sídlisťných jednotiek a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva. Strediskové obce budú naďalej meniť sociálno-triednu štruktúru vidieckych lokalít, najmä niektoré sociálne dimenzie štruktúry (kvalifikačnú, odvetvovú a demografickú). To sa bude odrážať aj v zmenách spôsobu života dedinskej populácie. V tomto procese budú zohrávať pozitívnu úlohu aj integračné procesy v poľnohospodárstve i sústreďovanie investícií na sociálnu infraštruktúru. Tieto mnohodomenzionálne vývinové tendencie budú zohrávať čoraz významnejšiu úlohu v procesoch ďalšieho zblížovania mesta a vidieka v našej republike.

(2) Bližšie k týmto problémom viď kandidátska dizertačná práca B. Bodnárovej Sociálne zmeny a migračné pohyby na dedine. Bratislava, ÚFS SAV 1984.

Literatúra

- Bodnárová, B.: *Sociálne zmeny a migračné pohyby na dedine*. Bratislava, ÚFS SAV 1984.
- Holeček, J. — Kolář, J.: *Aktuální otázky reprodukce kvalifikační struktury a profesní přípravy pracovních sil v zemědělství ČSSR*. Ústav racionalizace řízení a práce, Praha, útvar 023 Brno.
- Sčítání lidu v republice Československé v r. 1961, 1970 a 1980. Praha, FSÚ 1961, 1970, 1980.
- Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946—1947. Čsl. statistika sv. 184, Praha, FSÚ 1951.
- Statistická ročenka republiky Československé 1982. Praha, SNTL 1982.
- Vojáček, A.: *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*. Bratislava, Príroda 1973.

Резюме

В. Баух: Выполнение социально-экономической программы, выдвинутой в период Словацкого национального восстания

Автор статьи показывает 35-летнюю историю развития чехословацкого сельского хозяйства, начавшуюся с издания закона о Единых сельскохозяйственных кооперативах. Закон № 69/49 Кодекса законов заложил фундамент революционных изменений в жизни крестьянского населения, в производственной и экономической сферах сельского хозяйства и в материальной и общественно-культурной жизни сельского населения.

Решающим следствием социализации сельского хозяйства (происходившей в условиях социалистической индустриализации) явились ликвидация всех форм безработицы, отмирание индивидуального мелкосерийного производства и зарождение нового класса кооперативных крестьян, ставшие отправным моментом осуществления революционных изменений и производственной сфере, в которой обслуживаемую вручную технику заменили современные механизмы, что отразилось в изменении содержания труда, заметном росте производительности труда и в динамичном изменении квалификационной структуры сельскохозяйственных производителей.

Кооперативная собственность на основные средства производства в сельском хозяйстве устранила антагонистическую социальную структуру в сельском хозяйстве и привела к созданию нового класса кооперативных крестьян. Социалистические производственные отношения означали ликвидацию антагонистических отношений и установление отношений товарищеского сотрудничества, что явилось следствием введения общественной собственности, при котором материальное положение производителя определяется результатами труда коллектива и количеством и качеством труда, затраченного каждым работником в отдельности.

Изменилось и положение сельскохозяйственных производителей в обществе. Правящий рабочий класс в своей политике исходит из реализации программы рабоче-крестьянского союза, постепенно ликвидируя унаследованные последствия антагонистического противоречия между городом и деревней как проявления союза на самом высоком уровне — союза рабочих и кооперативных крестьян, новое качество которого характеризуется «классами равенства обоих социалистических классов». Несмотря на это, в воспроизводстве класса кооперативных крестьян продолжают сохраняться определенные особенности и специфика.

На современном этапе построения развитого социалистического общества сближение обоих социалистических классов имеет свою специфику, связанную с современным состоянием развития нового общества, особенно с уровнем развития процесса горизонтальной и вертикальной интеграции. Этот процесс создает благоприятные общественные условия для дальнейшего сближения этих классов и ведет к появлению важнейших черт, характеризующих элементы процессов гомогенизации социалистического общества. В этом процессе будут возникать особые условия, главным образом для сближения образа жизни рабочего класса и кооперативного крестьянства и образа жизни населения города и деревни.

Summary

V. Bauch: Present Development and Expected Developmental Trends in the Social Structure of the Village and Agriculture in Czechoslovakia

The present paper deals with the 35-years-old history of the development of Czechoslovak agriculture which began by passing the bill on Unified Agricultural Cooperatives. The law 69/49 of the Code of Laws laid the foundations of revolutionary changes in the life of the agricultural population, i. e. changes in the production and economic spheres of this branch of national economy, and simultaneously changes in the material, social and cultural life of the country population.

A decisive consequence of the socialization of agriculture (which was taking place under the conditions of socialist industrialization) was the liquidation of all forms of unemployment, the abolition of individual small-scale production, and the rise of the new class of cooperative farmers. These facts became the starting point of revolutionary changes in the sphere of production where manual technology was replaced by modern mechanisms; this was reflected in changes of the content of work, in a marked growth of the productivity of labour, and in dynamic changes taking place in the qualification structure of agricultural producers.

Cooperative ownership of the basic means of production in agriculture put an end to the antagonistic social structure in agriculture and gave rise to a new class of cooperative farmers. Socialist production relations liquidated antagonistic relations by introducing relations of comradely cooperation as a consequence of social ownership wherein the producers' material position is determined by the results of work performed by the collective and by the amount and quality of work performed by every individual.

Also the position of agricultural producers in society has been subjected to change. In its policy, the ruling working class proceeds from the realization of the programme of the unity of workers and farmers by gradually liquidating the inherited consequences of the antagonistic town-country contradiction as a manifestation of unity on a higher level — unity of workers and cooperative farmers whose new quality is characterized by "equality of both socialist classes". Notwithstanding, the reproduction of the class of cooperative farmers continues to maintain certain particularities and specific features.

At the present stage of building up an advanced socialist society, the homogenization of both socialist classes has its own specific features proceeding from the contemporary state of development of the new society, and particularly from the level of the process of horizontal and vertical integration. These processes create favourable social conditions for the further homogenization of essential features characterizing the elements of the socialist society's homogenization processes. In this process specific conditions are going to arise, fostering especially the homogenization of the way of life of the working class and that of cooperative farmers, and simultaneously of the urban and rural way of life.

V souboru procesů charakterizujících budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR zaujímá zvláštní místo tvorba socialistického způsobu života, která je v zemědělství specificky determinována především sbližováním způsobu života dvou základních společenských tříd — dělníků a rolníků — a dále vyrovnáváním sociálně ekonomických rozdílů mezi zemědělstvím a průmyslem, mezi městem a venkovem. K vzájemnému sbližování družstevního rolnictva s dělnickou třídou dochází nejen v oblasti podmínek vynakládání práce, ale i v ostatních podmínkách života. Objektivním základem sociálně ekonomických přeměn probíhajících v československém zemědělství je rostoucí úroveň výrobních sil a zespolečnění výroby, což jsou v podstatě klíčové faktory měnící charakter práce a života zemědělského obyvatelstva a působící ke sbližování družstevního a všelidového vlastnictví.

K základním podmínkám, které utvářejí současný způsob života zemědělské populace patří charakter a obsah vykonávané práce, vzdělanostní a kvalifikační úroveň, charakter a kvalita bytové a občanské vybavenosti a způsob trávení volného času. Stejně jako v minulosti hrají i dnes změny v oblasti práce rozhodující roli ve formování způsobu života. Tyto změny se odrážejí i v efektu vynaložené práce a ten finálně v úrovni materiální spotřeby pracovníků v zemědělství. Vybavenost u zemědělských domácností předměty dlouhodobé spotřeby i úroveň osobní spotřeby dosahují stejné úrovně jako u pracovníků ostatních odvětví národního hospodářství.

Formování socialistického způsobu života má u zemědělské a vesnické populace řadu specifík určených především nižší úrovní procesu industrializace, životním rytmem ovlivněným přírodou, historickou genezí družstevního rolnictva i dělnické třídy ve státních zemědělských podnicích a vysokým podílem nezemědělského obyvatelstva na vesnici.

Odstranění dosud existujících sociálně ekonomických rozdílů mezi městem a venkovem, mezi průmyslem a zemědělstvím zahrnuje úkoly v oblasti rozvoje výrobních sil a v oblasti rozvoje způsobu života. Obě skupiny úloh jsou navzájem dialekticky propojeny.

Formování způsobu života pracovníků v zemědělství je předmětem výzkumu realizovaného v 7. pětiletce Výzkumným ústavem ekonomiky zemědělství a výživy. Uvedený výzkum se opírá o vlastní terénní šetření provedená v ČSR v r. 1980 a 1981 reprezentativní sítí tazatelů na výběrovém souboru 1021 a 917 dotazovaných a 378 respondentů ve sjednoceném souboru z obou šetření. Všechny tři soubory jsou charakterizovány vysokou mírou reprezentativnosti.[1]

(1) Podrobnější výsledky jsou publikovány v závěrečných zprávách VÚEZVŽ [Charitonová a kol. 1981; Kohn a kol. 1982; 1983]. Koncipování výzkumu a řešení některých metodických problémů bylo realizováno ve spolupráci s ÚFS ČSAV, Praha (oddělení utváření socialistického způsobu života).

Tato stať vychází z výsledků výzkumu a je orientována na některé základní aspekty formování způsobu života pracovníků v zemědělství. Jde o celkový mechanismus působení jednotlivých životních podmínek a faktorů formování životního způsobu; podrobněji jsou rozebrány oblast práce v socialistické zemědělské výrobě, oblast práce v osobním hospodářství a oblast mimopracovních aktivit a aktivit ve volném čase.

Mechanismus utváření způsobu života

Pro pochopení způsobu života zemědělské populace je důležitá znalost působení jeho determinant, které v zásadě určují možnosti i meze jeho ovlivňování (posilování, omezování, popř. kompenzace vlivu jednotlivých faktorů formování způsobu života). Strukturu komponent způsobu života a jeho determinace znázorňuje schéma 1. V našem přístupu však víceméně abstrahuje-me jak od globálních celospolečenských determinant, u nichž zatím předpokládáme, že tvoří společný základ pro celou zkoumanou populaci a nediferencují její způsob života [2], tak od osobnostních faktorů individuální psychiky. Předmětem této analýzy jsou tedy systémové vazby mezi druhým a třetím „podlažím“ schematicky znázorněné systémové pyramidy. Jde o postižení interakcí různých podmínek a determinant a jejich vlivu na jednotlivé životní projevy, jimiž je způsob života pracovníků v zemědělství charakterizován.

Jednotlivé komponenty formování způsobu života zemědělské populace tvoří (spolu s charakteristickými determinantami) určitá seskupení (bloky). Metodou faktorové analýzy bylo 39 základních indikátorů propojeno a seskupeno do 12 větších faktorových bloků (seskupení), které lze obsahově charakterizovat jedním až dvěma indikátory s největší faktorovou zátěží. Pomocí mezifaktorové korelační analýzy pak bylo určeno 6 větších oblastí působení faktorů způsobu života v jejich vzájemné závislosti i relativní izolovanosti působení (viz schéma 2).

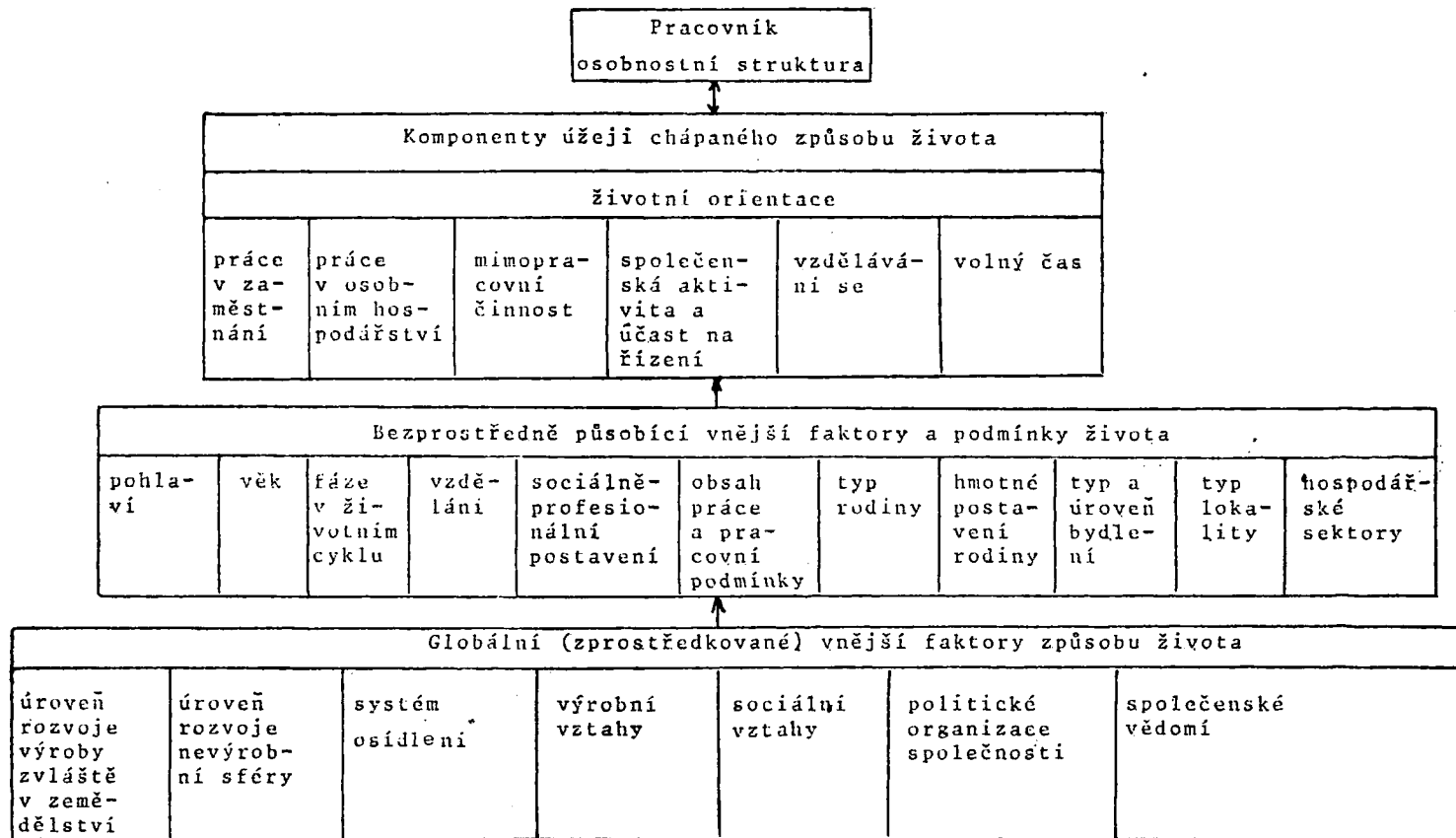
Aktivní dynamické centrum celého systému tvoří faktory, jejichž jádrem je postavení jedince v socioprofesi sféře, korelující především se složitostí, kvalifikovaností a intelektualizací práce, a s tím spojenými rozdíly ve výši vzdělání a výdělku. Komplex těchto faktorů u zemědělské populace úzce souvisí se stupněm technizace práce a její náročností, a na druhé straně s demografickými charakteristikami vyjádřenými postavením v životním cyklu. Rozdíly ve stupni složitosti, technizace, intelektualizace práce, právě tak jako difference ve výdělku a výši odměny se pak dosud projevují v rozdílech mezi mužskou a ženskou prací.

Rozdíly v socioprofesi postavení, vzdělání a výši individuálních výdělků významně ovlivňují a diferencují jednotlivé roviny a „vrstvy“ životních projevů zemědělců — jak sféru pracovních činností, tak sféru mimopracovních aktivit, způsob trávení volného času i životní orientace.

Na druhé straně se jen poměrně volně prostřednictvím podmínek profesního růstu váží na pracovní podmínky a pracovní prostředí, mezi nimiž zvlášť významné místo zaujímají hygienicko-zdravotní podmínky práce, vztahy k spolupracovníkům a vybavenost pracoviště technikou a materiálem. Takto úzce pojaté pracovní podmínky mají při formování jednotlivých rovin a vrstev způsobu života poměrně „všeobecný“ charakter působení s malým diferen-

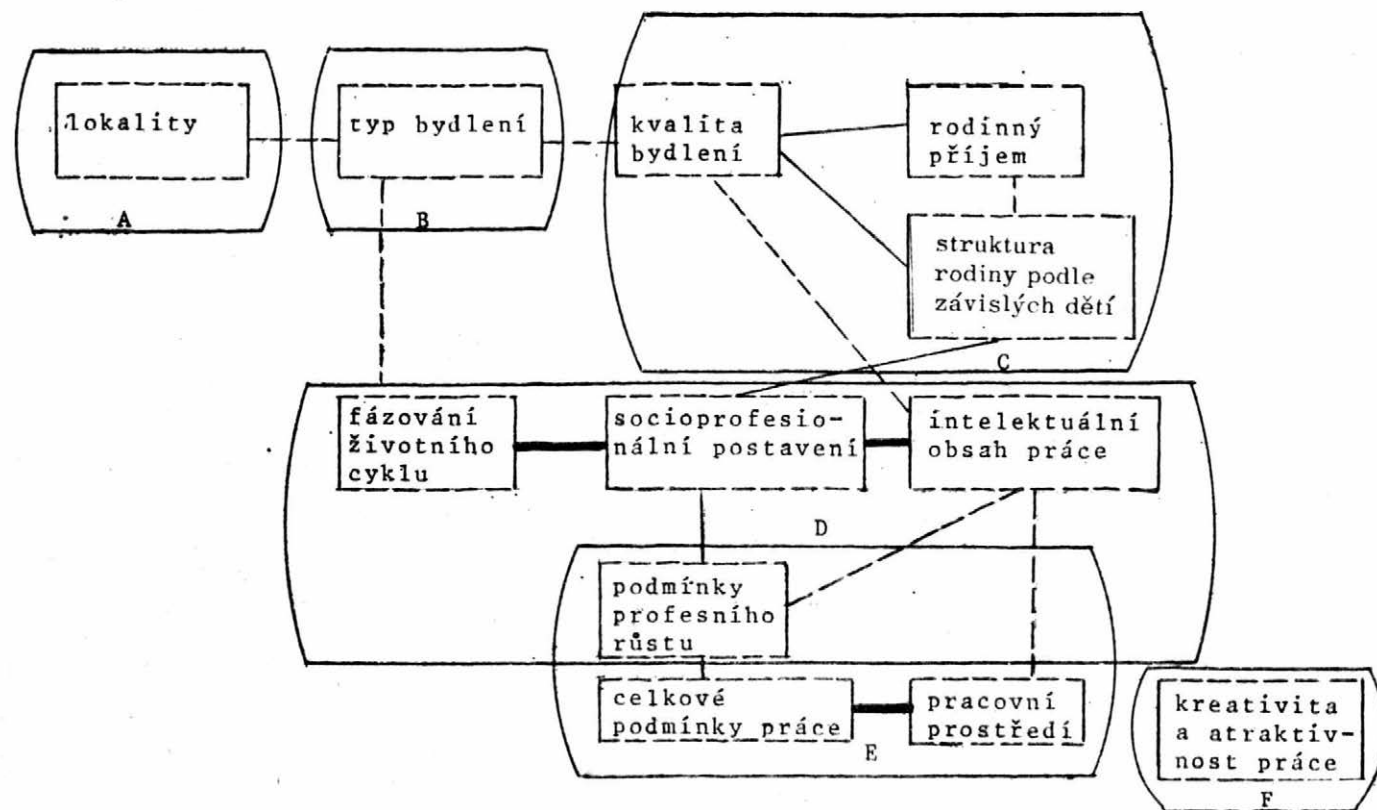
(2) V komplexněji pojaté analýze utváření způsobu života je zřejmé, že určité jeho komponenty jsou zároveň jeho vnitřními determinantami. Způsob bydlení pochopitelně ovlivňuje styl spotřeby, využívání volného času apod.

Schéma 1. Strukturální schéma komponent způsobu života pracovníků v zemědělství a jeho determinace.^{*)}

^{*)} Schéma je vypracováno s použitím: Ryvkina 1979: 93.

Schéma 2. Faktory ovlivňující formování způsobu života zemědělské populace

Vysvětlivky: síla vazeb Pearsonova korelačního koeficientu R

----	slabá	$R = 0,150 - 0,199$
— — —	střední	$R = 0,200 - 0,299$
————	silná	$R = 0,300$ a více

ciačním účinkem. Obdobně tvořivost práce a její atraktivnost působí spíše globálně a kromě vazby na intelektuální charakter práce nediferencuje ostatní komponenty způsobu života, takže v systému životních podmínek působí značně izolovaně. Uvedené pracovní podmínky a faktory ovlivňují ostatní oblasti podmínek života spíše nepřímo prostřednictvím již analyzovaných socioprofesionálních a demografických faktorů.

Do rodinného subsystému se aktivně a dynamické faktory spjaté se socio-profesní a vzdělanostní strukturou pak promítají prostřednictvím struktury rodiny podle ekonomicky činných a závislých členů rodiny, již jsou však ve svém působení značně restrukturovány. Zvláště významně se to projevuje u hmotné úrovně rodin, která je již na zmíněných dynamických faktorech prakticky nezávislá a jen minimálně diferencuje jednotlivé roviny způsobu života.

Naproti tomu životní podmínky spjaté s kvalitou bydlení (nikoli typem bydlení) spolu s vybaveností pro volný čas a (v menší míře) pro domácí práce jsou na zmíněných dynamických sociálních a demografických charakteristikách více závislé a mají též značný formativní (i diferenciační) význam pro mimopracovní sféru života a pro způsob trávení volného času.

Typ bydlení (zemědělská usedlost — rodinný domek — bytový dům) vytváří důležité materiální podmínky pro rozsah osobního hospodářství a naturální spotřeby, přes vnější věcnou podobnost s kvalitou bydlení představuje zcela odlišnou faktorovou sféru, která je ovlivněna příslušností k hospodářskému sektoru zemědělství (státní — družstevní), ale také věkem a vyšší vzdělání. Tato tradičně zemědělská sféra životních podmínek utváří relativně svébytnou oblast životních projevů vázaných na rodinné výrobní aktivity a naturální spotřebu. Jen slabě diferencuje „vrstvu“ mimopracovních aktivit a struktury volného času a téměř vůbec nediferencuje sféru životních orientací. Podrobněji se touto problematikou zabýváme ve zvláštním oddíle.

Poslední skupinou faktorů, která dotváří venkovský charakter životního způsobu zemědělské populace, jsou lokální faktory, charakterizované především velikostí sídla. Silně souvisí se zemědělským charakterem lokality (podíl zemědělského obyvatelstva) a slaběji s významem sídla, na němž je do značné míry závislá jeho komunální a občanská vybavenost, resp. místo sídla v systému sociální infrastruktury. Lokální faktory (zejména zemědělský charakter obce) významně ovlivňují typ bydlení, rozsah osobního hospodářství a naturální spotřeby. Stav zpracování výzkumu dosud neumožňuje určit vliv těchto faktorů na jednotlivé roviny způsobu života zemědělské populace.

Uvedená systémová analýza faktorů formujících životní způsob zemědělské populace upřesňuje naše poznatky o jejich působení. Koriguje jak zjednodušující redukcionistické, tak i příliš všeobecné („vše souvisí se vším“) představy o formativním vlivu jednotlivých faktorů na způsob života pracovníků v našem zemědělství. V praxi by to mělo vést k diferencovanějšímu přístupu při ovlivňování způsobu života.

Práce a formování způsobu života

Sbližovací proces mezi třídami a sociálními skupinami je mnohostranný a složitý jev projevující se ve všech oblastech způsobu života. Jeho základem je pronikání blízkých nebo stejných typů charakteru a obsahu práce do různých sociálních skupin. Nové možnosti pro kvalitativní změny ve sféře práce v této souvislosti otevírá vědeckotechnický pokrok.

Mezi základními procesy ovlivňujícími vývoj zemědělské práce v období posledních 35 let je třeba jmenovat:

- Přeměny ve vlastnických vztazích — relace mezi družstevním a státním sektorem zemědělství co do počtu pracovníků je přibližně $2/3 : 1/3$, přičemž v posledním desetiletí roste především ve státním sektoru důležitý úsek zemědělských služeb. Postupně se snižuje význam vztahu členů JZD k tzv. vnosům půdy — původnímu vlastnictví. Dnes je pouze u třetiny družstevníků tento vztah přímý, u další třetiny přenesený (zděděný) a poslední třetinu tvoří družstevníci, u nichž tento vztah vůbec neexistuje.
- V důsledku pronikání vědeckotechnického pokroku, a tedy prudkého růstu vybavenosti zemědělské práce strojními základními prostředky, je manuální zemědělská výroba ve značné míře nahrazována prací podobného typu jako v průmyslu. Tempem obnovy strojů a zařazení předstihlo zemědělství ostatní odvětví národního hospodářství, úroveň vybavenosti práce je zde však dosud nižší. Analogicky jako v průmyslu mají tyto přeměny pozitivní i negativní důsledky. Zároveň si zemědělská práce zachovává specifika související s jejím přírodně biologickým charakterem, a to opět pozitivní i negativní.
- Přeměny v dělbě práce a pracovní kooperaci — v horizontální úrovni jde o rozpad univerzálního charakteru práce rolníka na řadu parciálních pracovních činností a průnik tzv. „průběžných“ povolání průmyslového typu. Souběžně však začíná docházet i ke kombinování pracovních činností (příp. i profesí), které směřuje k celoročnímu využití pracovníků některých profesí a obohacuje obsah jejich práce. Ve vertikálním pohledu pozorujeme oddělování výkonné práce od řídicí, nastolující problém změněných podmínek účasti pracujících na řízení, zatím zcela nedostatečně řešený prosazováním opačné tendence — obohacováním výkonné práce o prvky samostatného rozhodování. Typickým jevem zemědělské práce je přežívající výrazná dělba na „mužské“ a „ženské“ profese.
- Vývoj pracovní kooperace směřuje ke stále složitějším typům technického a technologického zprostředkování. Spolu se specializací pracovní činnosti pak nezřídka dochází ke ztrátě přehledu o konečných výsledcích výroby a k zeslabení pocitu možnosti ovlivnit je, což může mít negativní dopad na identifikaci pracovníků se zemědělskou organizací. Proto vzrůstá význam primárního pracovního kolektivu jako těžiště rozhodování a účasti na řízení, jako bezprostředního sociálního prostředí práce, formujícího pracovní i životní postoje a projevy.
- S měnícími se nároky na práci se mění i požadavky na kvalifikaci pracovníků. Ve změněných kvalifikačních požadavcích se promítají postupující profesionalizace a specializace zemědělských povolání, pronikání původně nezemědělských povolání, požadavky širšího profilu a adaptability pracovníků na měnící se podmínky zemědělské práce a stále kratší cykly zavádění inovací.

Objektivní tendence vývoje zemědělství se promítají do změn obsahu zemědělské práce i subjektivního prožívání změn v obsahu práce. Dříve než se budeme věnovat těmto otázkám, zastavíme se u základní otázky — časové dimenze životních podmínek zemědělské populace.

Délka roční pracovní doby v zemědělství, zvláště pak v JZD, je v průměru větší než v jiných odvětvích národního hospodářství (ve srovnání s průmyslem a stavebnictvím přibližně o 300 hodin na pracovníka), přestože u družstevních rolníků došlo k jejímu nejvýraznějšímu zkrácení v období let 1967 až 1980. Přitom na jedné straně je dokonce žádoucí prodloužení roční pracovní doby u manuálních pracovníků v rostlinné a přidružené výrobě, aby mohli být celoročně využiti. Na druhé straně je vyrovnání délky roční pracovní

doby společenskému průměru těžko řešitelné u traktoristů, kombajnérů, řidičů nákladních aut, závozníků a pracovníků v živočišné výrobě. Při zachování dosavadního tempa zkracování pracovní doby by se dnešní úrovně průmyslu dosáhlo až za 13 let u posledně jmenované skupiny profesí, u dalších je perspektiva daleko méně příznivá.

Z hlediska životního způsobu považujeme za důležitou skutečnost, že družstevní rolníci věnují více svého času nejen práci v zaměstnání, ale také ostatním pracovním činnostem, především pak práci v osobním hospodářství. Tohoto celkově většího rozsahu všech pracovních činností (ve srovnání s dělníky a zaměstnanci) dosahují tím, že podstatně více pracují ve dnech pracovního klidu.

Při uvažování o perspektivách sbližovacích tendencí v oblasti časových dimenzí práce zůstávají otevřené především dvě otázky:

- organizace a řízení práce, rezerva pracovních sil pro řešení problémů dlouhé pracovní doby některých profesních skupin,
- vývoj práce v osobním doplňkovém hospodářství (oblíba—nutnost), zejména u mladší zemědělské populace.

Současná fáze vývoje obsahu práce v zemědělství navozuje určité, s různou mírou se prosazující trendy, které mají v individuální rovině práce zatím rozporný výsledný vliv. Globálně a poněkud zjednodušeně můžeme říci, že technizaci zemědělské práce doprovází snižování pocitu její rozmanitosti, možnosti samostatně rozhodovat, někdy i zajímavosti. Žádoucí kompenzace specializovanou odborností a rozvojem polyprofesionality je teprve v počátcích. Zmenšení fyzické namáhavosti práce střídá zvýšení smyslové, nervové, v případě některých profesí i duševní náročnosti. Zároveň se zvyšuje pracovní tempo a hmotná odpovědnost. Pozitivním jevem je zvyšování nároků na znalosti, na důležitosti nabývají otázky kvalifikace a problematika jejího využívání, možnosti samostatného rozhodování, tvořivosti a rozmanitosti práce. Tyto prvky se začínají globálněji prosazovat teprve v souvislosti se změnami kvalifikovanosti práce a můžeme je považovat za dílčí progresivní změny v obsahu práce. V dalším textu je budeme označovat termínem progresivita obsahu práce.

Nejtypičtějšími a nejrozšířenějšími však zůstávají stále ty prvky zemědělské práce, které se vyskytují tradičně a nejsou příznivé — fyzická namáhavost, vysoké pracovní tempo, specifická pracovní doba.

Základní rozdíly v charakteru a obsahu práce v zemědělství se prosazují zejména prostřednictvím profesní struktury, která do značné míry subsumuje i vlivy vzdělání, věku, pohlaví a postavení v řízení. Větší progresivitu obsahu práce pak lze přisoudit (v pořadí) — nemanuálním pracovníkům, mechanizovaným dělnickým povoláním (traktoristům, kombajnérům, řidičům, opravářům, pracovníkům v dílnách a v některých typech přidružené výroby), pracovníkům v živočišné výrobě; nejmenší progresivitu obsahu práce vykazují manuální pracovníci v rostlinné výrobě a ostatní manuální pracovníci.

Prvky zemědělské práce mající regresivní charakter (fyzická namáhavost, vysoké pracovní tempo a nepříznivé časové podmínky práce) jsou v různých typech zemědělské práce obsaženy v různé míře. Stanovení pořadí profesních skupin podle jejich výskytu „en bloc“ je obtížné. Zejména časové nároky práce jsou velmi vysoké, a to jak u nemanuálních pracovníků, traktoristů, kombajnérů a řidičů, tak u manuálních pracovníků v rostlinné výrobě (sezónnost, dlouhá denní pracovní doba, omezené možnosti čerpání dovolené), a také u pracovníků živočišné výroby, u nichž je zase problémem časný začátek práce a nevhodný týdenní pracovní režim.

Kvalifikovanost práce, kvalifikace pracovníků a její využití, na něž jsou významně vázané výkonové pracovní orientace a celková společensko-politická aktivita, jsou pouze zdánlivě jednoduché otázky. Relativně krátké období hlubokých přeměn zemědělské práce, podstatné změny v zemědělském učňovském školství a na druhé straně vysoký průměrný věk zemědělské populace, získávající dříve kvalifikaci pouze praxí, často nedovolují dělat závěry o shodě potřeby vykonávané práce s dosaženou kvalifikací pracovníků na základě jejich subjektivních odhadů. V každém případě však lze říci, že požadavky na vzdělání na pracovních a funkčních místech v zemědělství jsou zatím na poměrně nízké úrovni a pocit nedostatečného vzdělání pro práci není rozšířeným jevem.

Z našich šetření vyplývá, že pracovníci v zemědělství považují za další citelné nedostatky v pracovních podmínkách a prostředí především úroveň fyzikálních podmínek na pracovištích, zdravotní péči, včetně prevence chorob z povolání, řešení bezpečnosti a rizikovosti práce, vybavenost pracovišť ze zdravotně hygienického hlediska a celkovou kulturnost pracovního prostředí. Na druhé straně jako příznivé, resp. příznivě se vyvíjející, můžeme označit odměnu za práci v JZD (byť často dosahovanou za cenu prodloužení pracovního času), mezilidské vztahy na pracovištích, dojíždění do zaměstnání.

Teprve v rovině subjektivního hodnocení práce můžeme najít odpověď na otázku, jak a nakolik jsou objektivní změny charakteru a obsahu práce reflektovány jednotlivými skupinami zemědělských pracovníků. Výsledky našich výzkumů z let 1970—1980 zcela jasně hovoří o reflexi poklesu výskytu převážně ruční práce a růstu její mechanizovanosti. Tuto skutečnost sice doprovází objektivní snížení fyzické námahy při práci, avšak celkově nižší úroveň fyzické námahy je dnes zemědělskými pracovníky prožívána negativněji než dříve. Vyšší vzdělanost u zemědělské populace vede k častějšímu pocitu, že zaměstnání neposkytuje dostatek možností uplatnit dosažené vzdělání a samostatně rozhodovat. Citlivě postihnout vývoj rozmanitosti práce v rovině prožívání je velmi problematické, především pak rozporné co do hodnocení jednotlivými profesními skupinami. Zvyšování smyslové a nervové zátěže práce, pracovního tempa a hmotné odpovědnosti jsou prvky práce, které se v souvislosti s růstem její technické vybavenosti vyskytují častěji, přičemž většinou nejsou přijímány příznivě. Zvyšování duševní náročnosti práce je přijímáno příslušníky dělnických povolání většinou negativně. V průměru nezměněn zůstal podíl těch, kteří považují vykonávanou práci za zajímavou.

Obecně jsou uznávány především hodnoty práce související s jejím širším společenským zakotvením. Při spojení s konkrétně prožívanými nedostatky v práci a jejích podmínkách dostáváme obraz nejzávažnějších momentů při tvorbě pozitivních pracovních motivací:

- řešení otázek pracovního prostředí (zejména fyzikální a zdravotně hygienické podmínky);
- ekonomické podmínky práce (nejen možnost dobrého výdělku, ale i společenská spravedlnost při ocenění pracovních schopností a podaného výkonu);
- zajímavost práce, možnost uplatnění výkonové orientace a její ocenění.

Mezi obecně uznávané hodnoty patří i dobrá úroveň vertikálních a horizontálních mezilidských vztahů na pracovišti, u tohoto aspektu práce však převládá spokojenost.

V závislosti na profesní struktuře se mezi pracovními orientacemi objevují i další, již specifické, ale statisticky významné. U nemanuálních profesí je to

orientace na sebevzdělávání, zvyšování kvalifikace, řešení složitých pracovních situací a důraz na dobrou pracovní perspektivu v závislosti na schopnostech (ne na délce zaměstnání). Pro pracovníky mechanizovaných zemědělských a „průběžných“ povolání je typická orientace na důkladnou řemeslnou zručnost a individuální ovládnutí specializované práce s prvky možností samostatného rozhodování, na pracovní postup v závislosti na schopnostech, požadována je však i možnost vedlejších příjmů a péče o pracovníky. Tradiční zemědělská povolání v rostlinné a živočišné výrobě se vyznačují vyšší orientací na pracovní kolektivismus (obecně), výdělek a rekreaci (živočišná výroba), pracovní prostředí a řemeslný fortel (rostlinná výroba).

Prožívání práce je těsně spjato s jejím charakterem a obsahem. Nejvíce diferencujícím faktorem spokojenosti s prací v konkrétní profesi i v zemědělství jako celku je úroveň tradičních podmínek zemědělské práce, které ovšem v této souvislosti působí spíše negativně. Dá se však očekávat, že v souvislosti s vývojem kvalifikovanosti práce a vzdělanosti zemědělské populace budou postoje k práci stále pozitivněji ovlivňovány takovými momenty uspokojení, jako jsou kreativita a seberealizace.

Důraz na seberealizační aspekty práce je spojen s vysokou výkonovou orientací a je frekventovanější u mužů, nemanuálních pracovníků, u lidí středního věku, u kvalifikovaných, kteří mají dostatečnou možnost tuto kvalifikaci uplatnit a u osob s vyšší úrovní pracovních příjmů. Naproti tomu u nejmladší části mužské zemědělské populace, u pracujících v mechanizovaných dělnických povoláních, u vyučených a častěji u těch, kteří nepracují v oboru vyučení, převažuje orientace na práci jako na prostředek k dosažení vyšší hmotné úrovně. Nejnížší pracovní výkonovou orientaci spolu s preferencí mimopracovního a volného času vykazují ženy nejmladších a nejstarších věkových skupin, nekvalifikovaní pracovníci s nízkými výdělky.

Oddíl o práci můžeme uzavřít uvedením základních souvislostí mezi oblastí práce a ostatními životními podmínkami a projevy. Vyšší progresivita obsahu práce, zhodnocovaná v pozitivnějším vztahu k práci a vyšší výkonové orientaci, je doprovázena zmenšováním osobního hospodářství, zlepšováním kvality bydlení, náročnějším, rozmanitějším prožíváním volného času, zmenšováním privatizace volnočasových aktivit (projevující se zejména vyšším zastoupením společensko-politických aktivit) a zvyšováním orientace na nemateriální životní hodnoty.

Osobní hospodářství a formování socialistického způsobu života

Osobní doplňkové hospodářství tvoří důležitou historicky přechodnou formu zemědělské malovýroby, která ovlivňuje způsob života jak družstevních rolníků, tak pracovníků státního sektoru zemědělství, ale i pracovníků jiných odvětví národního hospodářství a důchodců žijících na venkově.

Jak ukazují údaje z časových rozpočtů z r. 1979–80 za ČSR, má práce v osobním hospodářství relativně největší význam v životě družstevních rolníků, kde tvoří 4,5 % celkového časového fondu, což v průměru znamená jednu hodinu denně na osobu (u důchodců 4,2 %, u dělníků 1,7 %). Relativně vysoký podíl práce v osobním hospodářství je však charakteristický pro celou venkovskou populaci (4,3 % u mužů a 3,3 % u žen) [Výsledky, 1980]. Ovšem v úhrnném časovém fondu věnovaném práci v osobním hospodářství pokrývá zemědělská populace (vzhledem k svému malému počtu) pouze 16–17 % tohoto fondu (důchodci představují 36 % a dělníci 32 %). Hlavním nositelem práce v osobním hospodářství tedy není ekonomicky aktivní zemědělská po-

Tabulka 1. Podíl malovýroby na zemědělské výrobě členských států RVHP v r. 1981 (v %)

Členské státy RVHP:	ČSSR	BLR	MLR	SSSR	RSR	NDR*)	PLR
Zemědělská půda	6,8	9,5	13,1	1,8	9,5	8,8	76,8
Stavy: skotu	3,8	22,3	22,4	20,2	38,8	0,8	77,2
krav	4,0	29,9	27,8	30,5	45,8	0,3	86,9
prasat	9,0	17,7	50,5	19,4	29,2	2,9	75,8
prasnic	1,6	16,3	54,1	15,3	17,7	0,9	81,6
ovcí	38,0	38,0	14,4	62,8	48,4	11,0	62,8
Výroba: obiloviny	3,7	12,3	11,4	1,4	14,0	2,0	80,2
cukrovka	0,1	0,3	1,2	0,0	5,8	0,0	80,9
brambory	16,5	51,3	64,9	61,5	60,3	5,6	95,0
zelenina	38,9	28,7	52,4	34,9	40,5	25,8	96,3
ovoce	52,5	36,1	53,9	43,1	47,0	50,7	94,2
maso	9,3	40,0	—	30,5	39,1	—	65,3
mléko	4,2	26,5	28,3	28,4	59,8	0,4	86,4
vejce	40,7	55,1	63,3	31,4	56,1	19,4	95,0

Pramen: *Národní hospodářství členských zemí RVHP — ročenka*. Moskva, Sekretariát RVHP 1982.

*) Bez záhumenkového hospodářství, které se zde zahrnuje do družstevního sektoru.

pulace, nýbrž důchodci a nezemědělské obyvatelstvo žijící na venkově. (Obyvatelé venkovských obcí do 2000 obyvatel se na ní podílejí 55 %.) (3)

Jak ukázal náš výzkum, většina pracovníků v zemědělství má osobní hospodářství menšího rozsahu: 2,3 % dotazovaných neužívá žádnou půdu, 47,2 % dotazovaných má pouze malou zahrádku, 30,6 % velkou zahradu, 20 % má záhumenek (ornou půdu). Zatímco drobná hospodářská zvířata vlastní 85 % respondentů, střední (prasata, ovce apod.) vlastní 57 % a velká (skot, koně) již pouze 11 % dotazovaných. Zhruba 15—20 % dotazovaných nemá osobní hospodářství a nevyrábí zemědělské výrobky. Celkově převládá naturální výroba pro vlastní spotřebu. Pouze zhruba jedna pětina dotazovaných část produkce prodává, z nich pouze 1,3 % vyrábějí převážně na prodej.

Osobní hospodářství má vysloveně rodinný charakter. Zpravidla se na něm podílí větší část členů rodiny, i když v rozdílné míře. Rodinná výrobní kooperace a dělba práce pak přirozeně ovlivňují dělbu jiných činností v rodině.

Více než dvě třetiny dotazovaných musí v osobním hospodářství pracovat

(3) Současné oživení zemědělských malovýrobních aktivit u zemědělské i nezemědělské populace je třeba vidět v historickém kontextu. V průběhu šedesátých a zejména sedmdesátých let došlo k jejich podstatnému snížení. Počet záhumenků klesl na polovinu, rozsah zemědělské půdy obhospodařované v osobním hospodářství dokonce na 27 %, stavy hospodářských zvířat poklesly u skotu na 30 % a u prasat na 44 %. To se v sedmdesátých letech projevilo také výrazným poklesem naturální spotřeby, jejíž nejnižší bod (1977) činil ve srovnání s r. 1965 v domácnostech dělníků 88,2 bodů a v domácnostech družstevních rolníků dokonce jen 51,8 bodů. Oživením výroby v osobním hospodářství v posledních letech se tento pokles zemědělské výroby v osobním hospodářství zastavil a ve srovnání s její nejnižší úrovní došlo k značnému zlepšení. Ve většině ukazatelů však nedosahuje úrovně roku 1977. Osobní hospodářství hraje u nás i v měřítku národního hospodářství pouze malou, pomocnou roli. I když jeho podíl na produkci některých zemědělských výrobků je významný, jeho rozsah je ve srovnání s ostatními zeměmi RVHP nejmenší (Viz tabulka 1).

denně, 16 % jednou až dvakrát týdně, 9 % jen zřídka a 7 % v osobním hospodářství vůbec nepracuje. Denní práce v osobním hospodářství vytváří u většiny zemědělců značnou vázanost na komunitu a domov, snižuje variabilitu životních projevů v mimopracovním a volném čase, zejména pak nepříznivě ovlivňuje způsob trávení dovolené. Rozsah časového zatížení prací v osobním hospodářství je silně závislý na velikosti osobního hospodářství. Není s ním však totožný. Lze říci, že způsob života zemědělců je více ovlivněn rozsahem času věnovaného osobnímu hospodářství než rozsahem osobního hospodářství.

Práce v osobním hospodářství je převážně hospodářsky motivovanou činností. Hlavní motivací jsou praktické potřeby dobrého zásobování čerstvými potravinami a hospodárného využití zbytků potravin. Dále, hlavně u starších pracovníků, je rozšířen zvyk, ustálená potřeba tuto práci vykonávat. Zvýšení příjmů je prvořadým motivem jen u necelých 30 % respondentů. Pouze u menší části — zhruba 20 % — respondentů lze o této činnosti hovořit jako o koníčku. Je zřejmé, že tento podíl je silně variabilní podle zaměření osobního hospodářství. Například u pěstitelů vinné révy jde navíc o celý komplex životních projevů spojených s výrobou, ale i konzumací vína, který tvoří dodatečnou motivační sféru pro práci v osobním hospodářství. Okolnost, že práce v osobním hospodářství znatelně zužuje sféru volného času, není příliš silným demotivačním faktorem.

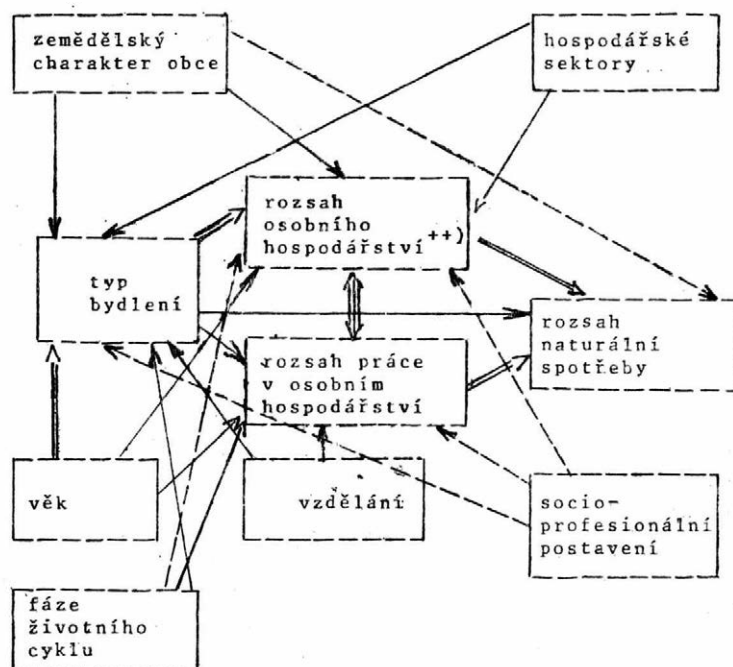
Osobní hospodářství a na něj navazující rozsah naturální spotřeby utváří v systému faktorů způsobu života zemědělské populace (viz schéma 2) vlastní podsystém (viz schéma 3). Pro diferenciaci osobního hospodářství má rozhodující význam typ bydlení (zemědělská usedlost — rodinný domek — bytový dům), jímž jsou dány jeho materiálně technické podmínky. Život zemědělské populace tak ovlivňuje propojení dvou základních procesů: procesu pronikavého rozšíření bytové výstavby a obnovení bytového fondu ve venkovských sídlech a procesu oživení osobního hospodářství. Potřeby osobního hospodářství výrazně usměrňují bytovou výstavbu, dostávají se do rozporu s reálnými podmínkami i hledisky ekonomické a urbanistické optimalizace bytové výstavby ve venkovském prostoru, vstupují do těchto hledisek jako korektiv a vyžadují komplexní přístupy k řešení bytové výstavby na vesnici.

Rozsah osobního hospodářství není dále diferencován velikostí či významem venkovských sídel, nýbrž pouze jejich zemědělským charakterem (podílem zemědělské populace). Ukazuje to na patrnou genetickou vazbu osobního hospodářství, zejména v jeho rozvinutější podobě, na tradičně zemědělský prvek na vesnici. Až dosud na jeho rozsah (nikoli již na rozsah času věnovaného malovýrobním aktivitám) významně působily rozdíly v podmínkách jeho provozování v družstevním a státním sektoru zemědělství a také poněkud odlišná struktura, hlavně věková, pracovníků státního sektoru. Současný vývoj směřuje k přiblížení těchto podmínek (i zájmu o rozšíření osobního hospodářství) v státním sektoru úrovni družstevního sektoru.

Rozsah osobního hospodářství spolu s typem bydlení rozhodujícím způsobem ovlivňuje a diferencuje rozsah naturální spotřeby. Aktivita v osobním hospodářství a v dalším zpracování produktů určených pro naturální spotřebu vytvářejí relativně svébytnou sféru života, která má jen poměrně malé průměry do ostatních sfér a „vrstev“ životního způsobu zemědělců.

Výrazný diferencující vliv mají některé osobní sociodemografické faktory. Pracovníci ve vyšším věku, s nižším vzděláním, v tradičních profesích mají v průměru větší osobní hospodářství a věnují mu více času než pracovníci s opačnými hodnotami těchto proměnných. Avšak přání nebo záměry, pokud jde o zahájení zemědělské malovýroby nebo rozšíření osobního hospodářství,

Schéma 3. Subsystem faktorů ovlivňujících rozsah osobního hospodářství a naturální spotřeby⁺⁺⁾

Vysvětlivky: +) souvislost v mírách Pearsonova korelačního koeficientu

slabá (0,15 - 0,19)	----->
střední (0,20 - 0,29)	=====>
silná (0,30 - 0,50)	=====>
velmi silná (nad 0,50)	=====>

++) Jde o agregovaný index vytvořený ze znaků charakterizujících rozsah osobního hospodářství.

ukazují na mírnou tendenci k rozevírání sociálního „vějíře“ aktivně participujících na osobním hospodářství, k „zevšeobecnění“ této aktivity.

Rozsah osobního hospodářství je prakticky nezávislý na jednotlivých charakteristikách práce vykonávané v zaměstnání. Teprve v komplexu profesí, do nichž vstupují základní sociální a demografické charakteristiky, se závislost projevuje v tom, že u příslušníků nemanuálních a mechanizovaných profesí je rozsah osobního hospodářství a hlavně pracovní participace na něm menší než u nositelů tradičních zemědělských profesí. Není závislý na výši

individuálního výděлку ani na hmotné úrovni rodiny a vybavenosti domácností. Skutečnost, že hmotná úroveň rodin zemědělců není diferencována (nikoliv ovlivňována) rozsahem osobního hospodářství, lze vysvětlit především restructurační silou působení struktury rodiny podle ekonomicky aktivních a závislých členů na její hmotnou úroveň.

Zde přecházíme k vlivu osobního hospodářství na sféry a „vrstvy“ způsobu života, které přesahují vlastní oblast zemědělské malovýroby a naturální spotřeby.

Rozsah mimopracovního a volného času pracovníků v zemědělství je všeobecně (v průměru o 1 hodinu denně) zkracován prací v osobním hospodářství. Zatímco rozsahem osobního hospodářství, který tvoří rodinnou charakteristiku, není příliš diferencován, je významně diferencován rozdílnou individuální pracovní zátěží v osobním hospodářství. Naznačuje to, že tíha osobního hospodářství i jeho další sociální důsledky jsou v rodinách zemědělců nerovnoměrně distribuovány.

Rozsah času věnovaný domácím pracím ženského typu — vaření, úklidu apod. — je na velikosti osobního hospodářství nezávislý. Rozsah času věnovaný „mužským“ pracím, jako je údržba domku, auta apod., však s velikostí osobního hospodářství roste.

Rozsah volného času je pak na velikosti osobního hospodářství jen slabě závislý. Významněji se však zmenšuje v důsledku vyšší pracovní účasti zemědělců v osobním hospodářství.

S vyšší pracovní aktivitou v osobním hospodářství mírně klesá stupeň kulturních aktivit, významněji pak stupeň aktivit, které jsou ovlivňovány věkem (kino). Rozsah osobního hospodářství ani míra práce v tomto hospodářství však prakticky nediferencují strukturu zájmových aktivit a — proti očekávání — ani strukturu společenských aktivit (návštěva známých, sousedů, restaurace apod.). Místní a časová vázanost na osobní hospodářství se projevuje poměrně častým trávením dovolené nebo její značné části prací doma, odpočinkem doma, někdy není dovolená ani vybírána. Zatímco z celku zemědělské populace takto s dovolenou hospodaří 64 % všech respondentů, z těch, kteří v osobním hospodářství pracují denně, je to 69 % a z těch, kteří v něm nepracují, pouze 45 %.

Rozsah osobního hospodářství a práce v něm významněji neovlivňují (nediferencují) strukturu životních orientací, včetně orientace na práci v zaměstnání.

Vliv osobního hospodářství na jednotlivé sféry a „vrstvy“ životních projevů má převážně „všeobecný“, nediferencovaný charakter. Takto působí zejména rozsah osobního hospodářství jako rodinná charakteristika. Diferencovaněji působí již jako individuální charakteristika — rozsah pracovní účasti v osobním hospodářství. Osobní hospodářství má tedy pouze dílčí vliv na životní projevy zemědělské populace, jen v omezené míře přesahuje vlastní sféru rodinné malovýroby a naturální spotřeby a výrazněji utváří pouze tu část života, kterou pracovníci v zemědělství prožívají v rodině.

Mimopracovní a volný čas

Mimopracovním a volným časem pracovníků v socialistickém zemědělství se zabýváme především ze dvou hledisek. Prvním je časový rozsah celkové mimopracovní doby a podíl volného času, druhým je obsah a struktura činností, které jsou v mimopracovním a volném čase vykonávány. Na základě empirických údajů se snažíme zachytit nejdůležitější vztahy, charakteristiky a tendence, které se v této oblasti života projevují.

Mimopracovním časem rozumíme veškerý čas, který má pracovník po skon-

Tabulka 2. Struktura činnosti mužů a žen v pracovních dnech a dnech pracovního volna celkem
(časový rozsah v minutách)

Druh činnosti	Osoby celkem*)	Celkem v tom			Muži celkem	Muži v tom			Ženy celkem	Ženy v tom		
		dělníci	zaměstnanci	družstevní rolníci		dělníci	zaměstnanci	družstevní rolníci		dělníci	zaměstnanci	družstevní rolníci
Práce v hlavním zaměstnání	242	248	328	370	289	264	346	402	200	326	314	334
Práce v osobním hospodářství	33	29	13	65	39	37	20	70	27	19	8	59
Obsluha a údržba domácnosti	162	130	145	141	71	65	71	53	244	223	206	241
Péče o děti	22	17	22	15	10	11	14	9	32	24	28	23
Domácí práce celkem	184	147	167	156	81	76	85	62	276	247	234	264
Zájmové aktivity	43	32	42	18	47	35	47	18	41	28	38	19
Sociální kontakty	48	44	47	36	48	46	49	38	48	41	45	33
Návštěva pohostinství	9	12	6	11	15	19	8	20	3	3	4	1
Veřejná a politická činnost	10	6	18	6	14	8	27	9	6	3	10	2
Účast na kultuře	142	135	134	116	161	152	154	137	124	111	117	93
Ostatní činnost	25	19	15	22	26	20	18	22	24	17	12	23
Činnosti mimopracovního času celkem	277	248	262	209	311	280	303	244	246	203	226	171

Pramen: Výsledky výběrového šetření o využití času v r. 1979—1980 v ČSSR. Část tabulky. (Velikost sledovaného souboru: 34 871 osob.)

*) V údajích „celkem“ jsou kromě dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků zahrnuty další skupiny, učni, studenti, důchodci.

čení pracovní doby v zaměstnání k dispozici; volným časem rozumíme tu jeho část, která — po splnění všech osobních, rodinných, společenských povinností a biologicko-fyziologických potřeb — zbývá na zájmové a odpočinkové činnosti a s níž může každý nakládat podle svého uvážení.

Časové podmínky práce v zemědělství se podstatně liší od těchto podmínek v jiných typech zaměstnání v ostatních odvětvích národního hospodářství. Družstevní rolníci, kteří tvoří asi dvě třetiny pracovníků v zemědělství, mají ve srovnání s dělníky a zaměstnanci nejvyšší časový rozsah pracovní činnosti, a to jak v hlavním zaměstnání (v průměru 26 % z denního časového fondu 24 hodin), tak v osobním doplňkovém hospodářství (v průměru 65 min. denně, tj. 4,5 % časového fondu). Veškeré pracovní činnosti (včetně přesčasů, vedlejších pracovních činností apod.) u nich zaujímají 36,9 % časového fondu, zatímco u dělníků 30,9 % a u zaměstnanců pouze 28,5 % časového fondu. Časový rozsah práce žen v zemědělství je sice nižší než u mužů, ale ve srovnání s dělnicemi a zaměstnankyněmi je vyšší, a to jak v hlavním zaměstnání, tak v osobním doplňkovém hospodářství.

Příznivou charakteristikou je množství času, které družstevní rolníci věnují cestě do práce a zpět; v průměru činí 31 min. denně oproti 45 minutám u dělníků a 39 minutám u zaměstnanců. Značné rozdíly v rozsahu a struktuře mimopracovního času jsou mezi jednotlivými sociálními skupinami. Na mimopracovní činnosti zbývá u družstevních rolníků 63,1 %, u zaměstnanců 71,5 % a u dělníků 69,1 % časového fondu. Kolem 40 % časového fondu je u všech skupin věnováno uspokojování biologicko-fyziologických potřeb, především spánku, a další značná část — 10—12 % — obsluze a údržbě domácnosti, včetně péče o děti.

Činnosti, které lze zahrnout do sféry volného času, zaujímají u družstevních rolníků 14,5 % časového fondu (3,48 hod.), u zaměstnanců 18,1 % (4,36 hod.) a u dělníků 17,2 % (4,13 hod.).

Ve struktuře činností mimopracovního času se družstevní rolníci přibližují dělníkům a obě tyto skupiny se poněkud odlišují od zaměstnanců. Ve srovnání se zaměstnanci věnují družstevní rolníci i dělníci méně času veřejné a politické činnosti a sebevzdělávání. Družstevní rolníci se méně věnují i zájmovým činnostem a volnočasovým aktivitám vůbec, větší podíl času, zejména u zemědělských žen, zaujímají práce v domácnosti a v osobním hospodářství. Existují zřejmě dva hlavní důvody, jimiž lze značný rozsah činností v domácnosti a v osobním hospodářství vysvětlit. Jedním je určitá preference těchto činností (řadu velmi frekventovaných aktivit lze totiž obtížně zařadit, mohou představovat právě tak činnosti nutné jako odpočinkové, např. šití, pletení, drobné opravy, práce na zahrádce apod.). Je pravděpodobné, že tyto činnosti by zemědělské pracovníky vykonávali sami i v tom případě, že by měli možnost použít služeb.

Na druhé straně je známou skutečností, že oblast vybavenosti a služeb na venkově není na uspokojivé úrovni, proto značná část mimopracovního času připadá na zajišťování nákupů, přípravu pokrmů, praní prádla, opravy oděvů apod. Mimopracovní a volný čas zemědělských pracovníků je převážně orientován na rodinu, domácnost, obec a blízké okolí. Trávení volných sobot a nedělí mimo domov není běžné, má spíše charakter občasných návštěv.

Mezi činnostmi volného času převažují méně náročné oddechové aktivity, ruční práce, drobné práce kolem domu a zahrady a odpočinek. Nejrozšířenější činnosti v pracovních dnech i ve dnech pracovního volna je sledování televize,

dále převládá četba novin a časopisů, vycházky do přírody a u žen hlavně ruční práce. Náročnějším činností a návštěvám kulturních podniků je věnováno podstatně méně času. Koncerty vážné hudby, opery, činohry, muzea nebo výstavy uměleckých děl jsou navštěvovány výjimečně, neboť příležitostí není mnoho a pro hromadné zájezdy jsou voleny spíše operety, revue, sportovní utkání apod., o něž je větší zájem. Častější návštěvnost je zaznamenána pouze u filmových představení. Způsob trávení volného času je determinován specifickými rysy venkovského života. Na vesnici je mnohem větší společenská kontrola, ale zároveň i více příležitostí pro sousedskou výpomoc a přátelské kontakty. Pro řadu venkovských rodin znamená příbuzenské a sousedské zázemí v obci z ekonomického i sociálního hlediska silný stabilizační moment.

Struktura i obsah mimopracovního a volného času se mění hlavně s věkem, rodinným stavem a počtem nezaopatřených dětí. Každá etapa života ovlivňuje i charakter vzájemných vztahů mezi lidmi.

Mladí lidé preferují častější sociální kontakty, mají zájem o aktivnější trávení volného času, chtějí cestovat. Po založení rodiny je i volný čas podřízen nárokům, které na člověka klade domácnost, péče o děti apod. Intenzita společenské aktivity a kontaktů se mění a přesouvá do sféry užšího rodinného a příbuzenského okruhu. S rostoucím věkem sílí tendence k určité uzavřenosti a soběstačnosti rodiny, k budování materiálních a sociálních jistot, k orientaci na práci, domácnost, osobní hospodářství, bez větších ambicí na uplatnění mimo tyto oblasti.

* * *

V životním způsobu zemědělských pracovníků se projevuje mnoho různých vlivů — náročnost zemědělské práce se sezónními výkyvy, nižší občanská vybavenost vesnice, užší škála příležitostí k mimoškolní kulturní a sportovní výchově, méně možností pro aktivní trávení volného času i vliv tradice. Na druhé straně rozšířením sítě veřejných dopravních prostředků, masovým rozšířením osobní automobilové dopravy, rozhlasu a televize mizí izolovanost vesnice. Do každodenního života se promítají městské vzory v bydlení, odívání, materiálním standardu domácností i v požadavcích na společenský a kulturní život, se všemi pozitivními i negativními důsledky. Specifičnost mimopracovního a volného času zemědělských pracovníků je převážně určována možnostmi, které vesnice poskytuje. Cílem vyrovnávání mezi průmyslem a zemědělstvím, mezi městem a vesnicí není nivelizace životních podmínek obyvatelstva, ale odstranění neopodstatněných rozdílů ve společenské, osobní i kulturní spotřebě a stabilizování takových modelů života na vesnici, které by odpovídaly současnému rozvoji výrobních a společenských vztahů.

Literatura

- Hronský, F. — Suchý, J. a kol.: *Socialistický způsob života. Otázky teorie a praxe*. Bratislava, Pravda—Svoboda 1979.
- Charitonová, V. a kol.: *Charakteristika dosaženého stupně rozvoje socialistického způsobu života v zemědělství a na venkově*. Průběžná závěrečná zpráva, Praha, VÚEZVŽ 1981.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Kohn, P. a kol.: *Návrhy na formování socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství*. Průběžná závěrečná zpráva. Praha, VÚEZVŽ 1982.
- Kohn, P. a kol.: *Rozvoj socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství*. Průběžná závěrečná zpráva. Praha, VÚEZVŽ 1983.
- Krůček, Z.: *Rízení sociálního rozvoje a formování životního způsobu pracovníků v zemědělství*. Zemědělská ekonomika 1982, č. 9.
- Kulagina, Z. J.: *Soviet government's policy towards private plots: description and social results*. Novosibirsk, Proprint 1983.
- Linhart, J. — Gabai, J., — Rak, V.: *Způsob života pracujících vybraných pražských průmyslových závodů (sonda ve dvou závodech ZPA). Závěrečná zpráva*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii 1982.
- Ryvkina, P. B.: *Образ жизни сельского населения*. Novosibirsk, Nauka 1979.
- Vítečková, J.: *Výzkum časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy*. Sociologický časopis 1976, č. 5.

Резюме

З. Кручек - П. Кон - Г. Гудечкова - В. Майерова-Харитоновна: Развитие социалистического образа жизни работников сельского хозяйства

Формирование социалистического образа жизни работников сельского хозяйства в значительной мере обуславливают процессы выравнивания различий между сельским хозяйством и промышленностью, между городом и деревней, процессы сближения жизненных условий основных социальных классов — рабочих и крестьян. На изменения в образе жизни особенно выразительно повлияли перемены в отношениях собственности, перемены в разделении труда и в кооперации, процесс внедрения научно-технического прогресса а также перемены в уровне образования и квалификации земледельцев.

На современном этапе развития отдельные условия и факторы, детерминирующие конкретные жизненные формы и проявления земледельцев, составляют расчлененную систему, составные части которой действуют относительно автономно, причем активное ядро системы составляют личные социальные и демографические характеристики земледельцев.

Особенно важную область образа жизни представляет работа в общественном производстве, для которой в сельском хозяйстве характерны некоторые специфические черты, связанные с длительностью рабочего дня и его структурой, с природными и некоторыми иными условиями труда а также с содержанием труда, которые весьма противоречиво отражают процессы индустриализации сельскохозяйственного производства. Все это влияет на восприятие и оценку своей работы земледельцами а также на другие условия и сферы их жизни.

Значительное влияние на формирование образа жизни имеет личное хозяйство в связанное с ним натуральное потребление, которые составляют специфическую сферу жизни в сельском хозяйстве и в деревне. Наряду с бесспорно положительными результатами в снабжении населения продовольствием, работа в личном хозяйстве имеет также некоторые отрицательные последствия для формирования образа жизни, связанные прежде всего с ограниченной возможностью (главным образом вследствие недостатка времени) заниматься другими деятельностями желательными в общественном и индивидуальном плане.

Для жизни работников сельского хозяйства характерен сравнительно меньший объем вне рабочих деятельностей и досуга. Свободное время здесь в большей мере вяжется с семьей и поселением, большое распространение здесь имеют более простые деятельности досуга. Быт здесь сильно детерминирован условиями сельского поселения. Тем не менее в обыденной жизни сельскохозяйственного населения весьма действуют городские образцы жизни, проявляющиеся в жилищных сторонах быта, в одежде, в материальном уровне домашнего хозяйства, в требованиях к общественной и культурной жизни, с их положительными и отрицательными сторонами.

Summary

Krůček Z. — Kohn P. — Hudečková H. — Majerová-Charitonová V.: Development of the Socialist Way of Life of Workers in Agriculture

The formation of the socialist way of life in the agricultural population is substantially determined by processes of eliminating socio-economic differences between agriculture and industry, between town and country, by the homogenization of living conditions of the basic social classes — workers and farmers. Of greatest consequence for the changes in the way of life were transformations in ownership relations, transformations in the division of labour and cooperation, the process of penetration of scientific and technological progress, and changes in the educational and qualification level.

In our time, individual conditions and factors forming the farmers' concrete life manifestations are operating in a heterogeneous system whose separate areas are acting relatively independently of one another and whose active centre is formed by personal, social and demographic characteristics.

A particularly important area of the way of life is work in social production which, in agriculture, has its own specific features especially in the duration of work and its time distribution, in natural conditions and in other working conditions, and — last but not least — in the content of the work performed, contradictorily reflecting the industrialization processes in agriculture. This projects itself in the experience and evaluation of the work performed as well as in other conditions and spheres of life, and vice versa.

Of major importance in forming the way of life is also personal farming and the natural consumption connected herewith which, in agriculture and in the country, represents a specific sphere of life. Besides indisputable positives in supplying the population with foodstuffs, work in personal farming has some negative consequences for the formation of the way of life, especially in connection with reduced possibilities (mainly time possibilities) to engage in other socially and individually desirable activities.

Characteristic of workers in agriculture is a smaller range of nonworking activities, especially of leisure activities. Leisure is more closely bound to the family and to the community; less demanding leisure activities are more abundantly represented. The way of „life after work“ is strongly determined by conditions of the country community. Notwithstanding, town patterns in housing and dressing, in the material standard of the household, in claims laid on social and cultural life — with both their positive and negative aspects — are making themselves felt in the everyday life of the agricultural population.

Růst vzdělanosti dělnické třídy a rozšiřování významu vzdělání při uskutečňování její společenské úlohy a v životě jejích představitelů je charakteristickým zákonitým projevem socialistických přeměn ve všech zemích, které nastoupily cestu výstavby společnosti pod vedením dělnické třídy. Proto tyto procesy mají v socialistických státech řadu společných rysů, i když jejich tempo a průběh jsou nutně modifikovány podle specifických konkrétních ekonomických a společenských podmínek jednotlivých zemí, daných historickými předpoklady i hlavními tendencemi sociálně ekonomického vývoje. Určujícím společným rysem je to, že tyto procesy jsou všude záměrně a cílevědomě řízeny komunistickými a dělnickými stranami prostřednictvím jejich školské a hospodářské politiky i ideologického působení.

Společný rámec vzdělanostně kulturního rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích tvoří procesy vědeckotechnické revoluce a její sepětí s hlavními rysy výstavby socialistické společnosti. Spojení a vzájemná podmíněnost těchto procesů vytvářejí zvláštní podmínky pro intenzifikaci vzdělanostního rozvoje dělnické třídy, které však nejsou zcela bezrozporné. Především je zde určitý rozpor mezi sociálně politickými cíli, zaměřenými prostřednictvím vzdělanostního růstu k rozvinutí společenských a individuálních činností jedinců a všestrannému naplňování jejich života, a ekonomickými i sociálně ekonomickými podmínkami, částečně limitujícími v daných historických a společenských souvislostech intenzitu těchto procesů. Důsledkem tohoto rozporu je pak relativní nerovnoměrnost vývoje vzdělanosti jednotlivých skupin a vrstev dělníků v čase a struktuře.

Historicky vzniklé odlišnosti mezi jednotlivými socialistickými zeměmi nemohou zastítn platnost společných dlouhodobých základních trendů vzdělanostního rozvoje. Jedním z nich je všestranná demokratizace vzdělání, respektující a současně využívající právo každého člověka na vzdělání a jeho uplatnění, druhým pak celkový růst kvalifikovanosti dělníků, podporovaný na jedné straně postupným odstraňováním nekvalifikované a rozšiřováním kvalifikované práce a na straně druhé rozvojem všeobecného a odborného školství. Výsledkem jsou dnešní relativně vysoké nároky na kvalifikaci dělníků, závislé na úrovni technické a technologické vyspělosti jejich práce.

Vedle společných charakteristik vzdělanostního rozvoje dělnické třídy v zemích budujících socialismus existuje řada národních specifíků. Průběh uvedených procesů sociálního a vzdělanostního rozvoje nabývá v jednotlivých zemích určitých zvláštností, jimiž se relativně odlišují od celkového trendu. Tyto zvláštnosti jsou určovány na jedné straně výchozími sociálně ekonomickými a socio-kulturními podmínkami, zahrnujícími stupeň hospodářské rozvinutosti, dědictví charakteru a organizace školského systému i dědictví vzdělanostně kulturní a vzdělanostně kvalifikační úrovně dělníků a všeho pracujícího obyvatelstva. Překonávání nedostatků předchozího vývoje a rozvíjení pokrokových trendů v uvedených oblastech spoluurčuje průběh dosahování vytčených cílů vzdělanostního rozvoje dělnické třídy, řízeného dělnickou třídou samotnou prostřednictvím komunistické strany.

Významnou úlohu, vedle historické podmíněnosti, hrají také odlišné sociálně a materiálně ekonomické podmínky, určující reálné možnosti společenského a ekonomického rozvoje v závislosti na vnějších a vnitřních souvislostech a vztazích v oblasti ekonomické a sociální. V ekonomické sféře jsou tyto podmínky určovány materiálně technickou základnou i strukturou výrobních vztahů (v sociálně ekonomickém i technicko-organizačním smyslu, tzn. ve smyslu výrobně technické dělby práce). V sociální sféře zde působí především stupeň kulturního rozvoje, dynamika proměn společenských vztahů a společenského řízení, tzn. stupeň demokratizace společenského života. Nemalou roli zde hrají také faktory vědomí, a to jeho složky individuální i společenské.

V důsledku složité sociální a ekonomické determinace vzdělání nelze globálně zhodnotit vzdělanostní rozvoj dělnické třídy, aniž by byla brána v úvahu diferenciací vzdělanostní a kvalifikační úrovně dělníků, která částečně koresponduje s jejich odvětvovým a oborovým složením. Tato závislost však postupně slábne spolu s diferencovaným zaváděním nových vědeckých a technických poznatků do dělnické práce, jak na to upozorňují Gordon a Klopov [Gordon—Klopov 1983]. Jestliže zde hovoříme nadále především o průmyslových dělnících, vyplývá to v prvé řadě z metodických požadavků využití dostupných a přitom relativně reprezentativních a komparabilních statistických materiálů. (1)

Srovnání vzdělanostní úrovně dělnické třídy v socialistických zemích naráží na problémy nejen metodického charakteru, dané tím, že jsou k dispozici srovnatelné údaje pouze o jedné skupině dělníků, tj. průmyslových. Mají i své věcné souvislosti. Vyplývají z toho, že v zemích s relativně rozvinutějším hospodářstvím (2) v poslední době vzrůstají počty a podíly dělníků v dalších sférách národního hospodářství, v nichž pracují dělníci nejen vysoce kvalifikovaní, ale současně i s vyšším vzděláním, a to i ve srovnání s průmyslovými dělníky. Tyto vztahy zachycuje tabulka 1, z níž je zřejmé, že v ČSSR existují nejednoznačné vazby mezi vzdělaností a odvětvovou strukturou dělnické třídy. Také ve skupině průmyslových dělníků lze rozeznat jemnější vzdělanostní strukturu, odrážející rozdíly v technologické vybavenosti v jednotlivých oborech i rozdíly v sociálně demografickém složení pracovníků různých odvětví průmyslu (zejména v podílu zaměstnaných žen, jejichž vzdělanostní úroveň je nižší — viz tabulka 2). Zatímco mezi dělníky ve skupinách oborů zahrnovaných do tzv. těžkého průmyslu je vyšší podíl dělníků se středním a vyšším vzděláním (podle Sčítání 1980 je zde 0,4 % vysokoškolsky a 6,1 % středoškolsky vzdělaných dělníků), je naproti tomu mezi dělníky ve zpracovatelském průmyslu vyšší podíl vyučených (54,0 % oproti 41,8 % v těžkém průmyslu), přičemž vyšší vzdělání je v této skupině zastoupeno méně. Specifickou vzdělanostní strukturu vykazují dělníci v terciárním sektoru, jak ukazuje tabulka 1, jichž je v ČSSR relativně více než v některých dalších zemích RVHP [Lux 1983 : 393—405]. Mezi nimi je na jedné straně více dělníků se základním vzděláním a nižší procento vyučených, ale na druhé straně je zde větší podíl dělníků na vyšších vzdělanostních stupních. Míra rozvinutosti terciárního sektoru se tedy odráží ve vzdělanostní

(1) V této stati jsou použity převážně výsledky mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*, realizovaného koncem sedmdesátých let v socialistických zemích [Sbliženíje 1981]. Objektem tohoto výzkumu byli ekonomicky aktivní pracovníci v průmyslu, rozdělení do čtyř podsouborů podle charakteru vykonávané práce. Dělníci jsou zde reprezentováni pracovníky fyzické práce dvou úrovní kvalifikovanosti. Jde tedy o skupiny dělníků vykazujících v zúčastněných zemích relativně vyšší kvalifikační úroveň oproti průměru.

(2) K nim lze zahrnout i ČSSR, mimo jiné podle údajů o struktuře zaměstnanosti podle ekonomických sektorů, jak je udává článek J. Luxe [Lux 1983 : 395].

Tabulka 1. Vzdělanostní struktura dělníků podle hospodářského odvětví v ČSSR v roce 1978

Odvětví	Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání (podíl v %)				Vážený aritmetický průměr
	základní	vyučen	střední bez maturity	střední s maturitou	
	1	2	3	4	
zemědělství	56,1	34,2	7,4	2,4	1,56
lesnictví	59,8	28,9	7,2	4,1	1,56
průmysl	39,4	51,4	4,3	4,9	1,80
stavebnictví	27,9	64,5	3,3	4,3	1,84
doprava a spoje	31,5	54,5	7,8	6,3	1,89
obchod a jiné výrobní činnosti	28,4	60,7	7,1	3,8	1,86
věda a výzkum	21,9	62,5	9,4	6,3	2,00
sociální činnosti	35,5	44,2	7,0	13,3	1,98
ostatní nevýrobní činnosti	36,3	45,7	5,6	12,4	1,94

Pramen: *Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.*

strukturu dělnické třídy a podílí se na relativních rozdílech ve vzdělanostním rozvoji dělníků v jednotlivých socialistických zemích.

V důsledku uvedených složitých podmínek a vlivů se větší či menší odlišnosti ve vzdělanostně kvalifikačním rozvoji v jednotlivých zemích projevují zejména v těchto oblastech: a) ve specifických směrech rozvoje školství a zvláštěnostech jeho problematiky; b) v celkové vzdělanostní úrovni obyvatelstva; c) v relativně odlišné vzdělanostně kvalifikační struktuře dělnické třídy (rámcově ji přibližuje tabulka 3 o průmyslových dělnících); d) v nejbližších aktuálních cílech a perspektivách vzdělanostního rozvoje, vytyčených ve stranických a vládních dokumentech; e) ve specifických podmínkách a formách uplatňování vzdělání a kvalifikace jedinců a společenských skupin, zejména skupiny inteligence a jednotlivých vrstev dělnické třídy.

Zvláštnosti vzdělanostního rozvoje v ČSSR se v uvedených oblastech projevují zejména těmito tendencemi:

ad a) V Československu má výchovně vzdělávací systém dlouhodobé tradice. Poválečný proces demokratizace vzdělání byl proto zaměřen především na zpřístupnění vyšších vzdělanostních stupňů dětem z dělnického a rolnického

Tabulka 2. Vzdělanostní struktura dělníků v ČSSR podle pohlaví

	Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání (podíl v %)				vysoko- školské
	základní	vyučen	úplné střední všeobecné	úplné střední odborné	
dělníci celkem	45,3	50,2	0,8	3,3	0,4
muži	33,4	61,1	0,9	4,2	0,4
ženy	69,9	27,5	0,7	1,4	0,5

Pramen: *Mikrocensus 1981.*

prostředí, majících v tomto směru dříve inferiorní postavení. Cílem tohoto úsilí bylo zejména posílení vedoucího společenského postavení dělnické třídy. Dalším rysem vývoje československé výchovně vzdělávací soustavy zůstává její organizační, obsahové a kvalitativní sjednocování při operativním aplikování všech důsledků vědeckotechnického rozvoje [Další 1976]. Neméně významným trendem je v tomto rámci vyrovnávání rozdílů ve vzdělanosti mezi ČSR a SSR a mezi městem a venkovem. Ve své podstatě lze problémy spojené s demokratizací vzdělávací soustavy považovat v ČSSR pro současnost za vyřešené, což se odráží také v relativním poklesu tempa růstu středoškolských studentů v posledních letech.

ad b) Celková vzdělanostní úroveň obyvatelstva ČSSR je tradičně dosti vysoká, avšak teprve socialistická společnost postupnou a všestrannou demokratizací školství vytváří možnosti dosažení vysoké vzdělanostní úrovně pro představitele všech společenských tříd a skupin. Dnešní stav vzdělanosti obyvatelstva charakterizuje snižující se zastoupení lidí se základním vzděláním ve všech společensko-demografických skupinách, což je patrné především u mladé generace. Podle Mikrocensu 1981 tvořily rozdíly podílů vyučených dělníků-mužů v různých věkových skupinách až 42 %. Největší jejich podíl byl ve skupině dělníků 20—24letých a nejnižší u 50—59letých. Ve stejných věkových kategoriích jsou největší a nejnižší podíly vyučených také u žen-dělnic, přičemž jejich zastoupení je ve srovnání s muži v obou případech nižší, přibližně o 26 %. Naproti tomu rozdíly v zastoupení dělníků se středním vzděláním nejsou v různých věkových skupinách tak výrazné ani mezi muži, ani mezi ženami. Přitom největší podíly dělníků se středním vzděláním jsou v mužské i ženské populaci ve věku 35—39 let. Znamená to, že střední vzdělání dělníků je nejen výsledkem kvalifikační přípravy mládeže (což je typické spíše pro mladší ročníky), ale i určitého stadia vývoje individuálních životních drah, charakterizovaného životními zkušenostmi a praxí v dané nebo příbuzné profesi. Celkově se mezi dělníky v ČSSR upevňuje podíl vyučených a postupně vzrůstá počet a podíl dělníků se středním odborným, popřípadě vysokoškolským vzděláním. Další proměny vzdělanosti budou ovlivňovány v budoucnosti zavedením povinného středního vzdělání, což se nutně promítne v procesech formování socialistického způsobu života a v utváření socialistických společenských vztahů.

ad c) Vzdělanostně kvalifikační úroveň dělnické třídy v ČSSR na rozdíl od některých dalších zemí (srov. data v tabulce 3) je charakterizována převahou vyučených dělníků, a to jak z hlediska požadavků, tak z hlediska reálného stavu. Vzhledem k soudobé struktuře národního hospodářství se vyučení jeví ve většině dělnických profesí jako optimální kvalifikační příprava, přičemž perspektivně porostou nároky na úplné střední vzdělání dělníků, které dnešní vývoj technologických požadavků zatím nestimuluje v průmyslové výrobě tak výrazně, jako v některých jiných socialistických zemích.

ad e) Za nejproblémovější oblast vzdělanostního rozvoje lze v současných sociálně ekonomických podmínkách v ČSSR označit otázky využívání vzdělání [Hradecký 1983 : 126—127], (3) zajišťování jeho ekonomické i širší společenské efektivity. Rostoucí vzdělanostně kvalifikační potenciál populace, stejně jako nutnost zajišťování intenzivních forem ekonomického růstu, si dnes vynucují společenské, ekonomické a politické řešení těchto problémů. Dnes se

(3) S. Hradecký uvádí, že na pracovních místech vyžadujících vysokoškolské vzdělání dnes pracuje 38% lidí se vzděláním nižším, u pracovních míst s předepsaným středním vzděláním je podíl pracovníků s nižší kvalifikací 14,5 %. Na druhé straně 9,7% vysokoškolsky vzdělaných pracovníků a 16,2% středoškoláků pracuje na místech s předepsaným nižším vzděláním.

Tabulka 3. *Vzdělanostní úroveň fyzicky pracujících v průmyslu ve vybraných socialistických zemích*

Stát	Skupina*)	Vzdělání					
		nedokončené základní	základní	neúplné odborné	úplné střední všeobecné	úplné střední odborné	vysokoškolské
BLR	I.	19,4	42,0	13,0	22,0	0,4	0,3
	II.	3,6	21,0	10,1	58,7	2,8	3,4
MLR	I.	23,1	56,4	16,5	3,4	0,5	0,0
	II.	4,5	10,2	67,3	16,7	1,1	0,2
NDR	I.	21,7	56,3	15,1	1,3	1,5	0,4
	II.	5,0	41,0	42,2	3,3	7,6	0,1
PLR	I.	5,9	93,7	0,2	0,1	0,1	0,0
	II.	0,0	0,3	68,9	3,3	27,6	0,0
ČSSR	I.	4,8	71,8	17,1	3,4	2,4	0,4
	II.	0,2	4,9	80,9	7,6	6,1	0,3

Pramen: *Sbližení pracovního stavu a inteligence* [1981 : tom 1, s. 26—27].

*) Skupiny označují dva stupně charakteru práce podle technické a kvalifikační náročnosti (skupina II. zahrnuje náročnější dělnickou práci).

v ČSSR vyskytují ve dvojí podobě: na jedné straně jako neadekvátní obsazování pracovních míst lidmi s nižší než požadovanou kvalifikací a na druhé straně jako nevyužívání dosaženého vzdělání a kvalifikace jedinců. Jak ukazuje tabulka 4, je v ČSSR oproti ostatním socialistickým zemím relativně nejmenší podíl průmyslových dělníků využívajících svoji kvalifikaci. Jestliže celkově v současnosti dochází k nadbytku, byť relativnímu, vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných odborníků pro zaměstnanecké profese, pro dělníky jsou stále ještě otevřeny možnosti zvyšování kvalifikace a efektivního využívání vyšších vzdělanostních stupňů, perspektivně motivované technologickými a organizačními proměnami dělnické práce. Zatím však jsou v některých dělnických profesích a oborech problémy vztahů mezi požadavky na kvalifikaci a její skutečnou úroveň, ale především její skutečnou strukturou, obdobně jako v jiných skupinách pracovního obyvatelstva [Sbližení 1981 : 20—22].

Tabulka 4. *Využívání kvalifikace u fyzicky pracujících v průmyslu ve vybraných socialistických zemích*

Stát	Skutečná kvalifikace je vůči požadované					
	u skupiny I.			u skupiny II.		
	vyšší	odpovídá	nižší	vyšší	odpovídá	nižší
BLR	12,6	72,1	10,1	22,6	67,5	8,3
MLR	14,6	75,0	7,8	26,1	67,7	4,8
NDR	16,4	55,8	9,0	20,4	67,7	6,9
PLR	9,4	80,6	8,1	23,9	65,2	9,5
ČSSR	11,6	66,8	8,9	23,7	62,1	8,4

Pramen: *Sbližení pracovního stavu a inteligence* [1981 : tom 2, s. 21—22].

V soudobých sociálně ekonomických podmínkách v socialistických zemích je dynamika proměn ve složení dělnické třídy odrazem stávající dělby práce a její různorodosti z hlediska obsahu a charakteru i konkrétních podmínek, přičemž je tato její různorodost podstatnou měrou vyjádřena v diferenciaci dělníků podle úrovně a charakteru jejich vzdělání a kvalifikace.[4] Na formování vzdělanostně kvalifikační struktury dělnické třídy mají významný vliv zdroje a způsoby její reprodukce a dynamika jejích proměn v jednotlivých obdobích socialistické přestavby společnosti. Jejich složité a nejednoznačné působení by si však vyžadovalo samostatnou podrobnou analýzu, překračující možnosti této stati, proto se zde omezíme jen na odkaz na nejzasvěcenější analýzy této problematiky [Večerník 1983; Gordon—Nazimova 1980; Lötsch 1983].

Jak již bylo řečeno, společným znakem vzdělanostního rozvoje v socialistické společnosti je úsilí o vzdělanostní růst dělnické třídy, vyvolaný jejím vedoucím postavením ve společnosti a umožněný důslednou demokratizací vzdělání. Druhou základní společnou podmínkou je budování vyspělé materiálně technické základny společnosti i odpovídající úsilí o zavádění výsledků vědeckotechnického pokroku do výrobní a společenské praxe. V důsledku toho dosahují progresivní trendy vzdělanostního rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích v jednotlivých fázích relativně vysokých temp. Reálné výsledky tohoto společenského úsilí, dokumentovaného v teoreticko-empirických analýzách i stranických dokumentech, závisejí na tom, jak jsou tyto tendence podporovány výše uvedenými objektivními předpoklady a podmínkami. Ve zmíněných obecných trendech jsou v současnosti odhalovány mnohé problémy a rozpory, související s využíváním kvalifikace. Tyto rozpory jsou především projevem aktuální relativní nerovnoměrnosti vývoje jednotlivých oblastí společenského života vůbec a sociálního rozvoje dělnické třídy zvláště. Jejich řešení proto závisí na adekvátnosti zvolených postupů z hlediska zájmů dělnické třídy a celé společnosti i na dynamice řešení jednotlivých dílčích otázek v relaci k tendencím sociálně ekonomického rozvoje.

Požadavky na kvalifikaci dělníků jsou dnes nerovnoměrné, a přetrvávají také velké difference v charakteru dělnické práce [Gordon—Klopov 1983]. I ve velice hrubém odlišení dvou základních skupin dělníků podle charakteru vykonávané práce, aplikovaném ve výzkumu Sbližování dělnické třídy a inteligence, jsou odlišnosti kvalifikačních požadavků jasně patrné, jak ukazuje tabulka 5. V ní je současně naznačen směr dalšího vývoje kvalifikované dělnické práce, pokud považujeme, byť s jistým zjednodušením, rozdíl mezi skupinami I. a II. za ukazatel diferencí mezi dvěma vývojovými fázemi charakteru dělnické práce.

Diferenciace možností uplatnění individuální úrovně vzdělání a kvalifikace v pracovních činnostech vyvolává některé ekonomické a společenské problémy a promítá se i v individuálním hodnocení možností seberealizace. Takto vznikající napětí mezi společenskými a individuálními potřebami a zájmy se zákonitě promítá v postojích a názorech jednotlivců i v jejich aktivitách v jednotlivých oblastech společenského života. Proto se hledají nejen perspektivní, ale i aktuálně efektivní možnosti řešení uvedených problémů.

(4) V sovětské sociologii jsou tyto vztahy již delší dobu analyzovány v řadě souvislostí, mimo jiné v pracích M. N. Rutkeviče, F. R. Filippova, O. I. Škaratana, L. A. Gordona a E. V. Klopova. Z hlediska maďarských společensko-ekonomických podmínek se k těmto otázkám vyjadřuje stať F. Kovacse [Kovacs 1981]. V ČSSR se otázky vnitrotřídní diferenciaci dělnické třídy dostávají do centra pozornosti v současné době. Řeší se např. v oddělení pro výzkum dělnické třídy v ÚFS ČSAV. Objevily se však již dříve, např. v práci F. Charvát, J. Linhart, J. Večerník, Sociálně třídní struktura Československa, Praha 1978.

Tabulka 5. Souhrnný index požadovaného vzdělání fyzicky pracujících v průmyslu podle hodnocení expertů na devítibodové škále

Stát	Skupina	Podíl pracovních míst podle stupně hodnocení kvalifikačních požadavků*)			Vážený aritmetický průměr
		Nejnižší hodnocení (stupeň 1—3)	Střední hodnocení (stupeň 4—6)	Nejvyšší hodnocení (stupeň 7—9)	
BLR	I.	59,7	38,1	2,3	3,12
	II.	27,0	61,1	11,9	4,47
MLR	I.	91,8	7,7	0,5	2,16
	II.	43,5	48,3	8,2	3,90
NDR	I.	85,2	14,9	0,0	2,32
	II.	29,3	68,4	2,3	4,12
PLR	I.	57,0	41,5	1,5	3,31
	II.	21,5	73,0	5,5	4,51
ČSSR	I.	89,9	9,8	0,2	2,17
	II.	66,1	33,6	0,3	3,31

*) Poznámka: Škála byla tvořena podle požadavků na: všeobecné vzdělání, odborné vzdělání, doplňkové vzdělání a kurzy, nutnost neustálého doplňování kvalifikace, dobu potřebnou na zapracování. Třebaže velké rozdíly mezi jednotlivými zeměmi signalizují vliv odlišných podmínek a subjektivních vlivů v hodnocení, pro potřeby srovnání dvou skupin charakteru práce lze údaje považovat za dostatečně validní.

Pramen: *Sbliženíje rabočego klassa i intelligenii* [1981 : tom 2, s. 15—16].

Tato řešení jsou v ČSSR, podobně jako v dalších zemích, zaměřena především na snižování disproporcí mezi získanou a požadovanou kvalifikací dělníků vykonávajících konkrétní pracovní funkce, na snižování míry nežádoucí fluktuace dělnických kádřů, na rozšiřování forem uplatňování dosaženého vzdělání dělníků v pracovní i mimopracovní sféře, na vytváření společenských podmínek formování socialistického způsobu života adekvátního vzdělanostně kulturnímu potenciálu dělnické třídy.

Stejně jako ve většině socialistických zemí, také v ČSSR přetrvává, i když na různé úrovni, problém relativně velkého podílu nekvalifikované a fyzicky namáhavé práce, jehož postupné omezování vytváří rozhodující předpoklad snižování a perspektivního odstranění skupiny nekvalifikovaných dělníků. Sociologové v socialistických zemích upozorňují na těsnou souvislost mezi stupněm rozvinutosti národního hospodářství a jeho technické vybavenosti a vzdělanostní strukturou dělnické třídy. Proto má-li být v duchu zásad socialistické společenské přestavby dosaženo sociálního a kulturního rozvoje dělnické třídy, je nutné neustále rozvíjet i oblast sociálně ekonomickou.

Je třeba připomenout, že v žádné ze socialistických zemí, tedy ani v ČSSR, problém snižování podílu dělníků s nízkým vzděláním a kvalifikací již dnes nevyplývá z celkové nízké vzdělanostně kvalifikační úrovně dělnické třídy. Přesto je však nutno se touto otázkou zabývat, protože existence a reprodukce těchto kategorií dělníků (i když se zmenšují), se nepříznivě projevuje v celkových procesech reprodukce sociálně třídní struktury socialistické společnosti i rekrutace samotné dělnické třídy. Existence dělníků s nízkou vzdělanostní úrovní do jisté míry brzdí procesy sblížování společenských tříd a skupin v několika směrech. Při poměrně vysokém stupni vzdělanostní kontinuity generací v dnešních rodinách se nepříznivé „vzdělanostně kulturní klima“

rodin těchto dělníků přenáší na jejich potomky, a to ať jde o zájem o vzdělání vůbec, tak i pokud jde o studijní úspěšnost dětí z uvedených rodin a způsoby jejich profesionální a sociální adaptace po absolutoriu školy [Maier 1982 : 30 až 31; Rodiny 1983 : 167]. (Tento problém se ovšem netýká pouze dětí z rodin dělníků.) Tito dělníci kromě toho vykonávají většinou takovou práci, která nestimuluje pracovní společenskou aktivitu, dosažení pracovního uspokojení a kulturního růstu. Současně se svým relativně vyšším stupněm autoreprodukce mohou nepříznivě podílet na procesech reprodukce dělnické třídy, a tak udržovat negativní tendence v její vnitřní diferenciaci.

Dalším výrazným procesem soudobých přeměn vzdělanostní struktury dělnické třídy v socialistických zemích je na druhé straně neustálý růst počtu a podílu vysoce kvalifikovaných dělníků, z nichž velká část má střední a vyšší vzdělání.⁽⁵⁾ Proto se stále aktuálnějšími stávají výzkumy této skupiny dělníků, a to zejména z hlediska perspektivního sblížování dělnické třídy a inteligence. Její formování je spojeno s procesy vědeckotechnického rozvoje, zavádění nové techniky a vědeckých poznatků do výroby. Je výrazem reálného prohlubování procesů sblížování společenských tříd a skupin prostřednictvím stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Skutečnost, že se jedná o specifickou vrstvu dělnické třídy, předznamenávající narůstající tendence sociálně ekonomického a kulturního rozvoje dělnické třídy, prokazují sovětští autoři pomocí analýzy jejich pracovních a dalších charakteristik, zahrnujících jednotlivé stránky jejího způsobu života [Geljuta—Staroverov 1977 : 95 an.]. S vysokou vzdělaností úrovní a specifickým charakterem a obsahem práce souvisí i další charakteristiky této skupiny: osobitě sociálně psychologické rysy jejich příslušníků, rozmanitost jejich sociálního původu a dynamika vnitrogenerační mobility. Kromě toho, jak ukazují československé výzkumy, je to právě vysoké vzdělání a kvalifikace, které působí jako stabilizační faktor u dělníků, kteří se již svým sociálně ekonomickým postavením zařadili do této skupiny. Také v československých podmínkách má tato skupina dělníků podobné sociálně kulturní rysy, jak je shrnuje A. A. Kostin: 1. jejich práci charakterizuje spojení duševních a fyzických složek; 2. vyznačují se vysokým stupněm spokojenosti s vykonávanou prací; 3. je pro ně charakteristický vysoký stupeň politické kultury a společenské aktivity; 4. je jim vlastní mnohostrannost zájmů v oblasti duchovní kultury [Kostin 1980 : 112—113; Malická 1980 : 530]. Je zřejmé, že všechny uvedené rysy této skupiny dělníků jsou těsně spjaty s jejich vysokou vzdělaností kulturní úrovní, ve svém základě určenou povahou jimi vykonávané práce.

Také v ČSSR spolu se zaváděním automatizace a nových technologií do průmyslové výroby vzrůstá skupina dělníků se středním a vyšším vzděláním. Jde o dělníky vykonávající nejnáročnější dělnická povolání z hlediska podílu duševních a samostatně rozhodovacích složek funkční náplně i z hlediska odpovědnosti pracovníků za stroje a produkt vykonávané práce [Hrůza 1983 : 15]. Trebaže již byly empiricky potvrzeny vztahy mezi sociálně ekonomickými charakteristikami a sociálně kulturními rysy vysoce vzdělaných a kvalifikovaných dělníků, nelze v současných společenských a ekonomických podmínkách v ČSSR ještě hovořit o již zformované sociální skupině uvnitř dělnické třídy. To vyplývá z její relativně malé početnosti a rozptýlenosti i dynamičnosti. Jde spíše o perspektivně se tvořící skupinu, v níž se formují budoucí rysy dělnické třídy jako celku.

(5) Vyplývá to např. i z předběžných materiálů připravených účastníky z BLR, MLR a NDR pro společnou monografii, předložených v rámci 5. problémové komise *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*.

Tabulka 6. Podíl dělníků zvyšujících si kvalifikaci v průběhu zaměstnání podle výše dosaženého vzdělání a adekvátnosti získané kvalifikace k požadované v ČSSR

Vztah požadované a skutečné kvalifikace	Nejvyšší ukončený stupeň vzdělání			
	základní	vyučen	střední bez maturity	střední s maturitou
splňuje vzdělání	20,2	21,3	19,0	18,6
splňuje praxi	21,2	35,7	28,6	24,1
splňuje obojí	23,2	27,2	26,9	37,0
splňuje praxi, vzdělání prominuto	25,0	33,3	20,0	50,0
nesplňuje nic	8,1	16,3	14,3	33,3
vzdělání vyšší	16,7	18,2	44,4	28,4
vzdělání jiné	50,0	15,4	20,0	33,3
celkem	15,8	24,4	23,6	30,0

Pramen: Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.

Po období extenzivních a dynamických forem přestavby společnosti ve všech socialistických zemích, jejichž součástí byl i vzestup kvalifikace pracovní síly a rozmach vzdělání všeho obyvatelstva, nastupuje období relativní stabilizace a do popředí vystupují kvalitativní stránky rozvoje. Odráží se v tom i naplnění řady úkolů socialistických přeměn i komplikující se vnitřní a vnější ekonomické podmínky. Tato další etapa společenského vývoje perspektivně nastoluje nové problémy a ve spojení s využíváním a urychlováním vědeckotechnického pokroku kladé vyšší požadavky na vzdělanostně kvalifikační růst. Nové perspektivní požadavky se v současné době prosazují postupně a nejstejněměrně, jak již bylo připomenuto. Proto se v řadě socialistických zemí aplikují nové formy zvyšování vzdělání a kvalifikace některých socioprofesionálních skupin, které umožňují pružněji a diferencovaněji reagovat na měnící se konkrétní hospodářské potřeby. Upouští se postupně od extenzivních forem vzdělanostního rozvoje a přechází se k takovým jeho cestám, které dávají lepší možnosti efektivního využívání vzdělanostního potenciálu pracujících. Takové formy zvyšování kvalifikace se realizují v bezprostředním sepětí s oblastí jejího využívání, tj. především na závodech. Tím se dále zabezpečuje návratnost materiálových a ostatních vkladů společnosti a jednotlivých institucí do profesionální přípravy a současně se tím napomáhá řešení problému vzdělanostního a kvalifikačního růstu dělníků v průběhu jejich individuálního života v období ekonomické aktivity. Socialistická společnost tak také vychází vstříc rostoucím individuálním požadavkům, vyplývajícím z vysoké společenské hodnoty přisuzované vzdělání. V tabulce č. 6 se zřetelně odrážejí obě formy této stimulace: čím vyšší je vzdělání dotazovaných, tím větší je i zájem o další kvalifikační vzestup, který však současně nekoresponduje s mírou adekvátnosti požadované a skutečné kvalifikace. Objektívni potřeby jsou zde částečně modifikovány individuálními zájmy, a naopak.

V ČSSR se — podobně jako v dalších socialistických zemích — dostává problematika vzdělání dělníků do popředí zájmu v souvislosti s utvářením dynamické vnitřní diferenciací dělnické třídy, s procesy sblížování dělnické třídy a inteligence a s rostoucími nároky na individuální seberealizaci a rozvoj osobnosti. Ve všech socialistických zemích jsou rozhodujícím rámcem těchto procesů aktuální směry a úkoly rozvíjení a uplatňování společenské úlohy dělnické třídy v období budování rozvinuté socialistické společnosti a prosazování vě-

deckotechnického pokroku. Sociologické výzkumy ukazují, že pozornost věnovaná zkvalitňování vzdělanostní přípravy dělnické mládeže se odráží v pozitivních změnách vzdělanostně kvalifikační struktury dělnické třídy. Odhalují dílčí problémy v rozvíjení a využívání vzdělání dělníků, vyplývající zejména z dlouhodobého charakteru procesu vzdělanostního rozvoje v intencích socialistických společenských přeměn. Současné ukazují, že ve všech zemích se sociálně politická opatření zaměřená na rozvoj vzdělání celkově odrážejí v progresivních trendech ideově kulturního a profesionálně kvalifikačního růstu dělnické třídy.

Srovnávací analýzy ukazují, že některé aktuální konkrétní problémy vzdělanostního rozvoje v ČSSR nejsou ani tak výrazem odlišnosti těchto procesů v československých podmínkách, jako spíše specifickým projevem obecných tendencí, vyplývajících ze základních potřeb a cílů socialistické společnosti. Ne náhodou se právě v současné době realizuje strukturální přestavba výchovně vzdělávacího systému v řadě socialistických zemí, přičemž je rozhodující váha všude kladena na vzdělanostně kvalifikační přípravu mladé dělnické generace. Kromě ČSSR probíhají nejrozsáhlejší změny školské soustavy v současné době v SSSR, kde jsou formulovány jako zákonitá reflexe aktuálních a perspektivních potřeb sociálního rozvoje dělnické třídy v kvalitativně se měnících společensko-ekonomických podmínkách.

Dělnická třída řeší v ČSSR obdobné problémy jako dělnická třída v dalších socialistických zemích jak v dosahování vyšší vzdělanostní a kvalifikační úrovně, tak v zajišťování všestranné společenské efektivity vzdělání dělníků, tedy nejen ekonomické. Nadále se zvyšuje význam kvalitativních stránek vzdělanostního rozvoje jednotlivých generací dělníků. Dosažená vzdělanostní a kvalifikační úroveň dělníků v ČSSR se sice vždy zcela adekvátně neodráží v růstu ekonomické efektivity dělnické práce a někdy nepřináší žádoucí důsledky ve společenské aktivitě a kulturním životě dělníků,⁽⁶⁾ vytváří však významný vzdělanostně kvalifikační potenciál dělnické třídy, který jí perspektivně umožňuje zvládat náročné úkoly ve sféře společensko-politické a ekonomické a činí z ní v období vědeckotechnického rozvoje rozhodujícího činitele společenského pokroku.

Postupné poznávání intervenujících faktorů ve společenském využívání rostoucí vzdělanostní a kvalifikační úrovně dělnické třídy odhaluje perspektivy a tendence sociálního rozvoje dělnické třídy spjaté se vzděláním. K tomu přináší významný vklad sociologické výzkumy sociální podmíněnosti růstu a uplatňování vzdělání, které v tomto směru kvalitativně prohlubují poznání statisticky podchycených tendencí rozvoje vzdělanosti. Odhalují zejména sepětí vzdělanostního vývoje se zvyšováním technologické úrovně dělnické práce a změnami jejích sociálně psychologických souvislostí a péčí společnosti o výchovu dělníků „pro život“, tj. v intencích jejich všestranného společenského uplatnění.

Má-li si dělnická třída v ČSSR udržet odpovídající vysokou vzdělanostně kulturní úroveň a tvůrčí schopnosti, musí usilovat o to, aby v tempu vzdělanostního rozvoje držela krok jak s těmi zeměmi, v nichž byly sice výchozí podmínky sociálního rozvoje dělnické třídy složitější, ale které věnují veškerou materiální péči i ideově politické úsilí na překonání z minulosti zděděné relativně nižší míry rozvinutosti, tak i s těmi zeměmi, které si nadále udržují již tradiční tendence kulturního a profesionálního vývoje dělnické třídy. Znamená

(6) Jak ukazují některé sociologické výzkumy, jsou tyto oblasti života dělníků vzděláním ovlivňovány jen zprostředkovaně, přičemž zde hrají roli další faktory, jako charakter vykonávané práce, „rodinně věkové“ postavení, tradice způsobu života a hodnotových orientací aj. [Dělnická 1980; Malická 1980].

to, že nelze spoléhat na dosavadní relativně vysokou míru vzdělanostně kulturní rozvinutosti dělnické třídy v ČSSR, ale že je nutné hledat v každé etapě společenského vývoje aktuálně efektivní způsoby jejího vzdělanostního růstu jako jednoho z prostředků i projevů jejího sociálního rozvoje. Tyto potřeby jsou podchyceny v soudobém programu rozvoje výchovně vzdělávací soustavy, založeném zejména na dokumentech ÚV KSČ z let 1972 a 1984. Konference pedagogických pracovníků, konaná v červnu 1984 v Praze, potvrdila, že i přes všechna úskalí v jeho prosazování je tento program určován stálou snahou reagovat na potřeby společnosti a z tohoto hlediska sladovat výchovně vzdělávací proces (s jeho specifickými pedagogickými a psychologickými problémy) s potřebami konkrétní praxe i rozvoje vědy.

Literatura

- Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy.* Praha 1976.
- Dělnická třída v průmyslových závodech. Výzkumná zpráva.* Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Sociálny progress sovětského občestva i perspektivy razvitija rabočego klassa.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Gordon, L. A. — Nazimova, A. K.: *Proizvodstvennyj potěncial sovětského rabočego klassa: tenděncii i problemy razvitija.* Voprosy filosofii 1980, č. 11.
- Hradecký, S.: *Vzdělání jako výrazný faktor rozvoje socialistické společnosti.* Nová Mysl 1983, č. 3.
- Hrůza, I.: *Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu.* Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Kostin, A. A.: *Sociálno-kulturnyje charakteristiky rabočich-intělligentov.* Sociologičeskiye issledovanija 1980, č. 2.
- Kovacs, F.: *Těnděncii sblizenija v chodě evoljucii socialnoj struktury socialističeskogo občestva.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Lötsch, M. — Morgenstern, W.: *Aktuální problémy zkoumání rozvoje dělnické třídy v NDR.* Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Lux, J.: *Zaměstnanost v ČSSR v mezinárodním srovnání.* Statistika 1983, č. 8—9.
- Maier, A.: *Úloha socialistické výchovně vzdělávací soustavy při reprodukci a změnách sociální struktury.* Sociologický časopis 1982, č. 1.
- Malická, L.: *Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života.* Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury CSSR 1978.* Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Morgenstern, W. — Parlitz, M.: *Nacionalnyje i intěrnacionalnyje faktory razvitija rabočego klassa socialističeskich stran.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Rodiny, v nichž oba partneři mají základní vzdělání bez vyučení, z hlediska zvýšené potřeby péče společnosti.* Demografie 1983, č. 2.
- Sblizenije rabočego klassa i intělligencii.* Ischodnyj matěrial. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Tesařová D. — Česáková D.: *Zdroje pracovních sil podle dosaženého vzdělání v roce 1980.* Statistika 1983, č. 4.
- Večerník J.: *Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy.* Sociologický časopis 1983, č. 1.

Резюме

В. Кухаржова: Специфическое и общее в образовательно-квалификационном развитии рабочего класса в социалистической Чехословакии

Данная статья посвящена проблематике повышения образования рабочих и использованию в обществе образовательно-квалификационного потенциала рабочего класса в ЧССР по сравнению с другими социалистическими странами с учетом повышения экономического значения образования рабочих.

Процессы, связанные с научно-технической революцией, и связь НТР с главными направлениями построения социалистического общества, образуют общие рамки, в которых осуществляется культурно-образовательный рост рабочего класса в социалистических странах. Наряду с общими характеристиками развития образования рабочего класса, в странах, строящих социализм, имеется целый ряд национальных специфических черт. Эта специфика определяется как исходными социально-экономическими и социально-культурными условиями, так и современными и перспективными тенденциями и предпосылками общественно-экономического развития.

Автор анализирует связь внутриклассовой дифференциации в образовании рабочего класса. Она обращает внимание на то, что вследствие сложной социально-экономической детерминации образования нельзя глобально оценивать развитие образования рабочего класса — следует принимать во внимание дифференциацию в уровне образования и квалификации рабочих, частично отвечающий их отраслевой структуре и структуре их специализации. Однако постепенно, по мере дифференцированного внедрения новых научно-технических достижений в рабочий процесс, эта зависимость ослабевает.

Изменения в уровне образования и в структуре рабочего класса вызваны, в частности, вступлением в жизнь молодого поколения рабочих, достигшего более высокого уровня образования и квалификации, чем предшествующее поколение, а также ярко выраженным развитием образования и занятости женщин. Все эти процессы происходят в ЧССР в весьма специфическом темпе и специфическим способом, определяемыми динамикой социально-экономического развития.

В развитии образования рабочего класса в социалистическом обществе в настоящее время обнаруживаются многочисленные проблемы и противоречия, связанные прежде всего с использованием полученной квалификации. Вследствие и сейчас имеющих место дифференциаций в характере труда рабочих к квалификации рабочих предъявляются неодинаковые требования, что вызывает некоторые экономические и общественные проблемы и что отражается на индивидуальном сознании и позициях. В нынешних условиях эти проблемы требуют решения с учетом актуальных и перспективных связей. Основное внимание направляется на группы рабочих, находящихся на самых высоких и, наоборот, на самых низких уровнях в структуре образования.

Сопоставительные анализы показывают, что некоторые актуальные конкретные проблемы развития образования в ЧССР являются не столько выражением отличия этих процессов, происходящих в чехословацких условиях, сколько скорее специфическим проявлением общих тенденций, вытекающих из основных потребностей и целей социалистического общества. Постепенное выявление факторов, препятствующих общественному использованию растущего уровня образования и квалификации рабочего класса, открывает перспективы и показывает тенденции социального развития рабочего класса, связанные с образованием. Важный вклад в этом направлении вносят социологические исследования, раскрывающие, в частности, связь развития образования с повышением технологического уровня выполняемой рабочими работы, изменение социально-психологических связей этой работы — с заботой общества о воспитании и образовании рабочих в интересах их всестороннего общественного самоутверждения.

Summary

V. Kuchařová: The Specific and the General in the Educational and Qualification Development of the Working Class in Socialist Czechoslovakia

The paper is devoted to problems of the worker's cultural growth and to the social utilization of the educational and qualification potential of the working class in Czechoslovakia in comparison with other socialist countries, with special respect to the increasing economic relevance of the education of workers.

The common framework of the educational and cultural rise of the working class in socialist countries is formed by processes of the scientific and technological revolution and its connection with the main trends of building up a socialist society. Besides common characteristics of the educational development of the working class in countries building up socialism, there exists a number of specific national features. These specific features are determined by initial socio-economic and socio-cultural conditions on the one hand, and by present and prospective trends and preconditions of socio-economic development on the other.

The implications of intraclass educational differentiation of the working class are analyzed. It is pointed out that, in consequence of the complex social and economic determination of education, the educational development of the working class cannot be globally evaluated without taking into consideration the differentiation of the workers' educational and qualification level which partially corresponds to their branch structure. Gradually, however, this dependence is decreasing, hand in hand with the differentiated introduction of new scientific and technological knowledge into the workmen's labour.

At present, changes in the educational level and structure of the working class are called forth particularly by the coming of the young working-class generation whose educational and qualification level is higher than in the foregoing generations, and by a remarkable development of women's education and economic activity. In Czechoslovakia, all these processes now in progress are characterized by specific rates and ways determined by the dynamics of socio-economic development.

In the general trends of educational development of the working class in the socialist society, numerous problems and contradictions connected primarily with the utilization of the acquired qualification are at present coming to the fore. Owing to the surviving differences in the character of workmen's labour, uneven demands are made on the workmen's qualification; this calls forth certain economic and social problems and also projects itself into individual consciousness and attitudes. Under present conditions, these problems require a solution in both actual and prospective contexts. The main interest in this connection is focussed on groups of workers on the highest and, on the contrary, on the lowest levels of the educational structure.

Comparative analyses show some actual concrete problems of the educational development in Czechoslovakia to be a specific manifestation of general tendencies ensuing from the basic needs and goals of socialist society, rather than an expression of the distinctness of these processes under Czechoslovak conditions. The gradually acquired knowledge of intervening factors in the social utilization of the rising educational and qualification level of the working class brings to light prospects and tendencies of the social development of the working class in connection with education. Sociological research revealing particularly the close relation of educational development to the rising technological level of workmen's labour as well as to the changes in its socio-psychological implications and to the society's care of the workers' education in the intentions of their manysided social usefulness represents a substantial contribution in this respect.

Nové poznámky k pojetí měření v sociologii

HYNEK JEŘÁBEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Tento článek si klade za úkol sledovat vývoj názorů na měření v sociologii se zřetelem k potřebě vypracovat ucelenou dialekticko-materialistickou koncepci měření, na jejímž základě by bylo možno řešit existující rozpory v dosavadních pojetích a dále rozvíjet účinné nástroje pro plnění nových náročných úkolů společenských věd.

Vycházejíce z dosavadních prací o měření v sociologii, musíme konstatovat, že dosud nedošlo ke sjednocení názorů na podmínky, rozsah a meze použitelnosti této metody, její kategoriální určení a poznávací cíle. Přitom v zásadě nejde o shodu v odpovědích na jednotlivé otázky. Za mnohem důležitější je třeba považovat vzájemnou vazbu dílčích řešení, která by umožnila jednotný pohled na měření a jeho místo v procesu poznání.

Otázky měření byly diskutovány na stránkách Sociologického časopisu již v letech 1971 až 1973. V našem textu se pokusíme závěry a podněty z této diskuse rozvinout výše naznačeným směrem.

Jde o to zrekapitulovat teoretická východiska měření a upřesnit filozofický základ metody, tj. vazbu měření na kategorie dialektické logiky, respektovat vývojové aspekty této metody a uvědomit si vztahy mezi tímto vývojem a stupni rozvoje objektu měření.

1. Užší a širší pojetí měření

Jedním ze společných témat diskuse z let 1971 až 1973 byla otázka oprávněnosti pouze úzkého, nebo naopak širšího pojetí měření v sociologii.[1] Bylo posuzováno, zda a za jakých podmínek lze sociologické zjišťování nazvat měřením.

Za jeden z užitečných výsledků diskuse je možno pokládat konečnou převahu argumentů ve prospěch širší koncepce měření. Za výhodu tohoto pojetí je považována skutečnost, že „umožňuje právě ve filozofické a obecně metodologické rovině vytvořit konzistentní systém vzájemně na sebe navazujících a doplňujících se pojmů, které je třeba brát v úvahu“ [Měření 1973: 518]. Tento a jiné argumenty uvedené v diskusi ve prospěch širší koncepce měření se pokusíme doplnit o některé další důvody.

Užší pojetí měření, které explicitě ohraničuje funkce měření na poznávání jen „kvantitativních“, resp. „metrických“ vlastností, bylo v diskusi reprezentováno statí Karla Berky *K pojetí měření v československé sociologii* [Berka 1971] a později argumentováno v jeho dalších pracích, zejména v obsáhlé monografii o měření [Berka 1977].

Berkovo pojetí měření je v mnoha směrech ovlivněno přijetím teze o třech druzích pojmů — klasifikatorických, topologických a metrických [Berka 1977: 14–17]. Autor dovádí tuto myšlenku až k rozlišení tří druhů vlastností — kvalitativních, komparativních a kvantitativních [Berka 1977: 44–45].

(1) Úplná bibliografie článků uveřejněných v diskusi o měření na stránkách Sociologického časopisu je uvedena v závěrečné stati k diskusi [Měření 1973].

V důsledku toho, že za měření považuje jen jeho úplně vyvinutou podobu, dochází k tvrzení, že „některé vlastnosti reálných objektů nejsou principiálně měřitelné“ [Berka 1977 : 226]. Je pravda, že některé vlastnosti dosud neumíme a některé zatím ani nemůžeme měřit pomocí měřítka, „etalonu“. Způsobuje to rozvojový charakter těchto vlastností a nedokonalost našeho poznání. Přesto však nelze přistoupit ke koncepci „principiální neměřitelnosti některých vlastností“.

Její přijetí by v důsledcích znamenalo pro společenské vědy a zvláště sociologii řadu neřešitelných problémů. V citovaném úzkém pojetí je metoda měření *de facto* označena za nástroj, který není legitimní pro poznávání rozhodujících oblastí společenské reality.

K základním úkolům sociologie dnes náleží poznávání složitých společenských jevů, které navíc nejsou dosud úplně rozvinuty. Nedokončená stadia rozvoje společenských jevů a procesů nejsou postižitelná měřením v takové podobě, na jakou jsme zvyklí z měření v klasické fyzice nebo technické praxi. Stupeň rozvoje složitých společenských objektů neumožňuje ani v analytické rovině zcela od sebe oddělit kvalitativní a kvantitativní stránku jevu, ani stanovit přesné kvantitativní měřítko s jednotkou. Proto je třeba rozvíjet i další formy měření, respektive přijmout širší pojetí měření, pokrývající i případy neúplně rozvinutých vlastností a vztahů, které nejsou v úzkém pojetí měření sledovány a měřeny.

Širší pojetí v diskusi o měření hájila řada metodologů sociologického zkoumání. Jan Řehák shrnul a kriticky zhodnotil základní rysy dosavadních definic měření ve společenských vědách a navrhl vlastní vymezení: „Měření v širším smyslu (krátce měření) je proces realizace homomorfního zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi“ [Řehák 1971 : 646]. V navazující stati vysvětlil, že „abstraktním systémem s relacemi“ rozumí znak, tj. „symbolické vyjádření vlastnosti splňující podmínky diskriminability, úplnosti a jednoznačnosti...“ [Řehák 1972 : 617]. Takovéto pojetí měření je zcela vyhovující pro řešení těch případů měření, v nichž identifikujeme určitou vlastnost a provádíme její měření. Přístup je využitelný i ve složitější situaci, v níž do měření nevstupuje jediná vlastnost, ale komplex vlastností nebo vztahů.

Složitými společenskými objekty a možnostmi jejich měření se zabýval František Zich [Zich 1972]. Ukázal na potřebu vytvoření souboru indikátorů pro měření složitých objektů. Tyto a další myšlenky k problematice měření později shrnul v monografii o sociologickém výzkumu. V kapitole *Měření v sociologickém výzkumu* zdůvodnil širší pojetí měření a formuloval principiální metodologické otázky problému měření: „Co měříme?“ a „Jak měříme?“

Proces měření složitých společenských objektů charakterizoval následujícím schématem: objekt, dílčí objekty, vlastnosti těchto objektů, složky vlastností, znaky každé ze složek vlastností a hodnoty jednotlivých znaků [Zich 1976 : 127]. Poukázal mimo jiné též na nezastupitelnou úlohu teorie při měření složitých společenských objektů.

Také Michal Illner podal řadu zdůvodnění širší koncepce měření. Uveřejnil je v samostatné stati v diskusi o měření a později, v rozvinuté podobě, společně s M. Foretem v monografii věnované sociálním ukazatelům [Illner 1972; Illner—Foret 1981]. Metodu měření analyzoval ve vztazích k procesu srovnávání. Srovnání charakterizoval jako základní cílovou funkci měření a označil je za základ vlastní operace měření. Poukázal na pouze relativní platnost rozlišování vlastností jako buď kvantitativních nebo kvalitativních [Illner 1972 : 519]. Tento přístup umožnil Illnerovi předpokládat univerzální měřitelnost společenských jevů [Illner 1972 : 525].

Široké, otevřené pojetí měření odpovídá současným a budoucím úkolům sociologie při poznávání a řízení společenských procesů a nově se utvářejících společenských jevů. V této souvislosti vystupuje do popředí zejména jeho úloha prognostická a prakticko-politická. Podmínkou adekvátnějšího prognostického uchopení společenských procesů, respektive teoretického uchopení kvalitativně nových jevů ve společnosti, je jejich postižení ve stadiích rozvoje, v jejich neúplné, ještě nedotvořené podobě. Právě měření ve své komplexní, širší podobě je schopno adekvátně postihnout tyto jevy.

2. Rozvoj objektu a formy jeho měření

Pojetí měření běžně uplatňované v technické praxi vychází z potřeb klasické fyziky osmnáctého a devatenáctého století. Je orientováno na měření jen určitých, kvantitativně vyjádřitelných spojitých veličin. Moderní přírodní vědy, zvláště relativistická a kvantová fyzika, vyžadují obecnější přístup k měření. Také ve společenských vědách dnes již nevystačíme s představou měření pomocí měřítka. E. A. Abgarjan charakterizuje tuto situaci slovy: „Ve vědě a praxi velmi rozšířená definice měření jako srovnávání zkoumané veličiny s nějakým jejím měřítkem [etalonem] je pro zkoumání sociálních jevů dnes již nedostačující“ [Abgarjan 1978 : 17]. Složitost společenských jevů i jejich procesuální charakter si vynucují obecnější a komplexnější řešení.

Zájem marxisticko-leninské filozofie o problémy měření zaznamenáváme již ve čtyřicátých letech u M. Omeľjanovského. Tento autor filozoficky zdůvodňuje obecnější pojetí měření, v němž „tradiční“, všem známé měření s jednotkou a měřítkem má své oprávněné místo, ale v němž jsou pod pojem měření zahrnuty také ostatní historicky a gnoseologicky předcházející formy poznávání kvantitativní stránky zkoumaných jevů [Omeľjanovskij 1943].

Ve statí zařazené do sborníku věnovaného filozofickým problémům metodologie přírodních věd Omeľjanovskij navrhuje rozlišovat *čtyři formy měření*: „prostou“, rozvinutou, všeobecnou a „jednotkovou“ (2) [Omeľjanovskij 1968 : 14 až 17]. Používané formy měření odpovídají stupňům rozvoje objektivní reality. Zároveň vyjadřují dosažený stupeň poznání zkoumaného objektu. Východiskem citovaného pojetí je předpoklad, že jednotlivé formy měření se rozvíjejí prohlubováním a zpřesňováním metody srovnávání. Zřejmým dokladem tohoto vývojového zdroje je prostá, nahodilá forma měření, která je nejbližší přibuzná operaci srovnávání.

V *prosté, nahodilé formě měření* je zkoumaný objekt srovnáván s jiným předmětem stejné vlastnosti. Oba předměty jsou z určitého hlediska kvalitativně shodné. „Měřená vlastnost věci A je kvalitativně vyjádřena ve schopnosti věci B být srovnávána z hlediska této vlastnosti, a kvantitativně je vyjádřena tím, že věc B je kvantitativním určením vlastnosti věci A“ [Omeľjanovskij 1968 : 214]. Přitom věc B vystupuje v prosté formě měření jen jako měřítko, sama

(2) M. Omeľjanovskij užívá termínu „etalonnaja forma izmerenija“. Překládáme jej jako „jednotková“ forma měření. V úvahu připadá též použití termínu „etalonová“, event. „úplná“ forma měření. Termín „slučajná, odtělná forma izmerenija“ je přeložen výrazem „prostá forma měření“, i když doslovný překlad by zněl nahodilá nebo jednotlivá forma. Důvodem takového převodu byla snaha zamezit nedorozuměním vzniklým záměnou termínů jednotková a jednotlivá. Vlastním vodítkem při výběru termínu bylo především názvosloví, použité pro označování forem hodnoty v 1. dílu Marxova *Kapitálu*. Marxův pojem „prostá“ (nahodilá, jednotlivá) forma hodnoty odpovídá dosti přesně situaci při měření v prosté (nahodilé, jednotlivé) formě. Souvislost Marxovy analýzy forem hodnoty s problematikou měření jsem podrobněji rozvedl v statí, věnované základním pojmům měření [Jeřábek 1974].

není nijak vyjadřována. „Množství“ měřené vlastnosti u objektu A je vyjadřováno „množstvím“ nebo počtem ekvivalentů — věcí B .

Rozvinutá forma měření je založena na rozšíření principu srovnání na celou množinu ekvivalentních objektů. Vlastnost předmětu A není již vyjadřována prostřednictvím jedné věci B , ale předmět A vystupuje ve vztazích s předmětem B, C, D a mnoha dalšími, a to vždy z hlediska téže měřené vlastnosti. Kvantitativní aspekt měřené vlastnosti je vyjadřován různými jednotlivými poměry, kvantitativními vztahy předmětů B, C, D a dalších k předmětu A .

Rozvinutá forma měření je vyjádřena řadou jednotlivých kvantitativních poměrů:

$$\begin{aligned} \text{Věc } A &= b \text{ věcí } B \\ &= c \text{ věcí } C \\ &= d \text{ věcí } D \\ &= \dots\dots\dots \text{atd.} \end{aligned}$$

Tato forma měření má řadu nedostatků: 1. řada kvantitativních výrazů pro měření vlastnosti předmětu A je nekonečná; 2. jednotlivé výrazy spolu nejsou dosud nijak svázány; 3. snaha vyjádřit v rozvinuté formě míru vlastnosti všech porovnávaných věcí by vedla k nekonečnému množství řad kvantitativních určení jednotlivých předmětů bez vzájemných vazeb mezi těmito řadami.

Řadu kvantitativních poměrů rozvinuté formy měření je možno převrátit. Každý z ekvivalentů předmětu A je možno z hlediska měřené vlastnosti vyjádřit kvantitativním poměrem k předmětu A . Tak vzniká *všeobecná forma měření*, řada kvantitativních poměrů, v nichž předmět A slouží jako všeobecný ekvivalent:

$$\text{Předmět } B = \frac{1}{b} \text{ věci } A$$

$$\text{Předmět } C = \frac{1}{c} \text{ věci } A$$

$$\text{Předmět } D = \frac{1}{d} \text{ věci } A$$

atd.

V této formě měření je vlastnost různých věcí měřena jednou věcí, která byla z množiny věcí stejné vlastnosti vybrána. Všeobecnou mírou může být v obecném případě kterákoli ze srovnávaných věcí.

V praxi měření, s rozvojem poznání a s rozvojem vztahů mezi předměty dané vlastnosti, přechází všeobecná forma měření v „jednotkovou“ formu měření. Určitá věc se stává univerzálně používaným všeobecným ekvivalentem, jednotkou a měřítkem pro měření dané vlastnosti. „Vlastnost“ být všeobecnou mírou nyní konečně srůstá s fyzickými vlastnostmi měřítka, jímž se stává určitá věc dané vlastnosti.

Současný stupeň poznání a stupeň rozvoje společenských jevů neumožňuje použít pro velkou většinu zkoumaných vlastností „jednotkovou“ formu měření. Nejsme schopni stanovit právě jednotku a měřítko. Sociologie se však přesto nevyhýbá zkoumání kvantitativních stránek těchto vlastností. Jsme přesvědčeni, že v sociologickém výzkumu je třeba užívat všech forem měření. Všude, kde jsou k tomu vytvořeny podmínky, je žádoucí měřit v „jednotkové“ formě.

Bude však třeba ve větší míře využívat rozvinuté resp. všeobecné formy měření. Právě tyto formy tvoří adekvátní odraz stupně poznání a stupně rozvinutosti většiny dnes zkoumaných společenských jevů a procesů. Kvalitativně

nové společenské jevy je nutno zachytit alespoň v jejich nahodilé, dosud nehotové podobě prostřednictvím prosté formy měření.

3. Kategorie míry – pojmový základ metody měření

V literatuře o měření se dosud setkáváme s pojetím, které poznávací funkci měření omezuje na zkoumání kvantity, množství, veličin, na poznávání jen kvantitativní stránky zkoumaných jevů.

Na jednostrannost pouze „kvantitativního“ pojetí měření poukazuje již E. V. Beljajev: „... Je důležité poznamenat, že měření není pouze kvantitativní procedurou, je charakteristické právě tím, že je v něm sjednocena kvantitativní a kvalitativní analýza...“ [Beljajev 1967 : 24]. I. S. Timofejev zdůrazňuje, že „čistě — kvantitativní metody neexistují“ [Timofejev 1972 : 43] a dokládá toto tvrzení podrobnou analýzou rozvoje metod poznávání kvality, kvantity a míry jevů.

Také diskuse o měření na stránkách Sociologického časopisu upozornila na nutnost respektování dialektické vazby kvalitativní a kvantitativní určenosti jevů v procesu měření. Kromě již zmíněných článků například František Zich v další metodologické stati zdůraznil, že „... proces postižení kvantitativní stránky jevu [objektu] předpokládá současně jeho přesné kvalitativní vymezení“ (3) [Zich 1975 : 376].

Argumentaci měření jako metody pro zkoumání kvality a kvantity obsahuje také práce H. Metzlera. Podle něho: „... Průběh měření nemůže být redukován na čistě kvantitativní operace odděleně od kvality“ [Metzler 1981 : VII]. Rozlišuje odraz kvantity v čísle od jiných forem odrazu kvantity a tím rozlišuje také stupeň vazby různých poznávacích postupů ke kategoriím kvalita, kvantita a míra. Uvádí, že čísla „... poskytují jednu z operativních forem odrazu kvanta jako takového. „Naopak“ ... všechny odrazy kvanta bez použití čísel jsou bezprostředními jevovými formami míry, tj. zůstala v nich ještě úzká vazba na kvalitu“ [Metzler 1981 : 72].

Z citovaných výroků vyplývá, že je třeba odmítnout kvantitu jako výlučný kategoriální základ měření. K překonání této jednostrannosti, k prokázání skutečné hloubky tezí o jednotě kvalitativního a kvantitativního určení vlastností a jevů v procesu měření je třeba hlubšího rozboru této metody. Jednou z možných cest je analýza vztahu kvality a kvantity v jednotlivých vývojových formách měření. Jde v podstatě o to, ukázat, jaké jsou praktické důsledky rozlišování forem měření, k jakým změnám dochází ve vztazích mezi kvalitativní a kvantitativní stránkou zkoumaných jevů.

Pojetí, která omezují úlohu měření na poznávání výlučně kvantitativních stránek zkoumaných jevů, se projeví jako neúplná v souvislosti s analýzou vývojového procesu poznávání i s rozvojem objektu. S růstem poznávacích možností měření, spolu s přechodem od prosté formy měření k rozvinuté, všeobec-

(3) Za kvalitu spolu s Františkem Zichem považujeme „... to, co určuje jev, a to jak jev přírodní, tak společenský. Je výrazem relativní stálosti podstatných stránek těchto jevů. Každý jev má tuto kvalitativní určitost, její změnou se jev mění v jev jiný nebo zaniká“ [Zich 1976 : 111].

Za určující znak kvantity většina autorů shodně považuje proměnlivost kvantitativního určení v rámci téže kvality. Například Timofejev definuje kvantitu jako „... určenost předmětů stejné kvality, zkoumanou z hlediska intenzity nebo stupně projevu libovolného znaku“ [Timofejev 1972 : 21]. Dělitelnost, zkoumání intenzity nebo stupně projevu patří mezi podstatné znaky kvantitativního určení. Abgarjan tuto charakteristickou vlastnost kvantity chápe jako proměnlivost. Kvantitou „... rozumí takovou reálně existující určenost, která je společná všem kvalitativním určením a která je schopna měnit se v každém z nich [Abgarjan 1978 : 14].

né, a konečně až k „jednotkové“ formě měření, se vyvíjejí podoba a úplnost kvalitativního a kvantitativního určení měřené vlastnosti a vztah mezi nimi.

Předmět, použitý jako ekvivalent v *proste* formě měření, vyjadřuje ještě nedokonale rozlišenou jednotu kvalitativního a kvantitativního určení vlastnosti. V *rozvinuté* formě měření je kvalita od kvantity oddělena již zřetelněji. Kvalitativní stránka měřené vlastnosti je určována společnou vlastností množiny ekvivalentů. Kvantitativní určení vlastnosti je dosud nejednoznačné, nedokonalé, nesjednocené. Spočívá v mnoha různých vzájemně nezávislých poměrových vyjádřeních. Ve *všeobecné* formě měření se kvantitativní stránka vlastnosti, vyjádřená měřicí stupnicí, projevuje již velice zřetelně. Je vyjadřována na společné stupnici v poměrech mezi hodnotami měřených objektů. Je však určena jen relativně. Také kvalitativní určení měřené vlastnosti není dosud úplné. Vlastnost není pojmenována z hlediska podstaty, pouze z hlediska formy svého vyjádření. Teprve v „jednotkové“ formě měření nachází měřená vlastnost své vyjádření jako „kvantitativní“ vlastnost v měřítku a jednotce. Kvantitativní stránka vlastnosti je určena úplně. Kvalitativní stránka vlastnosti je také dotvořena, vlastnost je pojmenována z hlediska své podstaty. Teprve v této formě měření jsou obě stránky vlastnosti od sebe relativně odděleny a tvoří dvě samostatná určení jedné vlastnosti.

Z vývoje forem měření a z rozvoje poznávání kvalitativní i kvantitativní stránky jevů vyplývá potřeba a nutnost přijmout za kategoriální východisko metody měření nikoli kvantitu, ale pojem vyjadřující jednotu kvality a kvantity — *kategorii míry*.

Přestože řada citovaných autorů vyjadřuje nutnost zkoumat předměty a jevy v jednotě jejich kvalitativních a kvantitativních určení, výslovné označení kategorie míry za výchozí bod metody měření nacházíme jen ojediněle. Autoři monografie k teorii poznání upozorňují na to, že: „V procesu měření se myšlení pohybuje v kategorii míry, která předpokládá hlubší syntézu kategorií kvality a kvantity“ [Černík—Farkašová—Viceník 1980:179]. Jednoznačné stanovisko vyjadřuje Helmut Metzler: „Pro určení objektu měření... je třeba jako výchozí bod z jmenované trojice kategorií vybrat kategorii míry“ [Metzler 1977:596]. Tento názor opírá o důkladný filozofický rozbor základů měření. Prokazuje, že právě kategorii míry náleží ústřední místo v tomto poznávacím postupu. Proti pozitivistickým a na ně navazujícím názorům staví hluboce dialektické a materialistické pojetí. Skutečnost, že „... v měření je míra postavena před kvantitou...“ považuje za „rozhodující zvrát ve filozofickém základu“ měření [Metzler 1981: X].

Nejobecnějším, avšak dosti neurčitým vyjádřením obsahu kategorie míra je obecné vymezení Hegelovo, které předchází rozbor kategorií kvality, kvantity a míry v jeho Vědě o logice: „Míra je relace, ne však relace obecně, nýbrž určitá vzájemná relace kvality a kvantity...“ [Hegel 1951:65; Gegeľ 1970:137]. Hegel míru nazývá kvalitativně určenou kvantitou, jednotou kvality a kvantity, kvalitativní kvantitou. Význam kategorie míry pro pojetí měření je třeba vidět v pochopení fází rozvoje míry. Ty jsou bezprostředně svázány s fází vývoje objektivní reality, jsou odrazem jejích vývojových stupňů. Podrobný kategoriální rozbor pojmu míra zůstane i nadále předmětem zájmu filozofie. [4]

(4) Sám Hegel tuto oblast filozofického bádání označil za neobyčejně obtížnou [Hegel 1951: 340; Gegeľ 1970: 422]. Nepřímým důkazem složitosti problematiky rozvoje míry a obtížnosti výkladu rozvinutých forem míry je fakt, že se Hegel rozhodl nevyložit stupně rozvoje míry ani pojmy „specifikovaná“ a „reálná“ míra v „Malé logice“, viz [Hegel 1961: 147–151]. Také V. I. Lenin upozorňuje ve *Filozofických sešitech*, právě v tom místě konspektu, kde se hovoří o rozvoji specifikované a reálné míry, na abstraktnost a složitost výkladu rozvoje míry: „Vývoj pojmů míry,

V souvislosti s měřením budeme jednotlivé fáze rozvoje míry zkoumat ve vazbě na rozvoj objektivní reality a v sepětí s vývojovými stupni jejího poznávání.

4. Vlastností předmětů a vztahy mezi předměty jako objekt měření

Společenské vědy opírají své poznání o celé univerzum vlastností a společenských vztahů. Zkoumají „společenské předměty“ prostřednictvím jejich vlastností a vztahů mezi nimi. Také měření se nemůže orientovat na analýzu jen určitého, navíc těžko předem definovatelného výseku určitých vlastností. Mělo by naopak sloužit jako „otevřený“ nástroj pro poznávání celého širokého univerza vlastností a vztahů v přírodě i ve společnosti.

Dosud převažující představa o měření je orientována jen na některé vlastnosti. Takové pojetí zahrnuje v principu pouze všeobecnou a „jednotkovou“ formu měření. Méně rozvinuté formy (prostá a rozvinutá) zkoumají předměty, věci především prostřednictvím vztahů mezi jejich částmi. Hlubší teoretické pochopení těchto forem měření vyžaduje objasnění pojmů věc, vlastnost a vztah a vysvětlení jejich vzájemného postavení. Jasně, zřetelně dialektické a materialistické stanovisko a propracovaný rozbor těchto pojmů i jejich vzájemné provázanosti podává A. I. Ujomov [Ujomov 1978 : 79; 89].

Trojice kategorií věc, vlastnost a vztah je svázána jednak ontologicky, vazbou na společný předmět, jednak gnoseologicky, vazbou na jeho poznávání. A. I. Ujomov definuje věc (v jeho pojetí totéž co předmět ve filozofickém významu) jako samostatnou, relativně vydělenou část objektivní reality. Poukazuje na to, že věc je nositelem vlastností a zároveň nositelem vztahů. Rozdíl mezi vlastností a vztahem podle něho spočívá v tom, že „vlastnost charakterizuje věci a ... vztahy existují ve věcech... Založení vztahu vede k vytvoření nové věci“ [Ujomov 1978 : 85; 86]. Toto pojetí se promítá do navržených definic vlastností a vztahu: „Vlastnost je to, co při charakterizování věcí nevytváří nové věci“. „Vztah je takové určení, které, pokud existuje mezi věcmi, vytváří nové věci“ [Ujomov 1978 : 86]. Vzájemné sepětí mezi „vlastností“ a „vztahem“ vyjadřuje Ujomov slovy: „Vlastnost věci, to je vztah existující mezi věcmi, které náleží to dané věci“. Naopak „Vztah věci, to je vlastnost, která charakterizuje tu věc, v níž je začleněna daná věc“ [Ujomov 1978 : 88].

Obecnou charakteristiku vazby mezi vlastností a vztahem lze využít při analýze vývojových forem objektivní reality. Ujomovův pojmový model odpovídá zcela přesně Marxovu analytickému použití vztahů a vlastností při rozboru vývoje forem hodnoty v prvním dílu *Kapitálu* [Marx 1954 : 51–101]. Karel Marx zavádí pojmy „prostá“, „jednotlivá“ čili „nahodilá“ forma hodnoty; „rozvinutá relativní“ forma hodnoty; „všeobecná“ forma hodnoty a konečně „peněžní“ forma hodnoty. Hodnotu chápe jako společenskou vlastnost, která se postupně vyvíjela s rozvojem zboží výroby, až dospěla do podoby, v níž vyjadřuje množství společensky nutné práce peněžní formou, tj. množstvím zlata. V této formě se hodnota jako zvěčnělý společenský vztah prosazuje objektivně jako kapitál v procesu tvorby nadhodnoty a v procesu reprodukce kapitalistických výrobních a společenských vztahů. (5)

jako specifické kvantitativní a jako reálné míry... je velmi temný“ [Lenin 1960 : 124]. Podrobný výklad rozvoje forem míry nalezneme u V. P. Kuz'mina [Kuz'min 1966 : 44 až 87] a u H. Metzlera [Metzler 1981 : 47–90].

(5) Rozbor přínosu Karla Marxe k rozpracování teoretických otázek zkoumání společenských vlastností ve vývoji by si zasloužil samostatnou studii. Analýze Marxových prací, zejména metodě použité v *Kapitálu*, je věnována rozsáhlá literatura. Z nejvýznamnějších prací k těmto otázkám je možno jmenovat monografie a studie J. Zeleného, V. P. Kuz'mina, E. V. Iljenkova, L. A. Maňkovského, K. M. Rozentala a dalších.

Obdobným procesem, jako probíhal historický vývoj forem hodnoty v souvislosti s rozvojem zbožní výroby a směny, procházejí patrně také další společenské vlastnosti. Vývojové formy těchto vlastností odrážejí vývoj a reprodukci reálných společenských vztahů a považujeme proto za opodstatněné použít Marxovo názvosloví v širším významu. Zobecněním Marxovy terminologie na soubor společenských vlastností dospíváme k pojmu „*formy vlastnosti*“ nebo „*vývojové formy vlastnosti*“. Vyjadřuje historický nebo vývojový stupeň rozvinutosti vlastnosti. Stupnici tohoto rozvoje charakterizujeme pojmy: „*prostá*“, „*jednotlivá*“, nebo „*nahodilá*“ forma vlastnosti; „*rozvinutá*“ forma vlastnosti; „*všeobecná*“ forma vlastnosti, a konečně „*reprodukční*“, resp. „*úplná*“ forma vlastnosti.

Pro jednotlivé vývojové formy vlastnosti je možno charakterizovat obecnou souvislost mezi vztahy a vlastnostmi ve vazbě na použité formy měření takto:

1. Prostá, nahodilá forma měření se omezuje na formu vlastnosti založenou na jediném vztahu mezi objekty — částmi složitěho objektu. Vlastnost je určena neúplně, nahodile, jen jednotlivým vztahem. Říkáme, že vlastnost existuje jen v *prosté (nahodilé, jednotlivé) formě*.
2. Rozvinutá forma měření využívá mnoho jednotlivých vztahů mezi objekty — částmi zkoumaného složitěho objektu. Souhrn těchto vztahů tvoří *rozvinutou formu vlastnosti*. Vlastnost je určena úplněji, ne již zcela nahodile a výpověď o složitěm objektu je již hlubší, komplexnější.
3. Všeobecná forma měření vyžaduje, aby souhrn vztahů mezi jednotlivými objekty — částmi složitěho objektu vytvořil relativně stálou strukturu, jejímž výrazem je právě *všeobecná forma vlastnosti*. Může být vyjadřována různými způsoby, v různých znakových podobách.
4. Přechod od všeobecné k „jednotkové“ formě měření je umožněn změnou formy vlastnosti od všeobecné k „úplné“ *formě vlastnosti*. Charakteristickým rysem „úplné“ formy vlastnosti, či spíše jí odpovídajícího stupně rozvoje objektivní reality, je reálné působení zkoumané struktury vztahů, nezávislé na jednotlivých objektech vstupujících do této sítě vztahů. Působí objektivně, nezávisle na svých dílčích stavech. Vlastnosti v této vývojové formě jsou lépe poznány a úplněji pojmenovány. Je relativně snadné nalézt pro ně jednotku a sestavit měřítko.

Naším cílem je exaktně poznávat nejen plně rozvinuté oblasti objektivní reality, ale i ty části objektivní skutečnosti, jejichž současný stupeň rozvoje odpovídá třeba jen rozvinuté formě vlastnosti. Pro souhrn vztahů tvořících takovou vlastnost můžeme vytvořit model, abstraktní strukturu, znak. *Rozvinutá forma měření*, používající abstraktního vyjádření v podobě znaku, umožňuje pro jednotlivé zjištěné vztahy formulovat obecné určení, *pro rozvinutou formu vlastnosti modelovat její budoucí všeobecnou nebo „úplnou“ formu*.

Tento vědecký postup měl zřejmě na mysli V. I. Lenin, když ve *Filozofických sešitech* zdůraznil Hegelova slova: „Je velikou zásluhou poznat empirická čísla přírody, např. vzdálenosti planet, ale daleko větší zásluhou je nechat zmizet empirická kvanta a povýšit je v obecnou formu kvantitativních určení, takže se stanou momenty zákona či míry“. Odpovídá tomu i hodnocení „nehynoucích zásluh“ G. Galileiho a J. Keplera, kteří „... dokázali zákony, jež objevili, tím, že ukázali, že jim v plném rozsahu odpovídají vnímané jednotlivosti“ [Lenin 1960 : 124; Hegel 1951 : 353, 354; Gegeľ 1970 : 436].

Tento krok má rozhodující význam v teoretické i v prognostické práci. Je možno předvídat zákonitý vývoj, je možno teoreticky konstruovat strukturu vztahů, modelovat vlastnost v abstraktní podobě její úplné, reprodukční formy. Tuto podobu teoretické práce lze využívat v prognóze kvalitativně nových jevů

a k předvídání vzniku a rozvoje nových procesů. Lze se tak přiblížit splnění požadavku, který ve filozofii poprvé, i když v idealistické a nesrozumitelné podobě, zformuloval Hegel jako bezprostřední pokračování předchozí úvahy: „Nutno však požadovat ještě vyšší důkaz správnosti těchto zákonů; je třeba, aby jejich kvantitativní určení byla poznána z kvalit nebo z určitých souvztažných pojmů...“ [Lenin 1960 : 124; Hegel 1951 : 354; Gegeľ 1970 : 436]. Materialisticky je možno racionálnímu jádru této úvahy porozumět jako požadavku, aby věda odhalovala obecné zákonitosti v předstihu tak, aby mohla předvídat „jednotlivá kvantitativní určení“ z poznanych teoreticky formulovaných zákonitostí. Hlavním smyslem a cílem dostatečně včasného teoretického uchopení zkoumaných jevů se ve smyslu předchozí úvahy jeví *prognóza vývoje kvalitativně nových jevů a procesů*. Tím jsou též vytvářeny předpoklady k cílevědomému řízení a ovlivňování společenských procesů.

V procesu sociologického výzkumu náleží měření právem významné místo. Již samo jeho pojetí, a tím i způsob využití jeho výsledků, ovlivňuje společenskou efektivitu sociologického výzkumu. K zvýšení této efektivitby by v budoucnosti mělo přispět:

- posílení orientace na výzkum nových společenských jevů a rozvíjejících se společenských procesů;
- výraznější rozvoj metod využívajících výsledků nižších vývojových forem měření;
- prognostická orientace teorie;
- využívání výsledků měření, sociologické teorie a prognóz pro řízení společenských procesů.

Další rozvoj metody měření souvisí s řešením filozofických otázek. Zároveň je podmíněn rozpracováním problematiky dalších navazujících metod a postupů. Je třeba se znovu vracet k nedořešeným otázkám teorie poznání a dialektické logiky, k myšlenkám Karla Marxe o vývojových formách společenských jevů, k Leninovu pojetí zákona, k analýze fází rozvoje míry a zkoumat vzájemné vazby mezi nimi. V rovině sociologické metodologie je nutno podrobit důkladnějšímu rozboru vztah metody měření k dalším postupům, jako jsou škálování, tvorba a užívání ukazatelů, modelování, typologie a některé další speciální metody a techniky.

Literatura

- Abgarjan, E. A.: *Metodologičeskije i metodičeskije problemy matematizaciji sociologičeskich issledovanij*. (Avtoreferat disertaciji doktora filos. nauk) Moskva, MGU 1978.
- Beljajev, E. V.: *Problemy sociologičeskogo izmerenija*, Voprosy filosofii 1967, č. 7. s. 22—33.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5, s. 545—558.
- Berka, K.: *Měření. Pojmy, teorie, problémy*. Praha, Academia 1977.
- Černík, V. — Farkašová, E. — Vicensík, J.: *Teória poznania*. (Úvod do dialektiky ako logiky poznania). Bratislava, Pravda 1980.
- Gegeľ, G. W. F.: *Nauka logiki. Tom 1*. Moskva, Mysľ 1970.
- Hegel, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik. Erster Teil*. Leipzig, Felix Meiner 1951.
- Hegel, G. W. F.: *Logika*. Bratislava, SAV 1961.
- Illner, M.: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 5, s. 515—526.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele. Metodologie, zdroje, využití*. Praha, Svoboda 1980.
- Jeřábek, H.: *Několik poznámek k základním pojmům teorie měření*. Sociologický časopis 1974, č. 2, s. 201—209.
- Kuz'min, V. P.: *Kategorija mery v marksistskoj dialektike*. Moskva, Nauka 1966.

- Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. In: Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Metzler, H.: *Kategorie Mass — Mathematik und Messen*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1977, vol. 25, č. 5, s. 596—600.
- Metzler, H.: *Beiträge zu einer dialektisch-materialistischen Grundlegung einer Theorie des Messens*. (Dissertation Doktors der Wissenschaften) Jena, FSU 1981.
- Měření ve společenských vědách. Závěry z diskuse o měření v sociologii. Sociologický časopis 1973, č. 5, s. 514—519.
- Omeljanovskij, M. E.: *Filosofskije osnovy teorii izmerenija*. (Avtoreferat dokt. diss.) 1943 (cit. podle Osipov, G. K. — Andrejev, E. P.: *Metody izmerenija v sociologii*. Moskva, MysI 1978, s. 175).
- Omeljanovskij, M. E.: *Filosofskije aspekty teorii izmerenija*. In: *Materialističeskaja dialektika i metody jestěstvennyh nauk*. Moskva, Nauka 1968.
- Rehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1971, č. 6, s. 638—648.
- Rehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 6, s. 615—625.
- Timofeev, I.: *Metodologičeskoe značenie kategorij „kačestvo“ i „količestvo“*. Moskva, Nauka 1972.
- Ujmov, A. I.: *Sistěmnij podchod i obščaja teorija sistěm*. Moskva, MysI 1978.
- Zich, F.: *Jestě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 2, s. 140—147.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4, 376—388.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Г. Ержабек: Новые замечания по поводу понятия измерения в социологии

В статье прослеживаются современные взгляды на измерение в социологии с учетом потребности в разработке целостной диалектико-материалистической концепции измерения, расширяющей возможности измерения в области изучения сложных общественных явлений и зародышевых форм новых общественных процессов. Внимание автора сосредоточено на эволюционных аспектах метода измерения, на связи измерения с категориями диалектической логики и на отношениях между ступенями развития метода и объекта измерения.

Сначала в статье рассматривается противоречие между более узким и более широким пониманием измерения. Автор развивает некоторые важные идеи, высказанные в ходе дискуссии по вопросу измерения, проходившей в 1971—1973 гг. на страницах чешского «Социологического журнала», и приводит новые аргументы, свидетельствующие в пользу более широкого истолкования понятия измерения, уделяя внимание и недостаткам более узкого понимания измерения.

В разделе, озаглавленном «Развитие объекта и формы его измерения», описаны четыре формы измерения: отдельная, или случайная, развернутая, всеобщая и эталонная. Эти понятия ввел в измерение М. Омеляновский (Омеляновский, 1968 г.). Применение той или иной формы измерения связано со степенью развития измеряемого общественного явления или процесса.

В разделе «Категория меры — понятийная основа метода измерения» критикуется понимание измерения, основанное на понятии количества, и обсуждается отношение между качеством и количеством в отдельных формах измерения. Недостаточно различимое единство количества и качества, имеющее место в отдельной, или случайной форме измерения, постепенно становится все более различимым, доходя до эталонной формы измерения пары взаимосвязанных определений: качественного (наименование свойства) и количественного (эталон, масштаб свойства). Из анализа связей между качественным и количественным определениями во всех отдельных формах измерения следует заключение, что понятийной основой метода измерения следует считать категорию меры, являющуюся выражением единства количества и качества.

В заключительном разделе статьи вначале анализируется связь между вещью, свойством и отношением. Автор цитирует трактовку А. И. Уёмова (Уёмов, 1978 г.), по мнению которого свойства и отношения не существуют отдельно от вещей, причем свойство представляет общую характеристику частей целого (вещи), а отношения являются частными характеристиками целого с точки зрения взаимоопределения частей.

На основе аналогии отдельных форм измерения с анализом форм стоимости, данным К. Марксом в первом томе «Капитала», внесено предложение распространить терминологию К. Маркса, выражающую степень развития стоимости, на общественные свойства

вообще, и различать четыре формы свойства: отдельную, или случайную, развёрнутую, всеобщую и «воспроизводственную», или «полную» форму свойства. В статье описаны отдельные формы свойства в связи с соответствующими формами измерения.

В заключение статьи сделана попытка охарактеризовать место и роль малоразвитых форм измерения в процессе социологического познания. Развёрнутая форма измерения является основой теоретического рассуждения о полной форме свойства, существовавшего до сих пор только в развёрнутой форме. Прогноз развития общественного явления, связанного с развитием этого свойства, по существу прогноз возникновения нового качества, представляет собой одну из важнейших предпосылок управления общественными процессами.

Summary

H. Jeřábek: New Comments on the Conception of Measurement in Sociology

The paper inquires into present views of measurement in sociology from the point of view of the need to elaborate a finished dialectico-materialistic conception of measurement with the intention to expand the cognitive possibilities of measurement in the area of complex social phenomena and germinal forms of new social processes. Attention is focussed on developmental aspects of the method of measurement, on the connection of measurement with categories of dialectical logic, and on relations between developmental forms of the method and stages of development of the object of measurement.

In the first place the paper examines the contradiction between measurement in a broader and in a narrower sense and unfolds some meaningful impulses ensuing from the discussion on measurement which took place on the pages of the *Sociological Review* in 1971—1973. Further arguments supporting the broader conception of measurement are introduced and attention is paid to drawbacks of the narrower conception.

In the part "Category of Measure — Conceptual Basis of the Method of Measure" four forms of measurement are characterized: the elementary (accidental), the expanded, the general and the unitary. Their differentiation was suggested by M. Omel'janovskij (1968). The application of the respective form of measurement depends on the development stage of the measured social phenomenon or process.

In the part "Categories of Measure — Conceptual Basis of the Method of Measurement", the conception of measurement based on the concept of quantity is subjected to criticism. The quality-quantity relation is discussed in individual forms of measurement. The imperfectly differentiable unity of quality and quantity, found in the elementary form of measurement, is gradually differentiated until in the "unitary" form of measurement it acquires the form of two interdependent determinations: the qualitative — name of property, and the quantitative — scale of property. From the analysis of links between the qualitative and the quantitative determination, the following conclusion can be drawn: the category of measure, expressing the unity of quality and quantity, must be accepted as the conceptual basis of the method of measurement.

In its last part the paper first discusses the connection between thing, property and relation. Ujomov's conception (Ujomov 1978) is cited according to which properties and relations are connected by a common thing for which property represents a common characteristic of the parts of the whole, while relations represent partial characteristics of the whole from the point of view of the mutual determination of parts.

On the basis of an analogy drawn between the separate forms of measurement and Marx's analysis of the forms of value in *The Capital*, Volume I, a proposal is put forth to generalize Marx's terminology expressing the development stage of the value of social properties in general, and to distinguish four forms of property: the elementary, the expanded, the general and the "reproduction" or "complete" form of property. The paper characterizes individual forms of property in their relations to the corresponding developmental forms of measurement.

In conclusion, an attempt is made at characterizing the position and role of lower developmental forms of measurement in the process of sociological cognition. The expanded form of measurement serves as a basis for theoretical considerations about the complete form of property which has so far existed in the expanded form only. The prognosis of the development of the social phenomenon connected with the development of this property, in principle the prognosis of the rise of a new quality, represents one of the most important preconditions of controlling and influencing social processes.

Světónázorová a ideologická výchova „jsou prvním a základním předpokladem vytvoření nové kultury, přeměny každého člověka v uvědomělého tvůrce dějin“ [Leninismus 1974 : 15]. Významnou úlohu ve výchovném procesu hrají sdělovací prostředky, a proto se jim v socialistické společnosti věnuje značná pozornost: „Současné úkoly naléhavě vyžadují dále zvýšit celkovou úroveň a společenskou působivost sdělovacích prostředků“ [15. zasedání ÚV KSČ 1980 : 47].

Sociologický výzkum může nemálo přispět ke zvyšování působivosti masové komunikace, jestliže od pouhého vysvětlování a postulování jevů přikročí k jejich konkrétnímu měření. Vyžaduje to ovšem značné úsilí, k němuž patří také osvojení si vhodných technik. O některých z nich, dosud málo známých, se dále zmiňuji.

V důsledku účtyhodného statistického aparátu a desítek let existence buržoazní sociologie masové komunikace ještě někdy i v marxistické sociologii přezívají neadekvátní představy o úspěších empirického výzkumu na Západě. Nejdříve se proto stručně vyjádřím k základním východiskům a dosaženým výsledkům v této oblasti zkoumání.

1. Rozlišení výzkumných technik

Ambiciózní a předpojatá mladší větev výzkumu, americká teorie masové komunikace, se pokoušela formulovat obecné zákonitosti vlivu informačních toků na recipienta jako procesy „spáčského efektu“, „podléhání skupinovému soudu“ ap. [Hovland 1949; Festinger 1957]. Soustředila se na abstraktně pojímanou sociálně kontrolní funkci masové komunikace. Odhlížela od závislosti účinků působení masových médií na objektivní realitě společnosti, charakteru sociálních rozporů a vztahů k přírodnímu prostředí i od faktu, že odraz v obsazích komunikace se uskutečňuje ve prospěch vládnoucího sociálního subjektu a nemůže tudíž v antagonisticky rozdělené společnosti zásadně reorganizovat tužby, postoje a chování potlačovaných tříd.

Není proto divu, že tato teorie nemohla nic pozoruhodného přinést pro praxi [Braehmer 1980] a že ani neobstála před přísnějším prověřováním faktů: konformující tendence v chování a myšlení se u větších sociálních celků projevy jenom za mimořádných událostí, popřípadě v zájmově okrajových záležitostech anebo u psychicky, eticky labilních a indiferentních menšin [Capon—Hulbert 1973; Guilford 1971].

Marxistická teoretická produkce se problematikou postkomunikačních účinků začala zabývat později než buržoazní sociologie. Organizátorský a integrační efekt masových médií se přitom studuje se zřetelem k narůstající složitosti řízení společenských procesů [Afanasjev 1978], k úkolům stranické a propagandistické práce [Žuravlev 1977, Kuročkin 1977], žurnalistiky [Šumbera 1981] nebo k roli veřejného mínění [Minjuščev 1982; Korobejnikov 1978]. Tyto úlohy masové komunikace souvisejí s podílem masových médií na budování rozvinutého socialismu, do něhož socialistická společnost vstupuje.

Dosud nedorozšířeným problémem je měření účinků masové komunikace na recipienta. Je to zásadní problém: úloh výzkumu, volby odpovídajících technik, jejich

omezení a předností a empiricko-teoretické návaznosti získávaných dat. Bez jeho řešení se pohybujeme jenom na půdě dohadů o konkrétní realitě, popřípadě získáváme spousty informací, jejichž význam nedovedeme správně vysvětlit. Hlavním záměrem tohoto článku je postihnout rozvoj vybraných technik výzkumu vlivu masových komunikačních prostředků na recipienta, metodicky je zhodnotit a zároveň přiblížit tuto relativně málo známou oblast sociologické práce, protože může být užitečná řadě specializovaných oblastí sociologie.

O působivosti a účinnosti masové komunikace lze přitom uvažovat ve dvojm smyslu. Prvý, starší trend chápání a odpovídajícího měření (uplatňovaný v socialistických i kapitalistických zemích) se omezuje na pravděpodobné podmínky, za nichž k postkomunikačním účinkům dojde. Vychází z nesporných faktů, že lidé věnují značnou část svého času sledování tisku, rozhlasu a televize a že tedy bezprostřední účinky — stimulační, estetické, informační či návykové — se za příznivých okolností projevují jako postkomunikační, tj. duchovní a praktické, vstupující do „vědomí a jednání jak velkých sociálních skupin, tak i jednotlivců“ [Kuročkin 1977 : 210]. Efektivnost působení komunikace se tedy chápe jako důsledek přeměny znalostí a postojů v přesvědčení a přesvědčení v čin. Úkoly výzkumu pak souvisejí s udržením, rozšířením nebo diferenciací základny recipientů daného média, což je při neexistenci jiné spolehlivé zpětné vazby a při potřebě dělby práce mezi médii nemálo složité.

Mladší větev studia masově komunikačních účinků se zaměřuje více na vlastní duchovní poselství a organizační dosah masové komunikace. Zdůrazňuje širší ekonomické podmínky účinnosti [Šumbera 1983] i zprostředkující vlivy různých forem společenského a individuálního vědomí a společenských organizací a institucí. Pokouší se tedy postihnout efektivnost masové komunikace mimo oblast bezprostředních účinků (komunikačních účinků v užším slova smyslu): jako postkomunikační vliv. Faktické měření tohoto vlivu je prozatím ve stadiu projektu. Zajímavý je v této souvislosti například projekt měření praktických účinků komunikace: od posunu v ekonomických ukazatelích rozvoje společnosti k rozlišení cílových stavů masových médií, vlivu organizačních opatření až k vyčlenění podílů médií na ekonomickém rozvoji [Kuročkin 1977].(1)

Konkrétní účinky konkrétních sdělení masové komunikace nelze v úplnosti zkoumat: mohou být krátkodobé i dlouhodobé, kumulativní i izolované, bezprostřední i pozdržené atd. [Fischer—Richter 1975]. Proto se měření orientuje buď na subjektivní a objektivní předpoklady účinnosti, nebo na masové a skupinové duchovní a praktické důsledky komunikace, které lze dovodit z celkových stavů společnosti.

Starší výzkumný trend zabývající se měřením subjektivních a objektivních předpokladů účinnosti přinesl řadu specificky komunikačních technik: k analýze a sběru dat o komunikátorovi, sdělení a recipientovi. Některé z nich jsou s to přispět k řešení nových úloh postkomunikační účinnosti a kromě toho se samy ve světle nových poznatků a praktických požadavků modifikují a vyvíjejí. Novější trend naproti tomu nemá dosud pevnější metodickou základnu: v nejlepším případě se váže k výzkumu veřejného mínění a jeho hlavnímu nástroji — výběrovým statistickým postupům a standardizovanému rozhovoru, popřípadě k projektům využití ekonomické a plánovací statistiky a vykazování. Jako by se zároveň distancoval od tradičního komu-

(1) Přes dosud nedořešené metodické problémy představuje tento návrh slibnou perspektivu pro měření. V modelovém, zmenšeném měřítku je zmíněný výzkum proveditelný už v současnosti.

Podobně lze uvažovat o výzkumu a měření další roviny masových účinků komunikace — přesvědčení, světonázorových orientací, praktického smýšlení a stavů veřejného mínění na jedné straně a odpovídající životní situace, potřeb, zájmů recipientů a jejich reflexe v propagandistickém působení masových médií na straně druhé.

nikačního výzkumu a jeho úloh, které v praxi souvisí s udržením, rozšiřováním nebo dělbou základny recipientů.(2)

Výzkumné techniky masové komunikace se přizpůsobovaly praktickým úlohám sociologie v masových médiích a čerpaly z výzkumu veřejného mínění, z dalších sociologických disciplín i z psychologie a žurnalistiky. Vznikaly také samostatně jako specifická odezva na praktické potřeby. Lze je členit na specifické (jako je obsahová analýza nebo některé komunikační experimenty) a obecné (dotazník, standardizovaný rozhovor). Podle zaměření na určitý základní článek komunikace je můžeme rozlišovat v rovině subjektivní (komunikátor a recipient) a objektivní (sdělení a podmínky komunikace). Jiné třídící hledisko může vycházet z významného rozdílu mezi technikami používanými bezprostředně v souvislosti s komunikací nebo v časovém odstupu.

Možná je samozřejmě celá řada dalších třídících hledisek. Zaměříme se však na méně známé techniky sběru konkrétních dat o recipientovi: na *poslechové experimenty* a modifikace obecných technik, jako je *dotaz na věřejší poslech*, *telefonický dotaz na nynější poslech* ap. Přijmeme pak rozlišení, které je důležité právě pro ně.

Specifické a modifikované obecné techniky výzkumu recipienta mají společnou přednost v tom, že se pokoušejí zachytit prchavou realitu působení masových médií „při činu“: spoluúčastní se přirozeně probíhající komunikace nebo ji studují v uměle vyvolané situaci, popřípadě s menším časovým odstupem. Odpovídá to lépe povaze moderních médií a publika než postupy obecných technik: účast na masové komunikaci je spíše souborem rolí diváka, posluchače a čtenáře než pevnou sociální kategorií s vykrystalizovaným míněním, znalostmi a zájmy o veškerých důležitých okolnostech masové komunikace. Jestliže tedy recipientem kteréhokoli média může být v podstatě kdokoli, pak se nutně i stírá vědomí toho, odkud určitý vliv pochází: s výjimkou mimořádných událostí, kdy se zvlášť informace vyhledávají, nebo zvlášť populárních jevů a osob, o nichž se veřejně diskutuje.

V dalším se budu zabývat hlavně výzkumnými praktikami rozhlasu. Domnívám se, že řada z nich je s větší či menší úpravou použitelná také při výzkumu působivosti jiných médií.

Specifické a modifikované techniky výzkumu recipienta lze rozlišovat:

1. podle velikosti výběru respondentů — na extenzivní a (opakované) intenzivní;
2. podle způsobu výběru — na anketní (samovýběr) a statisticky kontrolované;
3. podle situačních okolností sběru dat — na laboratorní a terénní;
4. podle použitého média záznamů responzí — na písemné a technické;
5. podle charakteru a množství zkoumaných okolností komunikace — na složité a jednoduché, sociologické a sociálně psychologické ap.
6. podle výběru komunikačních stimulů tvořících součást technik — na přehledové, dílčí, obecné a detailní.

Hlavním komponentem těchto technik jsou v současné výzkumné praxi rozhlasu *poslechový deník*, *zvukový dotazník* a *poslechový posudek*. Protože mají zároveň výrazné přednosti před ostatními možnostmi, zaměříme analýzu především na ně a na jejich souvislosti: popis jejich stavby, stručnou historii, výzkumné úlohy,(3) alternativní postupy jejich řešení a celkové výhody a nevýhody.

(2) Domnívám se, že oba trendy nejsou ve skutečnosti od sebe tak vzdáleny, jak se někdy zdá při porovnání produkce teoretických pracovišť a výzkumu v masových médiích [Perknerová 1984]. Už nyní existují spojovací můstky, jak bude patrné dále. K další integraci bude nutná především důkladná prověrka metodického inventáře a pochopitelně i společná snaha nejenom pojmově analyzovat účinnost masových médií, ale hlavně ji také měřit.

(3) Vznikaly postupně v interakci sociologie a praxe a jsou blíže rozvedeny v jiné publikaci [Košťál 1980].

K úplné analýze chybí statistický rozbor uvedených šesti rozlišení. Článek by tím neúměrně narostl a kromě toho by narážel na dosud neřešenou problematiku nevýběrových chyb při cílových šetřeních vázaných na přesný den, prováděných kvótní metodou nebo pravděpodobnostním výběrem u poslechových deníků a terénních poslechových posudků. Spolehlivost všech tří typů technik byla ověřena opakováním šetření na různých souborech a obsahovou analýzou komunikace (konzistencí prisouzených protikladných hodnot). Techniky se tak nevymykají běžné sociologické praxi. Přesto tam, kde je to třeba, zvlášť uvádím některé způsoby ověření spolehlivosti a také reakce respondentů na jednotlivé techniky, aniž bych v tomto převážně informativním článku vstupoval do detailů souvisejících s počty odmítání, ochoty ke kontaktu a situačních okolností sběru dat.

Rozdíly mezi laboratorními a terénními verzemi, písemnou a technickou formou záznamu responzí zmiňuji rovněž spíše z hlediska věcných výhod a nevýhod uvažovaných vzhledem k cíli (úloze) výzkumu.(4)

Výběrové problémy s komunikačními stimuly se v praxi řeší zkoumáním souvislé řady pořadů nebo u zvukového dotazníku kombinací záměrného a náhodného výběru ukázek s cílem dosáhnout určitých proporcí (kvót). Posledně zmíněný postup pochopitelně přináší dosud neřešené statistické problémy. Vzhledem k určitým jedinečným možnostem přesto zvukový dotazník dále doporučuji.

2. Poslechový záznamový deník

Poslechový deník — písemný autozáznam responzí na komunikaci — je svéráznou variantou sociologického dotazníku. V současné době se používají jeho dvě varianty:

- a) jednoduchá, zjišťující v podstatě kromě identifikačních údajů jenom proměnné komunikačního chování a mínění, tj. poslech,(5) soustředěnost, oblibu a ucelenost poslechu pořadů;
- b) složitá, zaměřená na komunikační chování a situačně činnostní okolnosti, tj. s proměnnými poslech, sledování, četba, diváctví, aktivity dne (sdružené a samostatné).

Doplňkem mohou být údaje o dalších situačních okolnostech — materiální vybavenosti, nerušenosti sledování a poslechu ap. Na deník může se zvláštní problematikou těsně navazovat standardizovaný rozhovor.

Jednoduchá varianta je opatřena seznamem pořadů, časovým určením vysílání a označením stanic (s výjimkou zahraničních a slovenských, o nichž recipient provádí záznam sám).

Složitá forma zachycuje aktivity v průběhu dne po půlhodinách (respondent vyplňuje sám) a pro ipřesnění komunikačních aktivit obsahuje také zvláštní kolonky rozlišující vysílající média a stanice.

(4) Zásadní sociologický rozdíl mezi dnešní laboratorní a terénní formou poslechového posudku a zvukového dotazníku (poslechový deník má jenom terénní formu) je rozdílem obvyklé recepční situace a uměle uspořádaného kolektivního poslechu. Kontroly situačních okolností terénních experimentů doložily, že recipienti se chovají — v závislosti na poslouchaném žánru — podobně jak při poslechovém posudku, tak i při poslechovém deníku: věnují se zpravidla nějaké typické souběžné činnosti. Zda má tento rozdíl terénních a laboratorních podmínek zásadní vliv na posouzení pořadů se neprokázalo (resp. jenom při výjimečné aktivaci, např. za festivalových podmínek přehlídky původních her).

(5) V ČSSR se nepoužívá taková varianta poslechového deníku, kterou by se sbíraly jenom údaje o poslechu. Je to dáno tradicí i obvyklou šíří výzkumných záměrů. Poslech sám o sobě kromě toho není vždy spolehlivým ukazatelem toho, že dojde k navázání komunikace, resp. k jejímu navázání v žádoucím směru.

Praha

8. 6. 1984

Pátek

Číslo pořadu	Hodina	Minutáž	Název pořadu	Oblíbenost	Soustředěnost	Rozsah poslechu	Kód
056	16,30	5"	Zprávy				042
057	16,35	40"	Mikroforum				026
058	17,15	15"	Okénko ZUČ				
059	17,30	30"	Lidé a svět				

Poslechový deník je administrován prostřednictvím tazatelské sítě kvótně nebo pravděpodobnostně vybranému reprezentativnímu souboru buď celé populace, nebo zvláštních populačních skupin (mládež, děti, zemědělci ap.). Jako přehledová technika pracuje pochopitelně s co nejjednoduššími charakteristikami poslechu: s dichotomiemi typu soustředěný—nesoustředěný, ucelený—díleči poslech. Složitá verze deníku se dokonce omezuje jenom na sledovanost—nesledovanost intervalu vysílání televizního a rozhlasového okruhu. Pouze oblíba sledování se zaznamenává tradičně školskou pětistupňovou škálou. (6) Hlavní kvantitativní charakteristiky komunikace recipientů jsou vyjádřeny skupinovou metodou: jako průměry a procentuální podíly poslechu, obliby atd. Data se sbírají kontinuálně opakovaně buď pomocí panelů (trvajících nanejvýš tři dny), nebo na souborech vybraných ad hoc (jeden den).

Poslechový deník byl v ČSR poprvé použit v roce 1947 [Ehrlich: 1947] a s nejvyšší pravděpodobností šlo vůbec o první pokus s touto technikou ve světě. Měl tehdy formu rodinného záznamového archu o poslechu. Do nynější podoby byl dopracován v polovině sedmdesátých let [Košťálová 1974]. Okleštěné verze deníku — například bez seznamu pořadů s důrazem na aktivitu recipienta při vyplňování nebo jenom s vybranými částmi vysílání — se neosvědčily, protože buď příliš podněcovaly k poslechu, nebo naopak vedly k zanedbávání a k neurčitosti záznamů. Odráží to ostatně posun v mentalitě recipientů a ve způsobu komunikace od doby, kdy rozhlas i televize byly novum [Košťál 1984b]. Složitá verze záznamového deníku byla o něco později vyvinuta ve výzkumném oddělení Českého rozhlasu. Opírá se hlavně o postupný záznam aktivit během dne a o podpůrné postižení komunikace jako sdružené nebo samostatné aktivity. Metodické výzkumy s vyhodnocením ochoty respondentů a pečlivosti záznamu doložily, že obě formy poslechového deníku lze v terénu použít [Košťál 1982]. Poslechové a záznamové deníky s různým rozsahem proměnných jsou užívány jak v socialistických, tak i kapitalistických zemích [Media Perspektiven 1979—1984].

Poslechové a záznamové deníky přispívají hlavně k bližšímu poznání recipienta: struktury posluchačů, jejich chování a mínění během komunikace a bezprostředně po jejím skončení. Řeší tedy soubor úloh, které se týkají předpokladů efektivity působení na recipienta: navázání komunikace, její změny v čase pod vlivem kontrolovaných (programových) nebo ostatních okolností.

První úloha, kterou deník zčásti řeší, se týká možnosti recipientů vysílání vyslechnout. Pro slyšitelnost lze stanovit tento vztah:

$$S = \frac{x \text{ skuteč.}}{x \text{ potenc.}} \quad S \in (0; 1), \quad (1)$$

kde x skuteč. je počet zjištěných posluchačů stanice s nerušeným příjmem a x potenc. je počet plánovaných posluchačů.

V praxi se vztah (1) řeší častěji technickým způsobem (pokrytí území signálem stanice). V poslechovém deníku nebo v interview se zjišťují podíly materiální vybavenosti (značka, stáří přijímače, vybavenost anténami) na slyšitelnosti, udávané subjektivně respondenty. Například jako podíl majitelů stereofonních přijímačů na

(6) Školská stupnice se používala také v rozhlasovém výzkumu let 1945—1951. Dnešní výzkum se pokouší o srovnatelnost a používá proto stejnou škálu. Údaje o oblíbě se přitom neshromažďují o pořadech ryze informativního rázu, např. hlášení počasí, vodních stavů.

počtu osob, k nimž směřuje stereofonní signál určité stanice, nebo jako podíl osob s nerušeným příjmem na počtu všech obyvatel daného území.

Další úloha — reálný poslech pořadu, stanice či intervalu vysílání — je už nezastupitelně s deníkem spjata.

$$P_o = \frac{x_i}{x_m} \quad P_o \in (0; 1), \quad (2)$$

kde x_i = počet posluchačů v určité době a x_m = maximální počet, s nímž se porovnává.

Časové řady poslechu vyjadřované v indexových číslech, v procentech populace ap., lze pochopitelně sestavit i z dat získaných jinými technikami: standardizovaným interview nebo audiometry a tastografy, popřípadě telefonickým dotazem. Všechny tyto techniky jsou však méně spolehlivé než deník.

Povšimněme si některých nevýhod alternativních postupů sběru dat. *Standardizované interview* zjišťuje poslech buď jako obecná data — frekvenčními dotazy typu kolikrát za týden, měsíc ap. posloucháte — nebo jako konkrétní data s časovým odstupem od komunikace. V prvním případě údaje spíše odrážejí popularitu pořadu, stanice u veřejnosti a jsou omezeny znalostí respondentů. Podrobnější členění dotazů na poslech denně, 4–6 × týdně atd. je nereálné, protože respondenti nemají důvod si své chování pamatovat: jsou schopni odhadnout denní, pravidelný poslech a odlišit jej od méně častého nebo od skutečnosti, že neposlouchají vůbec. A to pouze na obecnější úrovni rozhlasu vůbec nebo jeho některých stanic.

Z dotazů na konkrétní data je nejznámější *dotaz na veřejší poslech*. Poprvé byl ve světě praktikován v r. 1929 [Chapell—Hooper 1944] a rychle se rozšířil do řady zemí. U nás byl uveden při každodenním výzkumu v letech 1945 až 1947 [Ehrlich 1947]. Dodnes je oporou výzkumu v anglosaských zemích (vedle audiometrů) a zčásti i v některých socialistických zemích. Je v současných podmínkách masové komunikace pro respondenta velmi namáhavý a jenom v některých intervalech vysílání (tzv. exponovaných) poskytuje spolehlivé údaje o poslechu.

Na rozdíl od *dotazu na právě dovršený poslech*, tj. poslechového deníku, nemůže *dotaz na veřejší poslech* přinést data v dostatečné šíři a podrobnosti, tak aby ohrázela skutečné komunikační chování během dne.

Telefonický „dotaz na nynější poslech“ byl zaveden v některých reklamních agenturách v USA v polovině třicátých let [Chapell—Hooper 1944]. Používá se dodnes v některých kapitalistických zemích (Holandsko, USA, Velká Británie), sporadicky se s ním pracuje i v Polsku a koncem šedesátých let byl zčásti zkoušen i u nás. Je omezen na telefonní abonenty a nemá tudíž vždy potřebnou reprezentativitu. Abstrahuje také od situačních okolností poslechu kromě individuálního poslechu doma. Přesto je velmi operativní a zajímavou alternativou k řešení úlohy (2) a jeho zavedení brzdí jenom technické potíže.

Audiometry, tj. technická zařízení zabudovaná do přijímače a registrující jeho zapojení, byly koncem třicátých let zaváděny v anglosaských zemích [Chapell—Hooper 1944; Ehrlich 1947]. Mají tu nevýhodu, že měří jenom dobu zapojení přijímače v síti a nikoli skutečný poslech, který je podstatně časově omezenější. *Tlačítková varianta audiometru*, která byla od roku 1982 plánována v B. B. C. [Henlett 1980], zase narušuje přirozený rytmus poslechu, charakteristický převážně souběžným prováděním dalších aktivit, zejména manuálních.

Některé objektivní okolnosti poslechu lze zkoumat za pomoci složitého záznamového deníku jako funkcei:

$$P_o = f(A_{exi}, A_{inij}, A_{tik}), \quad (3)$$

kde poslech je funkcí počtu osob, provádějících i -tou činnost = A_{exi} po dobu j A_{inij} v k -tý čas dne A_{tik} . Indexy „ ex “ označují extenzitu aktivity, „ in “ jejich intenzitu, čili délku trvání, a „ t “ časové umístění v průběhu dne, počátek aktivity.

Typologie souběžných aktivit a tzv. „výlučného poslechu“ umožňují blíže charakterizovat vysílací schéma rozhlasu, otázky situování pořadů do příhodných intervalů a také blíže osvětluji stimulaci, rekreační a další funkce vysílání. Umožňují také zachytit další situační okolnosti — poslech doma, na cestách na chatě ap., popřípadě při doplnění otázek v záznamovém deníku lze zjišťovat i genezi komunikace (kdo zapnul přijímač a jak se tedy respondent dostal k poslechu).

Alternativní variantou záznamového deníku je na úrovni konkrétních dat pouze

dotaz na věřejší poslech nebo telefonický *dotaz na nyníjší poslech*. Nevýhody obou technik, zmíněné u předešlé úlohy, se zde ovšem ještě více prohlubují.

Masová radiofonizace výrazně oddělila dvě složky poslechu: zapínání přijímače a vědomý nebo bezděčný způsob recepce. Vstup do komunikačního procesu a jeho dovršení nemusí být dokonce totožný ani u osob používajících tentýž přijímač, takže je například běžné, že jeden recipient přijímač zapne, ale začne poslouchat později než druhý, který je současně v místnosti či v dosahu slyšitelnosti.(7)

Proto je recepce vysílání další důležitou úlohou:

$$R = \frac{U_i \cdot S_i}{\bar{U} \cdot \bar{S}} \quad R \in (0; \infty), \quad (4)$$

kde U_i je ucelenost poslechu i -tého pořadu, S_i soustředěnost jeho poslechu, vyjádřené v procentech posluchačů, kteří i -tý pořad poslouchali soustředěně a celý; $\bar{U}$ a $\bar{S}$ jsou obdobné průměrné charakteristiky pro daný programový typ, do něhož i -tý pořad patří, např. hry, zprávy. Tuto úlohu lze také pojmut typologicky, kdy východiskem jsou dvě statistické řady údajů o ucelenosti a soustředěnosti, rozdělené podle mediánu na kladná, záporná a neutrální pásma, vzhledem k nimž se i -tý pořad porovnává. Podle stejného principu lze porovnávat recepce různých programových typů, analyzovat střední hodnoty a testovat odchylky ap. Prověrkou skupinových hodnot pak představují individuální korelace ucelenosti a soustředěnosti, vypočtené za vybrané (dostatečně četné) představitele programových typů: dokládají různou náročnost her, zpráv, hudby ap. na poslech.

Uspokojivé varianty vzhledem k poslechovému deníku prakticky neexistují. Tradiční *dotaz na věřejší poslech* vzhledem k odstupu nemůže ucelenost a soustředěnost postihnout; telefonický *dotaz na nyníjší poslech* zase patřičný odstup nemá. Tastografická varianta audiometru má kromě již zmíněných nevýhod především tu, že nezachycuje bezděčnou pozornost: tu je respondent schopen vyjádřit až po dovršené komunikaci, když posuzuje poslech jednotlivých pořadů. Z povahy psychologických procesů pozornosti přitom vyplývá, že soustředěnost může mít stejně tak záměrnou jako mimovolní základnu, protože charakteristickým rysem lidské pozornosti je těkání, přebíhání od předmětu na předmět, které se dočasně stabilizuje vědomým úsilím nebo vlivem silného vnějšího podnětu bezděčně, tedy neuvědoměle. Nevýhodou *dotazu na právě dovršený poslech* je ovšem fakt, že data o soustředěnosti a ucelenosti jsou čerpána z mínění respondentů, a ne z pozorování věcného stavu. I když mezi míněním a věcným stavem existuje značná souvislost (jak potvrzují některé zahraniční výzkumy), mají soustředěnost a ucelenost v deníkové verzi spíše relativní charakter: charakterizují dobře programové typy navzájem, popřípadě rozdíly mezi recipovaností pořadů. Nejsou zachyceny v přesných časových parametrech.(8)

(7) Mimoposlechové funkce užívání přijímače — např. dekorativní, sociálně odrušující — záznamovými deníky zkoumat nelze: zde se uplatní psychologické analýzy nebo klasické sociologické techniky např. zjišťující konzumní chování vzhledem k tržní nabídce přijímačů.

(8) Pořadový, relativní ráz dat soustředěnosti a ucelenosti poslechu, vyjádřený průměrovými nebo percentuálními charakteristikami, umožňuje kombinovat úlohy (3) a (4). Střední hodnoty ucelenosti poslechu a soustředěnosti (průměry a mediány) za více pozorování téhož vysílacího intervalu jsou totiž funkcí životního rytmu, odchodů a příchodů z domova, odpočinku a zaměstnání, popř. dalších aktivit, jak prokázaly opakované analýzy [Referenční 1979—84].

Naproti tomu odchylky od středních hodnot (konkrétní pozorování, směrodatná odchylka od průměru apd.) jsou v rámci příslušného programového typu dokladem stupně pozornosti, který recipienti pořadu věnují. V některých případech jsou maxima a minima hodnot soustředěnosti a ucelenosti funkcí oblíbenosti pořadu, tedy úlohy uváděné dále jako (6), jindy je vztah k oblíbenosti nelineární nebo jde o vztah k jiným kritériím (např. užitečnosti informace).

Další, tentokrát kombinovanou úlohu představuje adresnost:

$$A = \frac{x \text{ skuteč.}}{x \text{ adres.}} \quad A \in (0; \infty), \quad (5)$$

kde x skuteč. = počet zjištěných posluchačů pořadu, stanice nebo intervalu vysílání
a x adres. = podíl těch z nich, jimž komunikátor vysílání určil.

Úloha (5) je obměnou úlohy (2) s tím rozdílem, že počet skutečných posluchačů může převyšovat plánovaný počet. (V případě nepřesného záměru komunikátora, vlivem náhodných vnějších okolností apod. index přesáhne hodnotu 1.) Znaky adresáta se zjišťují dotazováním v redakcích, popřípadě také podpůrnými testy (v rozhovoru nebo dotazníkovou formou). Kromě běžných sociálně demografických charakteristik recipientů může jít i o taková vymezení, jako jsou „zájemci o vážnou hudbu“. Proto úlohu (5) označujeme za kombinovanou. Z jejího hlediska lze všechny předchozí a následující výzkumné úlohy korigovat, jde-li o vystižení chování nebo mínění skupiny adresáta a jeho situační okolnosti poslechu — na rozdíl od příležitostných, náhodných anebo přímo neadresovaných okruhů posluchačů a jejich komunikace.

O alternativních variantách zjišťování adresnosti platí v podstatě tytéž výhrady, které byly již zmíněny u ostatních úloh.

Pro působivost vysílání není důležité jenom vědět, zda ke komunikaci mohlo dojít nebo došlo. Směr působení se s velkou pravděpodobností zjistí z toho, jak byl posluchač s obsahem vysílání spokojen. Úloha, která se týká mínění o poslechu, jeho směru a intenzitě, může být vyjádřena jako vztah oblíbenosti:

$$O = \frac{H_i}{\bar{H}} \quad O \in (0; \infty), \quad (6)$$

kde H_i je střední hodnota oblíbenosti konkrétního pořadu na příslušné škále, vyjádřená posluchači pořadu a $\bar{H}$ je střední hodnota oblíbenosti programového typu, čili $\Sigma H_i/n$ kde n = počet pozorování pořadů spadajících do programového typu. Tento vztah může například vyjadřovat poměr oblíbenosti konkrétní hry vůči všem hrám, nebo her vůči zpravodajství ap. Pro analýzu získaných dat se mohou zpracovávat různé průměrové charakteristiky, rozptyly a také statistické řady s příslušnými typologiemi — podobně jako u úlohy (4).

Jednoduchý poslechový deník je nejvhodnější formou sběru dat o celých přirozených vysílacích strukturách, protože zpracovává konkrétní pozorování ve velkém, extenzivním rozsahu a opakováním výzkumu je umožněno zobecňovat závěry o typech a hledat odchylky. Zjistí se tak nejenom obecná popularita pravidelných relací, ale také konkrétní působení (relativně kladné či záporné) jednotlivých vysílání. Obsahová analýza — která může kromě žánrové a tematické kategorizace zachytit i podrobnější aspekty textu nebo scénáře pořadu — se v tomto případě soustředí například na srovnání velmi oblíbených a neoblíbených programů.

Alternativní přístup k oblíbenosti nabízí tradiční *dotaz na věřejší poslech*. Ostatní komunikační techniky, popřípadě interview, nepřipadají u obecných dat v úvahu (mohou např. zjišťovat jenom mínění o programové struktuře, žánrech, typech). Zmíněný dotaz totiž vyžaduje, aby si respondenti vybavili buď název poslouchaného pořadu, nebo alespoň časový interval vysílání a přisoudili mu známku.

Tato úloha je pro respondenta velmi obtížná (mnohem snáze se s odstupem dne vybavuje televizní program, protože bývá předmětem diskusí).⁽⁹⁾

(9) Zatímco mínění o televizních inscenacích, seriálech i mnoha ostatních televizních pořadech je na veřejnosti velmi vykrystalizované, ukázaly mnohaleté výzkumy, že až na výjimky a exponované intervaly vysílání je mínění o rozhlasu spíše všeobecné (konkrétnější je u některých zvláštních populačních skupin — dětí, části důchodců, což znemožňuje, aby si dotazování správně a přesně po časovém odstupu vybavili okolnosti své komunikace. Dokládají to mj. také tzv. „lžitesty“, při nichž se respondentům dávají posuzovat fiktivní, neexistující pořady.

Naproti tomu validitu *dotazu na právě dovršený poslech* dotvrzují obsahové analýzy posouzených pořadů [Košťál 1984a]: např. hudební pořady na Hvězdě, které

Za zvláštních okolností manipulace s daty poslechového deníku (viz příklad 2) se mohou zkoumat vztahy mezi veřejným míněním a komunikací. Tuto úlohu si lze zobrazit jako žánrovou či tematickou přitažlivost stanice:

$$P_r = f(O_i, M_i), \quad (7)$$

kde O_i je obliba i -tého poslouchaného programového typu, vyjádřená relativně jako postavení v typologii programů (viz 6), a M_i je obliba tohoto typu, zjištěná u veřejnosti a opět typologicky vyjádřená. O_i je produktem zobecnění dat poslechového deníku a M_i porovnáním hodnot z dotazování u veřejnosti, například formou interview.

Přitažlivost se také snadno zjišťuje u konkrétních pořadů, pokud patří k známým a populárním. Postihne se tak však jenom relativně malá část vysílané produkce. Úplnější obraz získáme ze studia programových typů — například hudebních žánrů, zpravodajské tematiky, námětů a rozuzelní rozhlasových her. Výstupy takové analýzy ukazují stav programové nabídky stanice a obecné poptávky populace: jejich soulad, pozitivní či negativní přesah.

Shrme-li dosavadní úvahy, pak poslechový záznamový deník a zčásti i interview v blízké časové návaznosti na komunikaci (telefonický dotaz na nynější poslech a dotaz na včerejší poslech) poskytují značné množství spolehlivých dat k řešení výzkumných úloh účinnosti vysílání. Poslechový deník je přitom vhodnější variantou při výzkumu rozhlasu; umožňuje zachytit širší okolnosti komunikačního chování také pokud jde o ostatní média, včetně tisku.

Validita této techniky byla ověřena návaznou obsahovou analýzou poslouchaných a posouzených pořadů. Reprezentativnost údajů není výrazněji nižší než například u standardizovaného interview. (10)

Poslechový deník je vhodnou technikou ke zjištění nejnutnějších podmínek komunikacních záměrů média: u rozhlasu jde o velikost poslechu, jeho případné posílení, diferenciaci vzhledem ke skupinám obyvatel a k ostatním médiím. V kombinaci s dalšími technikami — obsahovou analýzou, standardizovaným interview — se může při dlouhodobě opakovaném studiu dospět také k vymezení hloubky působivosti obsahového poselství vysílání. (11)

nejdou většinou nijak konkrétně v tisku ani v deníku uvedeny (označení je pouze „hudba“), mají obsahově zcela odlišný charakter u velmi oblíbených a relativně neoblíbených relací.

(10) Přibližně jedna osmina až jedna čtvrtina (při administraci dvou technik zároveň, tj. deníku a interview) výběrového souboru odmítá ze subjektivních nebo objektivních důvodů spolupracovat a je tedy nahrazena „ochotnějšími“ respondenty [Košťál 1981]. Při práci s jednorázovou sítí tazatelů je pochopitelně riziko širšího zkreslení výběru směrem k ochotnějším respondentům nižší; stálá tazatelská síť se proto musí nejen školit a kontrolovat, ale i obměňovat, zvláště když se pracuje kvótní metodou výběru, a nesmí se přetěžovat rozsáhlými tazatelskými úkoly. V uvedených charakteristikách nebyl zjištěn výraznější rozdíl ani mezi jednorázovou a panelovou variantou deníku, pokud se při panelech dodržel limit 3 dnů u dospělé populace a nanejvýš 1 týdne u dětí.

(11) Např. srovnání oblíbeného repertoáru rozhlasových her r. 1950 (poslechový deník) s rozhlasovými hrami, které si respondenti jako oblíbené vybavovali v roce 1980 (standardizovaný rozhovor) doložilo značný podíl shody (repertoár tzv. „zlatého fondu“ — autorů Jirásků, Čapka, Vančury, později i Drdy aj.): u této části respondentů (středního a staršího věku) byl vliv uvedeného repertoáru velmi hluboký a dlouhodobý. V jiných programových oblastech nebyl tak hluboký vliv zjištěn s výjimkou oblasti vážné hudby. Vliv nesporných estetických hodnot ovšem nelze omezovat jenom na působení rozhlasu: analýza spíše přináší údaje o vlivu celkového kulturního kontextu, do něhož rozhlas svým repertoárem před třiceti lety vhodně vstupoval a který působí dodnes. Modifikaci úlohy (7) lze rovněž aplikovat na světónázorové otázky a politické postoje ve vztahu k poslechu našich a zahraničních stanic, kde je interferující proměnnou ekonomicko-politický kontext, tradice apod.

Při všech studiích duchovního účinku médií je poslechový deník vhodným doplňkem k interview a jako kontrolní mechanismus slouží analýza obsahu pořadů příslušného typu. Hlubší příčiny a motivace vlivu duchovního poselství masové komunikace jsou ovšem v interferujících kontextech. Postkomunikační účinnost je tedy zpravidla funkcí sociálně ekonomické a kulturně politické situace respondenta, z níž lze teprve odvozovat programové zájmy a motivy účasti na komunikaci a vzhledem k nim posuzovat dovednost a kvalitu produkce komunikátora, reflektovanou v politických a kulturních postojích veřejnosti.

Příklad stanovení přitažlivosti stanice

Údaje standardizovaného rozhovoru, opakovaného v letech 1981 a 1982, doložily pronikavý vzrůst obliby jediné hudební žánrové stylové oblasti: country [Košťál 1982], a to patrně pod vlivem návštěvy pokrokového zpěváka Johnyho Cashe v Praze v mezidobí našich šetření a příslušné popularizace uvedeného stylu v médiích.

Příklad 1: Mínění české veřejnosti o country)*

	Poslouchám rád	Poslech mi nevadí	Poslech nesnáším	Nevím, nemohu posoudit
listopad 81	34,8	34,0	16,1	15,2
červen 82	43,4	28,7	17,0	10,2

*) Údaje v procentech výběrového souboru populace ČSR, reprezentující obyvatele od 15 let. $N_{81} = 1655$ a $N_{82} = 1054$ osob. Technika standardizovaného rozhovoru, provedeného tazatelskou sítí výzkumného oddělení Českého rozhlasu.

Při srovnávání poslechových reakcí na tuto hudbu vysílanou rozhlasem sice nelze určit podíl rozhlasu na zvýšení popularity, ale v takto extrémním případě se snadno zjistí, zda rozhlasové programy působily relativně kladně, nebo naopak záporně: zda se mínění veřejnosti odrazilo v poslechu a oblibě zmíněného žánru.

Příklad 2. Přitažlivost hudebního programu stanice Hvězda vzhledem k mínění veřejnosti o hudebních žánrech)*

		Mínění veřejnosti		
		+	0	-
Poslechové reakce na Hvězdě	+	country	disco	vokální vážná
	0	dechovka, opereta, pop	rock	opera a árie
	-	folklór, muzikály	šansony	symfonická, komorní, jazz

*) Typologie byla vytvořena nejdříve apriorně srovnáním pozic položek v jednorozměrných statistických řadách poslechu a obliby (obliby, tolerance a intolerance u dat veřejného mínění). Vždy horních a dolních 40 % údajů od mediánu vytvářelo kvalitativní pásmo (záporné nebo kladné). Apriorní typy, vzniklé kombinací pozic v řadách (+++ až ---), byly uspořádány do tabulky podle kritéria obliby. Byly pak sjednoceny výpočtem znaménkového schématu podle vztahu

$$Z_N = (\bar{x}_{ij} - M) : M, \text{ přičemž } M = \sum_i^k \frac{\bar{x}_i}{k} \cdot \sum_j^l \frac{\bar{x}_j}{l} : \sum_{ij}^{kl} \frac{\bar{x}_{ij}}{N},$$

kde $\bar{x}$ = průměr oblíbenosti všech položek daného typu (např. +++ = vysoce oblíbeného, posluhaného a soustředěně sledovaného nebo vysoce oblíbeného s nízkou tolerancí a nízkou intolerancí), i = řádky a j = sloupce tabulky a $\bar{x}_{ij}$ = průměr celkové oblíbenosti všech pozorování. (12) K porovnání s údaji veřejného mínění byly použity dva třídní výběry roku 1982: březnový $N = 1120$ a listopadový $N = 1064$ poslechový deník, administrovaný prostřednictvím sítě tazatelů reprezentativnímu souboru veřejnosti ČSR, staršímu 15ti let.

Relativní porovnání žánrově stylových oblastí hudby z příkladu 2 potvrdilo primární postavení country. Nabídka je ještě na úrovni poptávky v rocku, jazzu, symfonické a vážné hudbě; překračuje ji pozitivně vokální vážnou hudbou a operami, resp. pořady s áriemi, a negativně folklorem, muzikálovou hudbou, operetou, dechovkou a popem.

Údaje z poslechových deníků byly typologicky transformovány, aby se mohly porovnávat s údaji standardizovaného interview. Míňení o poslechu stanice bylo založeno na znalostech vysílaných pořadů, které nelze například standardizovaným interview zajistit: respondent by musel posuzovat cca 9 tisíc vysílacích hodin hudby této stanice za r. 1982. Stanici vyslechne téměř celá veřejnost (i když nerovnoměrně): denně každý druhý, za delší období až osm osob z deseti. Programové typy, konstruované ze středních hodnot příslušných pořadů, zahrnují jak „exponované“ intervaly (kdy poslouchá maximum osob), tak i diferencované pořady (kdy převažuje v menších okruzích posluchačů určitá kategorie — například mládež). Zjišťuje se tak mínění jak zájemců, tak i nezáměců o různé hudební žánry na reprezentativní bázi srovnatelné s výzkumem veřejného mínění.

Pro zpracování úlohy (7), demonstrované příkladem, je samozřejmě možný další postup, při němž by se přihlíželo jenom k zájemcům o příslušné žánry nebo by se podrobněji rozebíral repertoár a interpreti, popřípadě porovnával stav před změnou ve veřejném mínění a po ní.

3. Zvukový dotazník

Zvukový dotazník je vžitý název pro laboratorní nebo terénní formu sběru dat, a to anketní i statisticky kontrolovanou. Na souboru vybraných ukázek, které charakterizují určitou oblast komunikace (například mluvní styly, hudební žánry) posuzují respondenti nepřímou kategorií nebo typ. Při této extenzivní technice se zpravidla sledují proměnné oblíbenosti nebo spokojenosti, popřípadě znalosti. V odborné literatuře se upozorňuje rovněž na možnost intenzivní aplikace této techniky například při výzkumu ucelených hudebních skladeb a jejich chápání respondenty [Příkryl 1982]. V takovém případě jsou zkoumanými proměnnými asociace, slovně či obrazně vyjádřené představy apod.

Příklad části extenzivní verze zvukového dotazníku

Oznámku každou ukázkou podle toho, jak na Tebe zapůsobila:

1. Poslouchám rád
2. Poslech mi nevadí
3. Poslech nesnáším
4. Nedokáži říci

Poznamenej zároveň, zda jsi tuto skladbu už někdy slyšel:

1. Určitě ano
2. Spíše ano
3. Nevím, nevzpomínám si
4. Spíše ne
5. Určitě ne

V uvedeném příkladu se ke každé ukázce respondent vyjadřuje písemným záznamem. V laboratorní verzi je možná také tastografická forma záznamu responzí.

Častější formou experimentu je experiment laboratorní, prováděný za přítomnosti výzkumníka, který skupině respondentů předvádí ukázky a zároveň pozoruje atmosféru a reakce přítomných. Na výběr a délku trvání fonotestu se kladě zvláštní důraz. Ukázky mají být krátké, v souhrnu by reprodukce neměla překročit půl hodiny, protože posuzování je náročné na soustředěnost. Nemají obsahovat příliš známé a populární prvky (odstranění „nimbusu“), pokud není v záměru výzkumu postihnout určitý kontrast nebo aktivovat respondenty: jinak by se kvantitativní rozdíl mezi posouzením položek stíral, i kdybychom použili složitější a rozsáhlejší stupnice

(12) Výsledky analýzy byly též ověřeny metodou LINDA výpočty J. Loučkové z Univerzity Palackého v Olomouci. Typologický postup inspiroval J. Rehák z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

než ve shora uvedeném příkladu. Tzv. „haló efektu“ se čelí tím, že fonotest se předvádí v různém pořadí ukázek více experimentálním skupinám.

Terénní verze techniky předpokládá spolupráci tazatelů, kteří dostávají za úkol podle určitých charakteristik (kvótně nebo pravděpodobnostně) vybrat dotázané. Vybraní respondenti pak musí pořad vyslechnout ze svého přijímače a zhodnotit na výzkumných formuláři. Tazatelé pak dále doplňují některé metodologické údaje o podmínkách experimentu.

Získaná data se zpracovávají buď skupinovou metodou jako střední hodnoty ukázek (ordinální znaky), nebo se po transformacích podrobují vícerozměrným analýzám a zachází se s nimi jako se znaky metrickými [Forschungsabteilung 1978—83]. Výstupy zaměřené na postižení asociací se pochopitelně zpracovávají obsahovou analýzou jako znaky nominální.

Počátky zvukového dotazníku se spojují se jménem českého estetika O. Zicha, další rozvoj s brněnským rozhlasem třicátých let (K. Vetterl) a s pražským rozhlasem počátku šedesátých let [Karbusický — Kasan 1964]. Zvlášť široké uplatnění našel zvukový dotazník v oblasti hudební sociologie a při výzkumech hlasové, zvukové a hudební stránky rozhlasového vysílání.

Zvukový dotazník (fonotest) se dnes užívá v pedagogickém, muzikologickém a sociologickém výzkumu nejenom u nás, ale také v zahraničí, zejména v NDR a NSR. Pomáhá blíže určovat tendence vkusu, chápavosti a představitivosti respondentů. Zachycuje zvlášť dobře mínění o takových aspektech komunikace, které jsou přijímány s menší uvědomělostí, ale zato mohou více působit (např. hudba, hlasy, zvukové kompozice) na city nebo na fantazii. Kromě toho umožňuje podrobněji zjistit, zda a v jakém směru byla komunikace mezi komunikátorem a recipientem navázána: jak se chápá obsah duchovního poselství. Při extenzivní formě zvukového dotazníku, kdy se ukázky „zamaskovávají“ (vybírám se neutrální interpret), se může zjišťovat směr a intenzita působení komunikačního prvku bez ohledu na popularitu zdroje či osoby. Podobný postup je znám také z obsahové analýzy dokumentů [North 1963].

Jedna z úloh, kterou zvukový dotazník řeší, se týká umocňujícího kontextu působivosti obsahu komunikace:

$$H_i = f(H'_1, H'_2 \dots H'_k), \quad (8)$$

kde H_i je hodnocení i -tého prvku komunikace, vyjádřené například ve středních hodnotách přisouzených známek, $H'_1, H'_2 \dots H'_k$ je proměnlivý soubor ostatních prvků hodnocených zároveň s H_i . Podle povahy tohoto souboru nabývá H_i vyšších nebo nižších hodnot.

Alternativní postup k řešení úlohy (8) zčásti nabízí poslechový deník, ovšem s řadou omezení. Například lze orientačně srovnávat umístění určitého písničkového titulu vedle velmi populárních a málo populárních skladeb v tzv. hudebních panelech, které vysílá rozhlas: určit strukturu vzájemných vlivů, které působí vždy na výslednou oblibu respondentů. Respondenti jsou však proměnliví, jak to odpovídá poslechu rozhlasu. Je proto obtížné kontrolovat vliv různé doby poslechu a různé struktury posluchačů na posouzení panelu. Kromě toho zvukový dotazník umožňuje připravit takové kontextové varianty, které se běžně nevysílají.

Další přístup, zmiňovaný v literatuře jako výzkum „vinětami“ při standardizovaném rozhovoru [Alexander 1978], se zaměřuje na textové stránky komunikace. Vinětou se míní určité vnějškové označení obsahu. Například v námětu hry o rozvratu manželství může vystupovat jako původce muž nebo žena, různého věku, určitého zevnějšku apod. Různé varianty původce téhož konfliktu mezi manžely se dají posoudit částem výběrového souboru respondentů a sledují se pak rozdíly v hodnocení námětu.

Rozdíly v mínění recipientů o programové struktuře, stupeň shody mezi některými z nich a také základní prvky této struktury zjišťuje zvukový dotazník s širokou varietou krátkých ukázek:

$$D_i = f(F_1, F_2, \dots, F_n), \quad (9)$$

kde rozdíl ve směru nebo intenzitě posouzení, vyjádřený kontrastem středních hodnot, je funkcí faktorů ($F_1 \dots F_n$), které vysvětlují varianci v posouzení jednotlivých ukázek. Například střední hodnoty posuzování jsou u starších osob, žen příznivější při ukázkách vážné hudby a méně příznivé při ukázkách popu při porovnávání s hodnotami mladších osob a mužů. Kontrolním prostředkem k určení základních sporných prvků programu je faktorová analýza, která sjednocuje přisouzené hodnoty ukázek do faktoru vážné hudby a popu.

Konkrétní data získaná zvukovým dotazníkem se lépe analyzují a zobecňují než obecná data standardizovaného interview, používaného rovněž k řešení úlohy (9). Interview nebo dotazník kromě toho nemohou řešit zvukovou stránku působení komunikace, například otázky mluvních stylů, hlasů nebo sdělnosti zvuků. Při běžném dotazování se také nelze vyhnout určitým nepřesnostem v hodnocení obecných kategorií, protože každý pojem (například hudební žánr a styl) nelze upřesňovat otevřeným dotazem: dotazník nebo interview by tak neúměrně respondenty zatížil.

Zvukový dotazník je zvláštní formou dotazu na právě dovršenou komunikaci. Sběr dat se při něm provádí v ještě těsnější souvislosti s ukázkami komunikace než při poslechovém deníku. Povaha experimentu umožňuje zkoumat některé postoje hlouběji (například bateriemi dotazu za každou ukázkou), popřípadě také opakovaně. Na rozdíl od poslechového deníku se může zvukový dotazník zabývat detailnějšími prvky komunikace, tzn. příspěvky, tituly písniček, mluvními styly a způsoby argumentace. Nejmenší jednotkou analýzy dat poslechových deníků je naproti tomu pořad, který se z takovýchto prvků skládá. Působivost komunikace na respondenty se zjišťuje nezávisle na osobě komunikátora.

Při zvukové, verbálně zvukové a hudební komunikaci má zvukový dotazník nezastupitelnou poznávací roli, jak bylo demonstrováno úlohami (8) a (9). Nevýhodou této techniky je organizační a věcná náročnost přípravy potřebných ukázek a zajištění spolupráce respondentů. Mají-li být data spolehlivá a reprezentativní, je zpravidla zapotřebí fonotest sestavit v různých variantách a předkládat jej k posouzení za ideálních podmínek poslechu (např. laboratorně v rozhlasovém studiu). V praxi se proto zvukový dotazník používá častěji v anketních formách nebo při výzkumu menších populačních skupin: v každém případě v rozsahu neúměrném jeho poznávacím možностям, a to i v hudební sociologii, kde se tato technika vyvinula [Zenkl — Chyba 1982]. Vztahy mezi údaji zvukového dotazníku a ostatních technik dotazování dosud nebyly prozkoumány: proto zde neuvádíme zvláštní příklad jako u poslechového deníku. Přesto lze konstatovat, že přínosem tohoto experimentu je zjišťování podmínek působivosti komunikace, a to zejména z hlediska potenciálních či perspektivních, tvořivých prvků a kontextových souvislostí obsahu.

4. Poslechový posudek

Poslechový posudek je intenzivní experiment laboratorního nebo terénního typu a představuje svéráznou variantu zvukového dotazníku. Provádí se s ucelenou komunikační jednotkou: například s pořadem nebo s jeho relativně samostatnými součástmi (jako jsou scénky v silvestrovském kabaretu ap.). Responze se sbírají tlačítkovým zařízením nebo písemně autozáznamem, a to buď po dovršení komunikace nebo v jejím průběhu (např. hodnocením zvukových scén rozhlasové hry).

Podle způsobu, jak v něm respondenti vyjadřují svůj dojem, má tyto formy: a) souhrnnou, b) strukturovanou podle afektivních kritérií, c) strukturovanou podle kognitivních kritérií, d) zvláštní, založenou na psychologických a pedagogických testech. Kromě toho se poslechový dojem může zachytit i nestandardně volnými otázkami, které se zpracovávají obsahovou analýzou.

Příklad části poslechového posudku se strukturovaným dojmem

Mínění o poslechu hry vysílané dne na stanici

Hra se mi líbila	☐	☐	☐	☐	☐	Hra se mi nelíbila
Neměla náležitý spád	☐	☐	☐	☐	☐	Měla náležitý spád
Hlavní myšlenka vyzněla přesvědčivě	☐	☐	☐	☐	☐	Hlavní myšlenka nevyzněla přesvědčivě

Při souhrnné formě zachycení poslechového dojmu se sleduje jedna nebo několik málo proměnných: obliba, spokojenost, nerušenost dojmu nebo zábavnost. Strukturovaná podoba poslechového dojmu se vyjadřuje více kvalifikátory. Jsou získávány buď přímo od respondentů, nebo z teorie zkoumaného jevu. V prvním případě se vychází z kritérií hodnocení, které by respondenti sami spontánně použili a které mají zpravidla afektivní základ: rozvádějí v určitém smyslu souhrnný poslechový dojem.

V našem příkladu jsou tato kritéria, získaná od respondentů, standardizována a v podobě polárních výroků připojena jako kvalifikátory k symetrické stupnici. Podle instrukce pak respondenti křížkem vyznačují, zda se přiklání k názoru vlevo nebo vpravo, nebo zda se nemohou rozhodnout či považují kvalifikátory za nevhodné (střed). Každá pozice na škále má svou číselnou hodnotu, která se stává základem dalších statistických operací: výpočtu individuálních a skupinových středních hodnot, interkorelací, analýz rozptylu a vícerozměrných analýz.

Další strukturovaná podoba poslechového dojmu má spíše kognitivní základ. Zjišťuje například námětové, prožitkové a estetické asociace a postoje respondentů vůči uměleckému dílu, čili poznávací východiska afektivního posouzení. Zkoumají se přitom proměnné zážitky z vnější podoby osob, postav a prostředí, z prožitku děje a z ozvláštnění nebo harmonizace podle námětu. Údaje se mohou sbírat podobně jako při afektivním posouzení nebo za pomoci lineárních stupnic. Jiný typ teoretických východisek poslechového dojmu může pracovat se světónázorovými kategoriemi — proměnnými ekonomického a politického srovnávání kapitalismu se socialismem, materialistických a idealistických postojů ap.

Zvláštní formy poslechového posudku — například informační testy, zapamatování obsahu, změna mínění v čase pod vlivem komunikace (test—retest) — jsou zpravidla doprovázeny psychologickou analýzou schopností respondentů. Proměnné jsou budovány podle konkrétní povahy obsahu komunikace — například podle postav hry — a podle myšlenek nebo postojů, které může komunikace ovlivnit — například v oblasti názorů na roli násilí při výchově a v mezilidských vztazích, jestliže hra vycházela z takového konfliktu postav. Na rozdíl od předchozích forem poslechového posudku mají informační testy a testy změny postojů v čase zřídka kdy univerzální použití. Standardní strukturovaný dotaz s afektivními a kognitivními kritérii dojmu se naopak může opakovat na pořadech podobného typu.

Poslechové posudky — s výjimkou zvláštních forem — se provádějí jednorázově ad hoc. Výběrový soubor dotázaných se získává postupně a už menší skupiny o 40—50 osobách při kvótním nebo rovnoměrném výběru dokáží spolehlivě diferencovat jednotlivé pořady podle vlastností, které poslechově působí. Výzkum je organizačně mnohem méně náročný než při poslechovém deníku nebo zvukovém dotazníku, který vyžaduje velké soubory dotázaných v podstatě v jednom časovém úseku. Také ochota respondentů zúčastnit se experimentů je mnohem vyšší, zvláště když se provádějí terénní formou: návratnost je až devadesátiprocentní a odmítání spolupráce zanedbatelně malé. Laboratorní forma a zvláštní posudky, pracující s pa-

nely dotázaných, jsou pochopitelně náročnější a setkávají se s menším pochopením respondentů. Proto se zpravidla provádějí se zvláštními skupinami populace — například s tazateli, studenty — a mají méně reprezentativní charakter.

Standardizovaný strukturovaný posudek s typově univerzálním určením byl vyvinut koncem sedmdesátých let ve výzkumném oddělení Českého rozhlasu [Košťál 1978]. Při řešení otázky, zda lze odlišit pořady podle toho, jak na respondenty působí, se zjistilo, že kritéria posouzení se poslechem mění: zejména se snižuje jejich počet. Představy a očekávání vůči pořadům nejsou tolik vykrytalizované a teprve poslechová zkušenost zprostředkuje hodnotící kritéria. Ta odpovídají tomu, co by recipient o poslechu řekl nebo si pomyslel. Standardizovaný a spisovný výraz poslechového dojmu je pak zachycen afektivním strukturovaným posudkem. Kognitivní posudek byl vyvinut o něco později a vychází z kritérií, která posuzovatel v některých případech použije v plné šíři (např. u estetických zážitků), jindy jenom zčásti (např. při sebezaražení do světónázorového typu). Zvláštní posudky spojené s konkrétním posouzením obsahu komunikace a s měřením změny v odpovídajícím mínění mají delší historii, prakticky od poválečných let. Štručně jsme ji uvedli na počátku článku v souvislosti se snahou americké sociologie měřit abstraktní kontrolní funkce komunikace. Pedagogické, informační testy mají ještě delší tradici, o níž dostatečně referuje příslušná odborná literatura.

Nejčastěji se používají (v ČSSR i ve světě) pedagogické testy, jimiž se měří účinnost komunikace na správném zapamatování a reprodukci obsahu a tím zpravidla také určitá způsobilost respondenta. Z ostatních posudků se nejčastěji užívá souhrnný a nestandardní. (13)

S výjimkou nestandardních posudků lze z těchto všech poslechových experimentů získat údaje o směru posouzení (kladném či záporném) a jeho intenzitě (stupni přisouzené kladné či záporné vlastnosti). Opakováním posudku na stejném programovém typu (například armádním vysílání, rozhlasové hře) se řeší úloha podmíněnosti směru a intenzity poslechového dojmu vlastnostmi komunikace:

$$PD = f(V_1, \dots, V_n), \quad (10)$$

kde PD = poslechový dojem, vyjádřený v průměrných znacích vnímaných vlastností konkrétního pořadu odpovídá průměrným známám, přepočteným na celý soubor věcných vlastností všech zkoumaných pořadů ($V_1 \dots V_n$).

Při řešení úlohy (10) se poslechový posudek doplňuje obsahovou analýzou komunikace. Ta určuje věcné vlastnosti — vnější, jako je autorství, režie, záznam a střih, a vnitřní, jako jsou obsazení, zvukové efekty, scenáristické postupy. Věcné vlastnosti vytvářejí teoretickou sumu ΣV_i , z níž komunikátor čerpá.

Většinu věcných vlastností respondent vnímá až v jejich důsledcích, jako určitou kvalitu zážitku: spád děje, přesvědčivost hlavní myšlenky nebo srozumitelnost ap. Tyto vnímané vlastnosti odpovídají věcným vlastnostem, resp. jejich struktury jsou vzájemně závislé. (14)

Zvukový dotazník se zabývá věcnou stránkou dílčím způsobem a bez zřetele k nositelům vnějších vlastností. Proto je posudek vhodnější a komplexnější technikou. Poslechový deník naproti tomu používá jenom souhrnný ukazatel poslechového

(13) Platí to i o příslušných variantách pro hodnocení tisku nebo ostatních médií [Perknerová 1984]. Teoretický (kognitivní) posudek se strukturovanými kritérii užívá také rozhlasový výzkum v NDR; a to jako formu zkoumání subjektivní významnosti komunikace [Briest 1974]. Poslechový dojem je vyjadřován krátkými přívlastky, jako například zajímavý, podstatný, významný. Respondenti jim přisuzují hodnoty na škále. Jiná část výzkumu, sociologicko-lingvistická, se zaměřuje na vymezení podstatných rysů čtenářského dojmu, pokud jde o srozumitelnost a záživnost textů [Langer — Schulz — Tausch 1974]. Standardní strukturované posudky mají patrně společnou inspirační základnu v teorii sdružování prožitků a jejich zastupitelnosti verbálními soudy [Osgood 1957].

(14) Většina věcných vlastností je pro recipienty „skrytá“, což je přirozeně dáno povahou zájmu posluchače. Platí to dokonce i o tak populární oblasti komunikace, jako je dramatická tvorba. Recipienti si zde uvědomují spíše obsazení než režii, častěji námět než autora apod. (Kasalová 1979). Otázky různých modelů rozvoje děje, literárních žánrů, vhodné proporce postav a hlasů, atd. jsou pak téměř výhradně jenom předmětem zájmu odborníků.

díjmu (zvláště v úloze (6) a navíc nemůže prověřovat potřebné množství pořadů stejného typu: snad pouze s výjimkou některých oblastí hudby a zpravodajství, které se ve výběrech často opakují. K tomu by musel být výzkum téměř každodenní. Strukturovaná varianta posouzení v deníku nepřípadá v úvahu, protože by při množství posuzovaných pořadů příliš respondenty zatěžovala.

Alternativní technikou k poslechovému posudku může být v několika málo případech také standardizované interview. Například lze porovnávat vlastnosti her, které si respondenti nejvíce a nejméně vybavovali při dotazu „Jaká hra se vám v uplynulém roce nejvíce líbila?“ ap. Interview však neposlouží v prchavějších oblastech komunikace, jakými jsou převážně ostatní programové typy — zpravodajství, propaganda, zábavné a hudební pořady. Lze je porovnávat na jeho základě jenom globálně, obecně, například co do skladby základních tvůrčích postupů a žánrů, typicky používaných v oblíbeném magazínu a v neoblíbených či méně známých vysíláních.

Nejspolehlivější základnou k řešení úlohy (10) jsou ovšem konkrétní data. Ta by se dala získávat i speciální formou interview — „dotazem na včerejší poslech“, při němž se zpravidla poslouchané pořady také hodnotí. O nevýhodách této techniky byla zmínka již výše. Kromě toho jde o finančně náročnou formu dotazování, protože předpokládá spolupráci tazatelů na smluvní bázi, což by se při každodenním kontinuálním výzkumu značně zkomplikovalo. Proto se ve světě většinou od každodenního výzkumu upustilo.

Nejzajímavější a nezastupitelnou úlohou poslechového posudku souhrnným dojmem v průběhu komunikace je měření působivosti kompozice pořadu:

$$P_K = f(H_{S1}, H_{S2}, \dots, H_{Sn}), \quad (11)$$

kde působivost kompozice (P_K), vyjádřená křivkou vzestupu nebo kolísání oblíbenosti či zájmu o poslech, je funkcí hodnocení jednotlivých zvukových sekvencí ($H_{S1} \dots H_{Sn}$), předkládaných k posouzení respondentům v průběhu poslechu pořadu.

Prozatím jedinou vyzkoušenou formou posudku k řešení této úlohy je laboratorní experiment. Používá se při něm technické formy záznamu responzí (na výzvu světelným znamením respondenti tisknou tlačítka pro hodnocení).

Úlohy (10) a (11) jenom demonstrují možnosti této relativně velmi nové techniky, pro jejíž využití nebyla ještě plně zformulována společenská objednávka. Poslechovým posudkem se v praxi řeší i mezní úlohy se vztahem k (9) a (10): například žánrově tematická, námětová a podobná analýza vybraných částí dlouhých programových bloků, která se provádí porovnáním negativních a pozitivních responzí. (15)

Posudek si zpravidla vyžaduje spíše vytrvalé shromažďování dat v opakovaných výběrech než zvláštní jednorázové organizační nároky. Od 40—50ti členných souborů je podle povahy výzkumného cíle a variability zkoumané komunikace třeba dospět postupně až k velikým souborům o více než 1,5 nebo 2,5 tisíce osob. Rozbor skladby posuzovatelů přitom naznačuje značnou validitu procedury: na rozdíl od běžných jednorázových extenzivních výběrů zde statistická kontrola výběru neodhaluje obvyklé příznaky výběrových a nevýběrových chyb — podzastoupení kategorií dělníků a nižších vzdělanostních skupin populace.

Pokud jde o zvláštní posudky — inspirované naukovými cíli a psychickými stránkami účinků médií — vymykají se předchozím zobecněním. Závisí na interindividuálních rozdílech ve schopnostech a sklonech (paměti, inteligenci, sugestibilitě ap.) spíše než na skupinových a sociálních soudech. Administrují se zpravidla zcela odlišným způsobem a opírají se o panelovou metodu (retesty). Ta má za daných výzkumných cílů, tj. přezkoušení variability mínění nebo znalostí v čase, zjevné potíže

(15) Porovnávají se přitom zároveň hlediska laboratorního posouzení (náročný posluchač) s terénním (běžný posluchač) apod.

s reprezentativitou responzí, zvláště u populací, které na podobné přezkušování nejsou navykly.

Zdroje neúspěchu části buržoazní sociologie při pokusech zvláštními posudky a retesty mínění zjišťovat duchovní účinky komunikace leží zčásti v nevýhodách těchto technik. Samozřejmě chybně byl položen i teoretický důraz: vliv komunikace byl u shora zmiňované, zvláště americké větve výzkumu pojmán jako nezprostředkovaná funkce účasti na komunikaci (přijímání duchovního poselství) nebo jako funkce vynucené účasti na skupinové komunikaci (skupinou vnucený vnější souhlas, měnící se v čase ve vnitřní). Jak přímý, tak i skupinou zprostředkovaný tlak komunikace, však nemohou vést k upevňování názorů či změně v chování, jestliže to zásadně odporuje objektivním životním podmínkám recipienta. V tom je zásadní rozpor teoretických přístupů marxistické a buržoazní sociologie. Proto jsou zvláštní posudky použitelné jenom při kontrole psychických proměnných a v interpretační či další (dosud nenalezené) souvislosti s životní situací recipienta.

Příklad určení mezních vlastností komunikace, které podmiňují poslechový dojem

Při výzkumu problematiky rozhlasových her se analyzovalo čtyřicet dílů rodinného seriálu, který byl zároveň posuzován posluchači. Mezi čtrnácti ukazateli poslechového dojmu a objektivními vlastnostmi scénáře či zvukové realizace se našla řada významných korelací. V následující tabulce uvádím některé z nich:

Vybrané prediktory poslechového dojmu, čerpané ze scénářů 40 dílů rodinného rozhlasového seriálu

Znak scénáře	ukazatel	vztah	Poslechový dojem			
			kladný směr		záporný směr	
1	2	3	hodnota	varianta scénáře	hodnota	varianta scénáře
Počet epizodních postav	nápaditost	0,657	1,32 až 1,44	0—2 postavy	1,5 a výše	3 a více postav
Hlavní postavy podle fabulační abstrakce	oblíba	0,133	1,79	individualizované postavy	2,09 a výše	mluvčí skupiny
Hlavní postavy podle typizace — záporné	myšlenková přesvědčivost	0,771	1,00	dvě záporné postavy	2,17	jedna záporná postava
Hlavní postavy podle typizace — dramatické	nápaditost	0,311	1,75	dvě dramatické postavy	2,10	jedna dramatická postava
	oblíba	0,227	1,86	dvě dramatické postavy	2,20	jedna dramatická postava

Poznámka: Výzkumu se celkem zúčastnilo 1641 respondentů po částech a postupně ve 40 experimentech. 1 = kategorie obsahové analýzy scénáře; 2 = ukazatel poslechového dojmu (například hra byla — nebyla nápaditě zpracována, líbila se mi — nelíbila, hlavní myšlenka vyzněla — nevzněla velmi přesvědčivě); 3 = hodnota ETA vypočtená mezi ukazateli a kategoriemi obsahu; 4 a 6 = kladné a záporné hodnoty dojmu (v $\bar{x}$ přisouzených bodů na pětistupňové škále); 5 a 7 = varianty scénáře, odpovídající 4 a 6. Kladný a záporný směr posouzení byl určen jednorozměrnou analýzou statistické řady hodnot, protože škálové pozice byly využívány nerovnoměrně (skosení směrem ke kladné straně — vzhledem ke značné popularitě seriálu).

Z tabulky vyplývá, že „řemeslná“ specifika rozhlasové hry vyžadují, aby autor minimalizoval počet epizodních postav; aby budoval hlavní postavy hry individualizovaně a při zavádění záporných schematických postav uváděl do konfliktu alespoň dvě; při zavádění dramatických postav také dvě. Z povahy zkoumaných proměnných scénáře je rovněž patrné, že je nelze přímo dotazováním měřit u recipientů: proto se k nim vztahují vnímané vlastnosti hry, jako nápaditost zpracování, oblíba hry a myšlenková přesvědčivost.

Z použitých tvůrčích postupů ve hře lze zase naopak předvídat budoucí poslechový dojem. Spolehlivost poslechového posudku byla vyzkoušena opakovaným experimentem s hodnoce-

ním téže hry různými skupinami posuzovatelů: pohybuje se mezi 0,01 až 0,3 škálové pozice [Košťál 1984b], jestliže jednotlivé ukazatele vyjadřujeme v průměrných hodnotách. Také ve vztahu k údajům poslechového deníku se u zachycených extrémních typů her zjistily stejné tendence posouzení a tak se doložila spolehlivost poslechového posudku. Vzhledem k rozsahu hodnot lze tedy spolehlivost odhadnout od 90 % výše.

Validita poslechového posudku vycházela z ověřeného předpokladu, že vlastnosti pořadů působí silněji na poslechový dojem než sociální zařazení recipientů a situace experimentu. Takový vztah nemusí platit o všech typech komunikace, a proto je důležitý výběr recipientů a kontrola situačních podmínek, popřípadě statistická transformace údajů.

5. Závěr

Výzkum masové a skupinové komunikace se zabývá ústředním problémem: účinností působení na recipienty. Hlavním cílem, který si klade sama praxe, je tuto účinnost kvantitativně vyjádřit a měřit.

K řešení měřicích úloh je potřeba zvláštních technik sběru a zpracování dat. Popsali jsme jedenáct nejčastějších úloh a zvážili přednosti i nevýhody poslechových experimentů, interview a obsahové analýzy. Přihlíželi jsme přitom ke zvláštnostem auditivní komunikace (rozhlasu) i k možností univerzálnějšího použití specificky rozhlasových výzkumných technik.

Všechny tyto techniky umožňují sbírat údaje o podmínkách účinnosti komunikace, které se týkají udržení, diferenciaci nebo zvýšení základny účastníků komunikace. Výjimečně poskytují také podklady ke zhodnocení některých stránek postkomunikační účinnosti: duchovního poselství a jeho vlivu na recipienty. Na jejich základě se dnes již do značné míry spojuje starší trend výzkumu s mladším, charakterizovaným teoretickým zájmem o účinnost komunikace. K úplnému propojení bude podle mého názoru zapotřebí, aby se přesněji definovaly měřicí úlohy podmínek duchovního vlivu komunikace a našly adekvátní techniky sběru potřebných dat. Inventarizace dosavadních měřicích zkušeností k tomu může nepřímě přispět.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1978.
- Alexander, C. S. — Becker, H. J.: *The use of vignettes in survey research*. The Public Opinion Quarterly 1978, No. 1, s. 93—104.
- Braehmer, U.: *Leitsätze für die Kommunikationspraxis?* Publizistik 1980, Nr. 1.
- Briest, W.: *Zur subjektiven Bedeutsamkeit im Wirkungsprozess der Massenkommunikation. Theorie und Praxis des sozialistischen Journalismus*. Wissenschaftliche Hefte der Sektion Journalistik an der Karl-Marx-Universität Leipzig 1974, Nr. 3, s. 28—35.
- Briest, W.: *Kann Man Verständlichkeit messen?* Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 1974, Nr. 6, s. 543—563.
- Capon, N. — Hulbert, J.: *The sleeper effect — an awakening*. The Public Opinion Quarterly 1973, No. 3, s. 333—358.
- Ehrlich, J.: *Jak se poslouchá rozhlas*. Praha, Svoboda 1947.
- Festinger, L.: *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press 1957.
- Fischer, G. — Richter, P.: *Psychologické problémy rozhlasové práce — psychologické procesy a jejich význam pro novinářskou práci*. Praha, Výzkumné oddělení Českého rozhlasu 1975 (překlad).
- Forschungsabteilung der Rundfunk der DDR, interní materiály rozhlasu NDR z let 1978—1984.
- Guilford, J.: *M.I.T. experiments in conformity*. Massachusetts, M.I.T. Press 1971.
- Henlett, R.: *BBC data*. Geneva, EBU Review 1980, No. 1.
- Hovland, C. I. — Lumsdaine, A. A. — Sheffield, F. D.: *Experiments on mass communication*. Princeton University Press 1949.
- Chapell, M. N. — Hooper, C. E.: *Radio audience measurement*. New York, Stephen Daye Inc. 1944.
- Karbusický, V. — Kasan, J.: *První výsledky*. Hudební rozhledy 1964, č. 9, s. 358.
- Kasalová, H.: *Postoje české veřejnosti k dramatickému umění*. Praha, ÚVK 1979.
- Korobejnikov, V. S.: *Piramida mnění. Obščestvennoje mněníje: priroda i funkci*. Moskva, Molodaja gvardija 1981.

- Koštál, J.: *Hudba na Hvězdě a magazinové hudební pořady r. 1983*. Praha 1984 a (interní materiál Českého rozhlasu).
- Koštál, J.: *K některým omezením standardizovaného rozhovoru*. Sociologický časopis 1981, č. 6, s. 633—648.
- Koštál, J.: *Metodologický výzkum práce tazatele*. Informace VOČR 1983, č. 32.
- Koštál, J.: *Mínění o hudebních žánrech a publicistice vážné hudby v rozhlase*. Informace VOČR 1982, č. 30.
- Koštál, J.: *Poslech rozhlasu dnes a v předtelevizní době: srovnání let 1950—1980*. Sešity novináře 1984b, č. 3.
- Koštál, J.: *Poslechové experimenty s rozhlasovými hrami let 1981—1982*. Informace VOČR 1984c, č. 34.
- Koštál, J.: *Poznámky k výzkumu účinnosti Československého rozhlasu*. Sešity novináře 1980, č. 3, s. 84—98.
- Koštál, J.: *Předběžné analýzy posuzovacích dotazníků*. Informace VOČR 1978, č. 3.
- Koštálová, T.: *Ideový projekt k výzkumu OKV*. Praha, VOČR 1974 (strojopis).
- Kuročkin, P. K. (red.): *Komunistická propaganda — otázky teorie a metodiky*. Praha, Svoboda 1977.
- Langer, I. — Schulz, F. — Tausch, R.: *Verständlichkeit in Schule, Verwaltung, Politik und Wissenschaft*. München — Basel 1974.
- Leninismus a filozofické problémy současnosti*. Praha, Svoboda 1974.
- Media Perspektiven*. Arbeitsgemeinschaft Rundfunkwerbung. Frankfurt 1979—1984 (měsíčník).
- Minjušev, F. I.: *Obščestvennoje mněnie pri socializme kak faktor vospitaniya*. Naučnyj kommunizm 1982, č. 5, s. 74—80.
- North, R. C. — Holsti, O. R. — Zaninovich, M. G. — Zinnes, D. A.: *Content analysis*. Northwestern University Press 1963.
- Osgood, C. — Tanenbaum, P. — Suci, T.: *The measurement of meaning*. Glencoe, Urbana 1957, III.
- Perknerová, J. (red.): *Úloha PMIP při utváření socialistického společenského vědomí*. Sborník z podkladových analýz a výzkumných sond k řešení HÚ VIII-6-10. Praha, ÚTPŽ 1984.
- Příkrýl, V.: *Zvukový dotazník*. In: Zenkl, L. — Chyba, M. (red.): *Hudební sociologie a hudební výchova*. Praha, Česká hudební společnost 1982, s. 139—148.
- Referenční kniha*. Informace VOČR 1980, č. 21; 1981, č. 24; 1983, č. 35. Základní údaje o poslechu většiny pořadů Čs. rozhlasu a ostatních stanic v letech 1979 až 1982.
- Šumbera, Z.: *Role sociálně ekonomických faktorů při zvyšování účinnosti vlivu PMIP na utváření socialistického vědomí lidí*. Praha, ÚTŽP 1983.
- Šumbera, Z.: *Základní otázky efektivnosti PMIP*. Praha, ÚTŽP 1981.
- XV. zasedání ÚV KSČ ve dnech 25. a 26. března 1980*. Praha, Svoboda 1980.
- Zenkl, L. — Chyba, M. — (red.): *Hudební sociologie a hudební výchova*. Praha, Česká hudební společnost 1982.
- Žuravlev, G. T.: *Sociální informace a řízení ideologického procesu*. Praha, Svoboda 1977.

Резюме

Я. Коштал: Некоторые виды техники изучения воздействия массовой коммуникации

Социологическое изучение массовой коммуникации не дало достаточно убедительных результатов, которые вели бы к разработке теории, которая могла бы послужить основой для измерения эффективности воздействия средств массовой коммуникации на получателей информации (реципиентов). Представители более старого направления в исследовании занимаются изучением воздействия в течение коммуникации, прежде всего функции сохранения, расширения или разделения на группы основной массы получателей информации. Представители более молодого направления занимаются посткоммуникативным воздействием, но пока они не умеют измерять духовные и конкретные последствия, как и последствия выступлений, вызванные средствами массовой коммуникации. Марксистская социология рассматривает воздействие средств массовой информации — их интеграционную и организаторскую функции — без отрыва от конкретных социально-экономических условий, в которых осуществляется это воздействие. Поэтому в проектах измерения посткоммуникативного воздействия предусматривается конкретная сторона воздействия и субъективная сторона (потребности, интересы, оценки и мнения).

Обзор более старого направления в изучении массовой коммуникации, внешнего

немалый вклад в методику исследования, позволяет не только уточнять задачи по измерению коммуникативного воздействия, но и найти точки соприкосновения с интересом к посткоммуникативным воздействиям. В связи с этим имеет смысл уделять внимание специфической и модифицируемой технике изучения получателя информации, особенно малоизвестным экспериментам в области прослушивания, дневнику прослушивания, звуковой анкете и оценке прослушивания. Эти виды техники были развиты при изучении воздействия массовой коммуникации на радиослушателей, но их можно модифицировать или видоизменить с целью ознакомления с реципиентами других средств массовой информации.

Общее преимущество специфически коммуникативных видов техники исследований заключается в том, что ответы собираются ими в непосредственной связи времени с коммуникацией — таким образом устраняется негативное влияние памяти и снижается невыкристаллизованность мнения отвечающих о коммуникации.

Дневник прослушиваний (записей) способствует решению задач в области измерений, касающихся слышимости, прослушивания, связи с жизненным ритмом, восприятием, адресностью и популярностью коммуникации. По сравнению с альтернативными видами техники — интервью, вопросом о вчерашнем прослушивании передачи, техническим измерением с помощью аудиометров, дневник прослушиваний имеет то преимущество, что он более всесторонен и, как правило, более конкретен. При решении некоторых задач целесообразным дополнением является заданный по телефону вопрос о прослушивании передаваемой в данный момент радиопередачи.

Дневник прослушиваний, который ведется как интервью сетью лиц, задающих вопросы, имеет обычную возвратность. Случается, что его отвергают на периферии и что, следовательно, мы имеем дело с обычным риском невыбираемых ошибок: примерно одна восьмая часть выборочного комплекта замешается «более любезными» отвечающими (при комбинировании двух видов техники — интервью и дневника прослушиваний — замешается до одной четверти комплекта).

Данные дневника прослушиваний можно распределить по категориям, исходя из отправных моментов, подобных тем критериям, которые являются основой вопроса об общественном мнении. С помощью типологического метода можно сопоставлять мнение общественности об определенных категориях (например, о музыкальных жанрах и стилях) с удовлетворенностью радиослушателей программами такого типа, передаваемыми по радио. При долговременно повторяемом изучении прослушивания и мнений путем комбинирования обоих видов техники можно подойти к определению глубины воздействия жанров и наименований (например, радиопесен), а тем самым отчасти к четкому определению посткоммуникативного воздействия на духовно-эстетическую сферу жизни получателей информации.

Звуковая анкета помогает решению задач по более сильному восприятию контекста коммуникации и в области различий в мнении о программной структуре коммуникации. При звуковой коммуникации она является незаменимым источником информации о реципиентах, особенно если сообщается что-либо необычное, неизвестное, с новым содержанием, или если задача исследований заключается в выяснении направления и интенсивности воздействия содержания, независимо от популярности источника. Удачным дополнением для измерения воздействия текста коммуникации является интервью с наглядным пособием, обозначаемым в литературе как «виньетка». Отношение звуковой анкеты к другим видам техники изучения массовой коммуникации до сих пор систематически не изучалось. Изучение ведется либо лабораторным путем, либо с помощью сети лиц, задающих вопросы, среди радиослушателей (путем прослушивания образцов, передаваемых непосредственно по радио). Риск выбора до сих пор не был еще освещен.

Оценка прослушивания способствует решению задачи по определению совпадения воспринимаемых и конкретных свойств коммуникации и измерению воздействия композиции передачи. Альтернативные виды техники интервью и дневник прослушиваний — могут отразить лишь некоторые области коммуникации, например, часто повторяемое содержание или очень популярный жанр. Надежность оценки прослушивания весьма высокая как при повторении, так и по отношению к другим видам техники. На периферии особенно легко обеспечить лиц, готовых сотрудничать с теми, кто ведет оценку прослушивания, и представительность ответов.

Summary

J. Košťál: Little-known Techniques of Mass-Communications Research

Sociological research into mass communication has failed to supply sufficient convincing theory enabling us to measure the effectiveness of the impact of mass

media upon recipients. The older branch of research is concerned with effectiveness in the course of communication and contributes primarily to the function of maintaining, expanding or dividing the basis of recipients. The younger branch devotes attention to postcommunicative effectiveness but is not yet in a position to measure the spiritual, action or objective consequences of the message conveyed by the media. Marxist sociology does not separate the effectiveness of mass media — their integrative and organizational function — from concrete socio-economic conditions under which it is realized. Therefore, in projects of measuring postcommunicative effects, both the objective aspect of effectiveness and its subjective aspect (needs, interests, orientations and opinions) are reckoned with.

A survey of the methodologically fertile older branch of mass-communication research enables us not only to render the tasks of measuring the effects of communication with more precision but also to reveal the points of contact with the interest in postcommunicative effects. This is why it makes sense to devote attention to specific and modified techniques of the research of the recipient, particularly to little-known experiments with the audience: listener's diary, sound questionnaire and programme judgement. These techniques have been developed in the research of radio listeners but may also be modified for the purposes of obtaining information about recipients of other media, or else analogical procedures may be found in this area.

A common advantage of specific communication-research techniques is the fact that responses are collected in direct time connection with the communication: this eliminates the negative effect of memory and reduces the ambiguousness of the respondent's opinion about the communication.

The listener's (record) diary contributes to the solution of measuring tasks relating to radio coverage, listening rate, relation to the life rhythm, reciprocity, goal-directedness and popularity of the communication. In comparison with alternative techniques (interview, inquiry about yesterday's listening, technical measurement with the aid of audiometers), its advantages include its being more manysided and, as a rule, also objectively more realistic. In some tasks, a telephonic inquiry about what the respondent is listening to now represents an adequate complement.

The listener's diary, administered — like the interview — through the questioners' network, has a current return rate. It also meets with current refusal in the field, and thus with a current risk of nonsample errors: approximately 1/8 of the selected sample is replaced by "more willing" respondents (in the combination of two techniques — interview and diary — up to 1/4 of the sample is replaced).

Data included in the listener's diary may be categorized according to aspects analogical to those that form the basis of public-opinion inquiry. The typological method enables us to compare the opinion of the public on a particular area (e. g. musical genres and styles) with the satisfaction of listeners with programmes of this type transmitted by radio. In following up listening and opinion over a long period of time, the combination of both techniques makes it possible to determine the measure of effectiveness of genres and titles (e. g. broadcast plays), and thus partly to define the postcommunicative effectiveness in the spiritually aesthetic sphere of the recipients' life.

The sound questionnaire helps to solve tasks connected with the enhancing context of communication and with different opinions on the programme structure of the communication. In sound and verbal communication it is an irreplaceable source of information on recipients, particularly if unusual, unknown and new contents are involved, or if the research is aimed at ascertaining the direction and intensity of the influence of the content, irrespective of the popularity of the source. An adequate complement for measuring the effectiveness of the textual part of communication is the interview with an objective aid designated in literature as "label". The relation of the sound questionnaire to other techniques has so far not been systematically examined. It is administered either in the laboratory or with the help of the questioners' network in the field (by listening to examples directly from the wireless). Up to this time, selection risks have not been described.

The listener's judgement contributes to the solution of the task of the agreement between perceived and objective properties of the communication as well as to the measurement of effectiveness of the programme composition. Alternative techniques — interview and listener's diary — are capable of grasping certain areas of communication only: e. g. frequently repeated contents or highly popular areas. The reliability of the listener's opinion both in repetition and in relation to other techniques is high; also the willingness to cooperate and the representativeness of responses can be secured with extraordinary ease in the field version.

Příčiny neomluvené absence důlních dělníků

FRANTIŠEK ZNEBEJÁNEK
Ostravsko-karvinské doly,
Ostrava

Jedním z důležitých problémů, s nimiž se již po léta některé podniky koncernu Ostravsko-karvinské doly potýkají, je neomluvená absence. Boj proti ní se zatím omezoval na opatření vycházející převážně z podnikového výkaznictví, přestože bezprostřední zkušenosti s problematikou dovolily během doby zformulovat řadu zajímavých domněnek. Jejich platnost však nemohla být běžnými podnikovými praktikami posouzena, a proto bylo rozhodnuto provést výzkum, který by oprávněnost těchto předpokladů prověřil.

Metodika výzkumu

Projekt výzkumu předpokládal, že za okolnosti významně zvyšující pravděpodobnost výskytu neomluvené absence lze považovat:

- a) některé vlastnosti, s nimiž pracovníci již do podniku přicházejí,
- b) subjektivní hodnocení vlastní práce jako obsahově chudé (ve smyslu job enrichment),
- c) subjektivní hodnocení vlastní práce jako fyzicky velmi náročné.

Kromě těchto hypotéz byly sledovány vztahy mezi dalšími faktory (převážně z oblasti volného času) a výskytem neomluvené absence.

Určitá pozornost byla také věnována analýze neomluvené absence v časových souvislostech a názorovým posunům v hodnocení jejího významu samotnými neomluvenými absentéry v závislosti na celkovém počtu těchto absencí u pracovníka.

Výzkum byl proveden Psychologicko-sociologickým střediskem GŘ OKD na jednom z důlních podniků koncernu OKD v roce 1981, přičemž pozornost byla soustředěna na dělníky podzemních pracovišť.

Za neomluvené absentéry byli (v období od 1. 1. 1978 do 31. 12. 1980) pokládáni pracovníci uvedení v podnikových seznamech neomluvených absentérů a dále ti pracovníci, kteří sami kvalifikovali svou, podnikovými orgány omluvenou absenci, jako nezodpovědné jednání. Tento postup, podle našeho soudu, lépe odpovídá požadavkům na efektivní boj proti neomluvené absenci (i když se tak samotný termín neomluvené absence stává v těchto souvislostech problematickým) než pořizování výběru z populace zachycené v podnikových seznamech. Zahrnuje tak totiž i ty její případy, které jsou sice dodatečně omluveny, ale jejichž výskytu bychom v budoucnu rádi zamezili, neboť jsou formou sociálně patologického chování. Podařilo se kontaktovat 86 pracovníků, kteří vyhovovali přijatému vymezení neomluvené absence.

Základní technikou sběru dat byl polostandardizovaný rozhovor (doba trvání 35–55 minut). Respondenti byli k tomuto účelu uvolňováni z pracovního procesu a byli upozorněni na anonymní charakter rozhovoru. Získaná data byla analyzována korelací kategorizovaných znaků pomocí kontingenčních tabulek. Pro analýzu významnosti korelací bylo použito χ^2 testu a Cramerova C koeficientu korelace ($p < 0,05$).

Neomluvená absence je problémem především mladých pracovníků, nejčastěji do 24 let (tvoří zhruba 60 % všech neomluvených absentérů). Většina (přibližně tři čtvrtiny) těchto pracovníků je svobodná a více než polovina je ubytována v hromadných ubytovnách. Závažnou skutečností je, že téměř polovina z nich již byla trestána a 30 % je možno označit za nadměrné konzumenty alkoholu.

Z dalších okolností je především nutno uvést silné zklamání pokud jde o očekávání podmínek, za nichž budou pracovat (uvedlo 30 % těchto pracovníků). Zdá se, že v pozadí zmiňované skutečnosti je možno spatřovat jinou okolnost vzniku neomluvené absence, a to činnost náborových pracovníků podniku, jimiž bylo získáno 45 % uchazečů, u nichž byla později neomluvená absence zaznamenána. Náboroví pracovníci, ve snaze získat co možná nejvyšší počet pracovních sil, vytvářejí pravděpodobně u některých uchazečů o práci v hornictví záměrně přehnané očekávání, které později patrně vede často ke zklamání a v některých případech až k neomluvené absenci. Jiným vysvětlením by mohla být okolnost, že náboroví pracovníci podniku jsou častěji nuceni, s ohledem na současnou situaci na trhu pracovních sil, obracet vědomě svou pozornost na pracovníky se sníženými předpoklady k řádné docházce do zaměstnání.

Další okolností vzniku neomluvené absence je výkon profese, která neodpovídá původnímu profesionálnímu přání pracovníků (uvedla jedna čtvrtina dotázaných).

Lze tedy konstatovat, že neomluvená absence může být, alespoň částečně, důsledkem některých okolností vytvářejících vhodné podmínky pro její vznik již před vstupem pracovníka do podniku.

Jinou oblastí, které je nutno při vysvětlení důvodů neomluvené absence věnovat pozornost, je subjektivní hodnocení pracovní situace. Pracovníci s neomluvenými absencemi svou práci často hodnotí jako jednotvárnou a nudnou; uvádějí, že nemají možnost se podílet na její organizaci; že v jejich práci je vše již určeno předem a není možno uplatňovat nápady a vynalézavost; že si absolutně nemohou regulovat její tempo, které je závislé na výrobním zařízení nebo na spolupráci s ostatními spolupracovníky (zhruba 30 % dotázaných u všech položek). Takové hodnocení vlastní práce však ve všech případech nelze považovat za příčinu absence, neboť těch pracovníků, kteří uvedli, že jsou se svou prací silně nespokojeni, je pouze 10 %. To znamená, že někteří pracovníci nemusí absentovat proto, že jejich práce je jednotvárná, netvůrčí atd., ale právě naopak mohou sami takovou práci vyhledávat. Tomu nasvědčují i následující data: Přibližně 17 % pracovníků s neomluvenými absencemi tvrdí, že člověk má v práci dělat jen to, co mu nadřízení přikáže (a nedělat to, co mu nebylo uloženo, i kdyby šlo o něco prospěšného). 30 % zastává názor, že práce je jenom nutným prostředkem obživy a 65 % je přesvědčeno, že jednou za čas se dá omluvit, když pracovník nepřijde bez vážného důvodu na určitou směnu. V těchto názorech se neomluvení absentéři významně liší od pracovníků kontrolní skupiny.

Pracovníci s neomluvenými absencemi také významně častěji hodnotí svou práci jako fyzicky nenáročnou (30 % případů). Toto poněkud překvapivě zjištění tedy zpochybňuje hypotézu o fyzicky náročné práci jako důležité podmínce vzniku neomluvené absence.

Výzkum dále přinesl některé údaje týkající se dynamiky jevu. Na jejich základě lze konstatovat, že během prvního měsíce své podnikové praxe si mohlo na své konto zapsat neomluvenou absenci 13 % a během prvních sedmi měsíců více než 60 % neomluvených absentérů. Dalšího vrcholu dosahuje frekvence

neomluvené absence v době mezi 2. a 3. rokem podnikové praxe. Snaha vysvětlit tuto skutečnost však zatím naráží na nedostatek podrobnějších údajů; obrací však pozornost především na adaptační období a procesy, které se v něm odehrávají.

Závěr

Okolnosti spojené s neomluvenou absencí je možno zahrnout zhruba do tří okruhů:

1. vlastnosti, s nimiž pracovníci již do podniku přicházejí,
2. aspekty pracovní situace,
3. mimopracovní podmínky a okolnosti života pracovníků.

Zdá se, že neomluvená absence není nejčastěji výsledkem snahy o únik z náročných pracovních situací (i když v některých případech není možno tuto eventualitu vyloučit). Daleko častější je situace, kdy neomluvená absence vzniká jako důsledek interakce určitých osobních předpokladů a situací, do nichž se jejich nositelé dostávají, ať již v práci nebo mimo ni. Přesto však samozřejmě nelze pracovníky s neomluvenými absencemi pokládat, z hlediska relevantních vlastností, za homogenní skupinu. Lze je v podstatě diferencovat takto:

A. Neomluvená absence výjimečná

Sem patří pracovníci s jednou nebo několika málo neomluvenými absencemi (během celé dosavadní podnikové praxe), u nichž nelze vyloučit ani dobrou motivaci k práci. Takové případy je pak možno podrobněji dělit na:

- *neomluvenou absenci subjektivně nutnou* (pracovník je přesvědčen, že mimořádná situace, která pro něho vznikla, je řešitelná pouze za cenu neomluvené absence),
- *neomluvenou absenci příležitostnou* (náhodná indispozice je umocněna vhodnou příležitostí).

B. Neomluvená absence soustavná

Neomluvené absence se poměrně často opakují a jsou výsledkem spíše nedostatečné motivace k práci. Jde zde o celý komplex postojů k práci, jak se vytvořil během dosavadního života.

Neomluvená absence, jak tomu nasvědčují zjištěné skutečnosti, není jen záležitostí podmínek a okolností existujících v podniku a regulovatelných na této úrovni. Některé podmínky jsou kontrolovatelné pouze na úrovních vyšších, například generálního ředitelství, a další pak jen na úrovni celospolečenských opatření.

Uvedená problematika je přes svou hospodářskou i společenskou závažnost v naší odborné literatuře poněkud opomíjena, a proto si její řešení vyžádá další výzkumné práce, než bude možno přikročit k formulaci obecnějších závěrů a na jejich základě přijmout efektivní praktická opatření.

Ivan Hodovský — Stanislav Hubík: Svět a náboženství

Praha, Svoboda — Pravda 1983, 254 s.

Před koncem loňského roku vyšla v edici *Kritika buržoazní ideologie* společná práce I. Hodovského a S. Hubíka *Svět náboženství*, s podtitulem *Ke kritice současných forem apologetiky křesťanství*. Sestává ze tří rozsáhlých kapitol.

Úvodní kapitola se zaměřuje na *Problém světa v křesťanské teologii a filozofii* a její první část nese nadpis *Krise současného náboženství a idea obratu křesťanství ke světu*. Na výsledcích několika různorodých, na sobě nezávisle prováděných sociologických a demoskopických výzkumech religiozity autoři prokazují složitost empirického zachycení náboženského vědomí a chování jakéhokoli druhu, což je dáno složitostí a rozporuplností náboženství jakožto specifického společenského jevu. Z toho vyplývá i fakt, že přes nepochybně výrazný pokles vlivu a významu náboženství, který můžeme v současnosti pozorovat dokonce i v podmínkách kapitalistické společnosti, nelze tento všeobecný trend na empirických datech prokazovat jednoduše, vždycky a všude.

Sami autoři upozorňují na znovu se objevující zvýšené vlny mimořádného zájmu, zvláště v aktivitách nových náboženských hnutí, projevujících se hojně mezi mládeží a v sektách. Docházejí ke shrnutí hypotéze, že současná kapitalistická společnost, procházející jednou ze svých nehlubších krizí, náboženství potřebuje, právě tak jako náboženství stále více „potřebují“ Západní krizovou společnost. Tento závěr dokazují také výsledky nedávných sociologických výzkumů mládeže v Polsku, na nichž je patrné, jak i v socialistické společnosti může za určitých sociálně ekonomických podmínek stále ještě docházet v některých společenských skupinách k regeneraci zdánlivě překonaných forem světového názoru.

V každém případě vše nasvědčuje tomu, že v dnešním světě máme skutečně co do činění se stále výraznější se prosazující ideou tzv. *obratu křesťanství ke světu*. Jedná se o „takovou přeměnu křesťanských struktur, která chce napomáhat účinnější obhajobě náboženské víry před kritickým soudem moderního rozumu, před vědeckým poznáním a jakýmkoli objektivním a pravdivým výkladem skutečnosti vůbec“ (s. 16). Zkušenosti posledních dvou desetiletí ukazují, že praxe křesťanského obratu ke světu se uskutečňuje hlavně v těchto třech významových rovinách: 1. v rozpornosti postavení člověka v současném světě, v němž rozšiřující se moc a schopnosti nevedou vždy přímo k žádoucím výsledkům. 2. ve snaze o větší přiblížení věřícího křesťana společenské praxi a 3. ve větším důrazu na věroučné základy křesťanství.

Ve druhé části *Problém světa, člověka a boha v novodobém křesťanství*, je teologicky a filozoficky řešen vztah svět — člověk — bůh.

Třetí část, *Pojetí světa v křesťanské teologii a filozofii: Dietrich Bonhoeffer a Teilhard de Chardin*, seznamuje čtenáře s modernizačním úsilím dvou teoretiků: německého evangelického teologa D. Bonhoeffera a francouzského jezuitu, antropologa a filozofa P. Teilharda de Chardin. Zvláště uvedení názorů prvního z nich, u nás nepochybně méně známého, je přínosem samo o sobě. Oběma těmto autorům je společná kritičnost vůči nejrůznějším stránkám křesťanského světónázorového učení. Jejich myšlenky nebyly nikdy přijímány oficiálními církevními představiteli bez výhrad. Naopak, často v nich bylo spatřováno nebezpečí, schopné narušit integritu křesťanské ideologie i soudržnost samotného křesťanského hnutí. Přesto se v obou případech jedná o pouhé teoretické, abstraktní reflexe, používání nových pojmů a dodržení nedotknutelnosti samotného idealistického základu náboženského názoru na svět.

Ovšem sílící vliv světa a vlastně života lidí vůbec na současný stav náboženství a jeho teoretická východiska nadále a ve stále větší míře pokračuje, a to zejména na poli politiky jakožto praktické realizace střetu ideologických hledisek. Těmto otázkám je věnována čtvrtá část, s titulem *Od teologie k politice, od politiky k teologii*. Jak je vidět, nemůže si v současnosti ani teologie nevšímat objektivních příčin sekularizace, k nimž se především řadí všeobecná industrializace a urbanizace, jimi podmiňovaný způsob života vyspělých kapitalistických a socialistických zemí.

Závěrečná pátá část první kapitoly potom přibližuje samotné ideologické důsledky obratu křesťanství ke světu.

Obsahovým zaměřením celé druhé kapitoly, *Problém jazyka v křesťanské teologii a filosofii*, jsou lingvistické otázky, představující v současné křesťanské teologii a filosofii velice významnou a propracovanou tematickou oblast. O tom svědčí již první část, *Krise současného náboženství a idea obnovy „božího jazyka“*, v níž se za klíčový rys problému obratu křesťanství ke světu považuje otázka jazyka jakožto prostředku komunikace. Jakmile se totiž jazykové otázky objevily na počátku století ve středu pozornosti vědy a filosofie, staly se záhy také nedílnou součástí teologických prací v podobě kritického zkoumání a zdokonalování „božího jazyka“.

Toho se blíže dotýká druhá část kapitoly, *Jazyk a buržoazní filosofie*. Na půdě buržoazní filosofie dospívá buržoazní myšlení ve svých analýzách jazyka postupně k fideistickému a teologickému stanovisku. Jak uvádějí autoři, „postpozitivistická analýza jazyka objektivizovala, tj. socializovala a pragmatizovala ideje a východiska subjektivně idealistického empirismu a potlačila logický apriorismus novopozitivistického, ev. humeovského typu“ (s. 117). A právě tento „fideistický aspekt postpozitivistické analytické filosofie jazyka je jedním z velkých paradoxů současné buržoazní filosofie“ (s. 116).

Podstatná pozornost je těmto otázkám věnována v následující části, *Jazyk a protestantská teologie*, neboť zvláště v protestantismu je problém smyslu jazykových výrazů pozorně reflektován. Jedná se zejména o takové aspekty náboženského jazyka, jako je supranaturalistický výraz pramenící z mytologické povahy tradiční prezentace křesťanského náboženství, teistické struktury obsažené v jazyce náboženství, předkarteziánský, v podstatě judaistickohelénský způsob výkladu světa atd.

V rozboru vztahů *Od filosofie k teologii, od teologie k filosofii*, jímž je věnována čtvrtá část, docházejí autoři k důležitému souhrnnému poznatku: „scientisticky orientovaná filosofie (pozitivismus) uzavírá s fideismem kompromis. Antiscientisticky fundovaná filosofie (filosofie života) fideismu přitakává“ (s. 141).

Závěrečná pátá část, *K ideologickým důsledkům lingvistického fideismu*, podtrhuje komplementaritu obratu křesťanství ke světu a obnovu „božího jazyka“ v dnešním buržoazním vědomí. Nakonec autoři docházejí k závěru, že „komunikativní aspekt bude vystupovat do popředí o to víc, oč méně srozumitelná bude buržoaznímu vědomí krizová kapitalistická realita“ (s. 174).

Kromě problémů světa a jazyka se v dnešním křesťanství stává samostatným okruhem ideologický boj, probíhající mezi materialistickým, marxisticko-leninským vědeckým učením a idealistickým a náboženským světovým názorem. Těmto otázkám je věnována třetí kapitola *Náboženský synkretismus v boji proti marxismu-leninismu*. V její první části se pojednává o formách teologické a buržoazně filozofické dezinterpretace marxistické kritiky náboženství.

V posledním desetiletí lze buržoazní výklad marxistické kritiky náboženství rozdělit přibližně do tří skupin. První tvoří názory představitelů křesťanské teologie, kteří v zásadě navazují na tematiku „dialogů“ šedesátých let. Do druhé skupiny patří zastánci novodobého revizionismu. Třetí forma zahrnuje dezinterpretaci marxistické kritiky náboženství v projevech otevřeného antikomunismu.

Druhá část této kapitoly se znovu, podrobněji vrací k otázce kritiky náboženství v dílech klasiků marxismu-leninismu. Zvláštní pozornost je věnována návaznosti Leninova přístupu k náboženské otázce na pojetí K. Marxe a B. Engelse.

I když — s ohledem na zájmovou orientaci čtenářů Sociologického časopisu — byl záměrně zvolen poměrně dost obsáhlý výčet hlavních problémů, jímž se společná knižní publikace I. Hodovského a S. Hubíka věnuje, zdaleka tím nebyly postiženy všechny její přednosti. Vždyť jen kupříkladu v souvislosti s ústředním tématem (náboženstvím) jsou zde v novém kontextu z marxistických pozic analyzovány četné práce předních buržoazních filozofů: vedle těch u nás relativně dosti známých (M. Heidegger, E. Husserl, E. Fromm) je zde možnost blíže poznat také některé dosud neprávem poněkud přehlížené (H. G. Gadamer). Sociologicky orientovaným čtenářům se možná bude zdát recenzovaná práce na první pohled méně relevantní pro konkrétnější vidění problémů, než byla kupříkladu nedávno vydaná a tematikou příbuzná kniha B. Kvasničky *Socialistická společnost a náboženstvo*. Přispívá k tomu mimo jiné i méně časté využívání empirických údajů. Ovšem to samo o sobě nelze pokládat za nedostatek, neboť celkové pojetí a zpracování knihy *Svět a náboženství* je prostě odlišné — filozofické.

A právě v tomto ohledu je kniha ve svém oboru „kritiky buržoazní ideologie a revizionismu“ především díky své teoretické hloubce a fundovanosti cenným příspěvkem, který může být nakonec velkým přínosem také pro vlastní sociologickou práci, zejména pokud se dotýká aktuálních otázek světónázorové orientace, či dokonce samotného náboženství. Neboť zde možná více než kdekoli jinde se v současnosti stále zřetelněji projevuje potřeba hlubšího teoretického uchopení zkoumané

problematicky. K tomu je kniha I. Hodovského a S. Hubíka nejen kvalifikovaným poučením, ale i potřebným vybídnutím a podnětem.

Miroslav Foret

Vaněk M. a kol.: Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu
Praha, Olympia 1984, 202 s.

Na rozdíl od sociologie sportu, která si u nás zatím jen s obtížemi vytváří profesionální a publikační zázemí svého rozvoje, má psychologie sportu již dlouhou tradici a solidní profesionální zázemí. Svědčí o tom i nová publikace nakladatelství Olympia autorského kolektivu pracovníků Fakulty tělesné výchovy a sportu v Praze, zaměřená na rozbor psychických souvislostí sportovního výkonu. Publikace navazuje na předcházející učebnici *Psychologie sportu* přibližně téhož kolektivu(1), nicméně představuje novou kvalitu svým akcentem na problémy výkonnosti a výkonu. Toto zaměření činí publikaci mimořádně zajímavou i pro sociology, neboť rozbor výkonnosti a jejích sociálních korelátů i důsledků představuje jeden ze základních úkolů sociologického zkoumání a má i své makrosociologické souvislosti. Sport funguje z tohoto hlediska jako určitý model obecnější problematiky, model o to zajímavější, že výsledky lidské činnosti jsou zde do značné míry objektivně měřitelné a mezinárodně srovnatelné.

Publikace shrnuje příspěvky různorodě orientované, přičemž se nepodařilo je sjednotit natolik, aby výsledný produkt působil jednotlým, systematickým a z hlediska extenze zkoumaných problémů exhaustivním dojmem. Publikace zahrnuje celkem sedm kapitol:

- *Psychologie a sport* (M. Vaněk)
- *Psychologické předpoklady utváření sportovního výkonu* (A. Rychtecký)
- *Vývoj osobnosti ve sportu* (V. Hošek)
- *Psychologie výkonnosti* (M. Vaněk)
- *Mentální hygienické aspekty sportu* (V. Hošek)
- *Sportovní výkon z hlediska sociální psychologie* (P. Slepíčka)
- *Role trenéra* (B. Svoboda),

přičemž těžiště publikace je nesporně v kapitolách I—V. Příspěvky se pohybují v obecné poloze a záměrně se nedotýkají specifických problémů spojených s jednotlivými sportovními disciplínami. Zahrnují problematiku z oblasti teorie učení, psychohygieny i sociální psychologie, přičemž některé příspěvky (např. kapitola VI.) se pohybují spíše v rovině výkladu základních pojmů sociální psychologie (např. pojem role, status, sociometrie apod.), jiné (kapitola VII.) bazírují spíše na meritorním výkladu zjištěných faktů. Zbývající pak jsou spíše učebnicovým výkladem, ilustrovaným příklady z praxe. Publikace je doplněna nepřiliš rozsáhlou literaturou (především sovětské a naší provenience) a četnými ilustrativními grafy a tabulkami. Příjemným zpestřením textu jsou doprovodné černobílé fotografie. Na druhé straně poněkud rušivě působí nejednotnost v odkazech na literaturu a místy i nesoulad mezi citovanými a do seznamu literatury zařazenými tituly. Sociologicky orientované publikace nejsou prakticky využity, byť text pochopitelně obsahuje řadu témat, která jsou na hranicích psychologie a sociologie a jsou též sociologicky zpracována (např. problém malých skupin, řízení na mikro- i mezoúrovni, otázky životního cyklu a volného času apod.).

Publikace je uvedena krátkou charakteristikou vzájemných vazeb mezi sportem a psychologií (M. Vaněk) a obsahuje i nepřiliš rozsáhlý úvod do dějin psychologie sportu. Cenný je exkurs do dějin sovětské psychologie sportu, která se začíná rozvíjet již ve dvacátých letech a v současné době představuje jedno z hlavních světových center psychologického výzkumu sportu. Autor konstatuje, že již po první světové válce se začal prosazovat trend postupného pronikání psychologie do sportu, především jako součást přípravy trenérů a kaučů. Masový zájem o psychologickou problematiku pak nastal především po druhé světové válce, kdy výrazně vzrostla náročnost a zejména kvantita tréninkových dávek u vrcholových sportovců, což se projevilo často pocitů přetřénovanosti, emocionální přesytenosti a psychické

(1) Vaněk, M. — Hošek, V. — Rychtecký, A. — Slepíčka, P.: *Psychologie sportu*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980 (reedice 1984).

Vaněk, M. — Hošek, V. — Man, F.: *Formování výkonové motivace*. Praha, Univerzita Karlova 1982.

únavy. To vyvolalo požadavek „syntetického a neškolského“ (s. 8) psychologického přístupu ke sportu, tréninku i soutěžení a akcelerovalo rozvoj psychologie sportu jako vědní disciplíny. Nicméně praktické využití získaných poznatků je dosud poměrně malé, přestože psychika sportovce a zejména emoce jsou pokládány za dosud „ještě nedotčený zdroj výkonnosti“ (s. 10).

Pro sociologickou analýzu sportu i sociologii vědy je zajímavý závěr, že v současné době se dostává „do určitého mesouladu i dosud převažující humánní zaměření sportovní psychologie s výkonnostním a technokratickým zaměřením sportu“ (s. 11), které se projevuje zejména tím, že problémy výkonnosti jsou řešeny „intenzivním a konkrétně vymezeným tréninkem, výchova se však často provádí jen postulativně“ (tamtéž).

A. Rychtecký zajímavým a poutavým způsobem analyzuje v další kapitole psychoprofesiografické přístupy ke sportovním činnostem, zabývá se výběrem sportovních talentů a problémy spojenými s osvojováním sportovních dovedností. Koncepcie výkladu je založena na typologii sportů, vytvořené na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Kodýmem, bohužel však ne zcela důsledně, neboť úvahy v dalších kapitolách nejsou podle jednotlivých typů sportu specifikovány. Kapitola přináší řadu zajímavých dílčích poznatků (např. o tom, v kterých letech lze adekvátním způsobem stanovit schopnosti pro určitý typ sportu, o procesu selekce talentů a vzájemných relacích mezi biologicky danými schopnostmi či předpoklady a možnostmi sociální stimulace k výkonu apod.).

Autor konstatuje, že proces přípravy a výběru sportovce je dnes již vysoce specializovanou činností, při níž se stále více prosazují prvky cílevědomé regulace. Spontánní výběr a příklon k určitému sportu ze strany zájemců o sport (obvyklé dosud v SSSR či USA) je stále více odsouván do pozadí. Z masy zájemců o sport se vrcholovému sportu může věnovat jen nepatrná část, proto v některých sportovních vyspělých zemích se již dnes „vysoká výkonnost vrcholových sportovců neopírá o širokou základnu, ale provádějí se přesné výběry pro jednotlivé druhy sportů (NDR). Každému výběru předchází v podstatě nábor vhodných zájemců, mezi nimiž se pak pečlivě vybírá... Z pedagogického hlediska je tento způsob výhodný... nevýhodou je snížení přirozené konkurence, poněvadž vyřazení jednotlivci mohou výkonnostně ohrozit vybrané jednotlivce s výbornými podmínkami jen s obtížemi“ (s. 34–35). Díky nasazení moderních vědeckých metod výběru sportovních talentů (které jsou ovšem teprve v začátcích) se tak postupně mění vazby mezi masovým a výkonnostním a především vrcholovým sportem; masový, převážně rekreačně realizovaný sport pak není ani tak základnou vrcholového sportu jako samostatným kulturním fenoménem, kterému je — dodejme — třeba věnovat svébytnou pozornost a poměřovat jej podle poněkud odlišných kritérií, než jsou kritéria přípravy pro vrcholový sport.

Průnik vědeckých forem řízení a formování sportovní výkonnosti současně mění i zaběhané formy interakce mezi sportovcem a trenérem. V. Hošek, autor kapitoly *Mentálně hygienické aspekty sportu*, plaiduje pro takový vztah mezi trenérem a sportovcem, který by vycházel z přání sportovce a akcentoval by především svébytné možnosti růstu jeho osobnosti, tvořivosti a sociálních cílů. Staví jej do protikladu k reglementujícímu přístupu, v němž — v intencích taylorismu — je sportovec autoritativním vedením a pomocí systému odměn a trestů modelován do podoby odpovídající nejlépe záměrům trenéra (počítajícího dosud i s tělesnými tresty a rafinovaným vytvářením strachu). Tento protiklad mezi trenérem—zahradníkem a trenérem—sochařem, jak je poeticky označuje, má ovšem své meze, neboť koneckonců sport je sociálně ekonomickou činností a podléhá tudíž také určitým objektivizovaným kritériím posuzování. Možnosti trenéra „vést si jako zahradník“ jsou tak vždy limitovány tím, že svěřenci musí podat výkon a být svým způsobem úspěšní. -

Zájmy sportovce a jeho aspirace se však ani zdaleka nemusejí krýt se společensky aprobovanými kritérii výkonu. Závodník si může klást pouze průměrné a nikoli špičkové cíle, akcentovat ve sportovní činnosti i jiné než ryze sportovní hodnoty (nejenom materiální, ale i sociální a sociálně psychické). To vše klade určité otázky nad touto koncepcí, přesto však je správné, že v celé publikaci se jako červená nit vine snaha varovat širokou a zejména zainteresovanou veřejnost před zjednodušenými pohledy na problém sportovní výkonnosti. I za bouřlivého rozvoje věd o sportu zůstává koneckonců sportovní výkon především věcí jednotlivce, jeho vůle a ochoty podřídit se těžkému a náročnému sportovnímu tréninku.

V téže kapitole je představa o formování sportovního výkonu dotažena až do polohy cílové motivace k výkonu a ke sportu vůbec. Autor rozlišuje dvě základní pojetí řízení ve sportu, korespondující s výše uvedenou typologií trenérů na trenéry-

zahradníky a trenéry-sochaře. Jedno se opírá především o systém materiálních stimulů a trestů, mezi něž i ve sportu patří „především finanční odměna, jiné materiální výhody a zahraniční zájezdy“, popřípadě, zvažujeme-li kategorii sankcí a trestů „strach ze ztráty výhod, vyřazení z elity, pokuta apod.“ (s. 133), druhé spočívá ve využití motivačních pobídek ve vlastním slova smyslu. Jde především o zabudování „vnitřního pohonu sportovce“, který vyplývá ze spontaneity provádění sportovních činností a herního zábavního charakteru sportu.

Koncepci autora nepochybně více odpovídá druhá psychologicky podložená koncepce motivace k výkonu, která poskytuje sportovci „možnost vlastního růstu... rozvoje osobnosti... pocitu ovládnutí situace... musí být zdrojem radosti a uspokojení“ (s. 134). Současně však podotýká, že „vnitřní spontaneita... může pod vlivem nepříznivých mentálně hygienických okolností vrcholového sportu rychle mizet“, což obvykle vede trenéry (mimo jiných aspektů, mezi něž třeba zahrnout i strach ze ztráty prestiže trenérů) k tomu, že aplikují autoritářské a vnější pobídkové systémy tak, jak o tom již bylo hovořeno výše. Oprávněně zdůrazňuje, že aplikace vnějších systémů pobídky k výkonu je sice krátkodobě účinná, ale dlouhodobě nevede k cíli, neboť vzniká situace podobná jako při „užívání návykových drog — člověk potřebuje stále více pro dosažení téhož efektu“ (s. 133). I když lze říci, že autor problém poněkud dramatizuje — pro motivaci k výkonu je třeba, jak to vyplývá i z poznatků sociologie a psychologie práce, kombinace vnější stimulace a vnitřní motivace — akcent na rozvoj partnerských vztahů mezi sportovcem a trenérem a seberealizační momenty sportu je nepochybně plně oprávněný.

Kapitola věnovaná psychohygienickým aspektům sportu patří k nejpozoruhodnější částem recenzované monografie. Nejenom tím, že jako jediná si všímá i otázek masového a rekreačního sportu, ale především proto, že nastoluje problémy, které jsou z hlediska sociologie mimořádně zajímavé. Ze všech kapitol publikace například nejvýrazněji exponuje problém vztahů mezi sportem a způsobem života. Zdůrazňuje, že zapojení do systému vrcholového (a částečně i výkonnostního) sportu je spojeno s podstatnou změnou celého rytmu života, přičemž nároky na podřízení celku života sportu stále stoupají. V současné době dokonce řada odborníků doporučuje myšlenku permanentního soustředění vybraných závodníků do výcvikových středisek, což ovšem naráží na řadu psychických bariér. Již po 14 dnech soustředění se totiž u sportovců projevuje izolační syndrom, projevující se depresivností, podrážděností a občasnou apatií, narušením emotivních vztahů mezi sportovci, stesky po rodině apod. Trvale narušené tempo práce a života sportovců, které vyžaduje neustálé přepojování pozornosti, nedostatek hodnotných životních prožitků a vyrovnávání se se situacemi, které přes vnější blahobytný způsob života vedou k neuspokojení estetických, etických a logických potřeb pokládá za zdroj psychických obtíží (přes 50% sportovců špičkové úrovně projevilo alespoň jednu neurotické reakce) ostatně i sovětský psycholog a sociolog Gissen.

Stále více se ukazuje, že vysoký sportovní výkon je do značné míry závislý na celkové optimalizaci otázek spojených se životním způsobem.

Autor v této souvislosti zdůrazňuje především otázku efektivního odpočinku, který je — jak se v práci naznačuje — složitým psychologickým, sociálním, erotickým a farmakologickým problémem. Stále více začíná platit pravidlo, že „špičkovým sportovcem může být jen ten, kdo umí a má možnost efektivně odpočívat“ (s. 128).

Tyto poznatky by neměly uniknout pozornosti našich psychologů i sociologů práce. Mimo jiné též proto, že přestože ve sportu se dosud ne vždy dobře daří plně respektovat v potřebné míře pravidla duševní hygieny, v průměru jsou zřejmě zvažovány více než v oblasti práce. Na psychickou regeneraci organismu, o jejíž péči se ve sportu začíná stále intenzivněji dbát (viz např. projekty sovětských „zálu vostanovlenija“, v nichž sportovec absolvuje po tréninku regenerační proceduru skládající se z barevné hudby, autorelaxace a dýchání ionizovaného vzduchu s vyšším obsahem kyslíku) je zatím v organizaci pracovního procesu pamatováno jen minimálně, a to i u prací, kde se vyžaduje vysoký stupeň nejen fyzického, ale i duševního výkonu.

Ve všech kapitolách publikace můžeme nalézt dostatek příkladů, z nichž vyplývá, že sportovní výkon není jen somatickou a individuálně psychickou záležitostí, ale má své pevné sociální souvislosti, z nichž vyplývají jak stimuly, tak bariéry sportovního výkonu. Ostatně i sám závod (zápas či hodnocený sportovní výkon), v němž je třeba sportovní výkon demonstrovat a společensky aprobovat je svébytnou sociální situací, která se svým průběhem a zátěžovými mechanismy odlišuje od běžného tréninku nebo rekreačního sportování. M. Vaněk v kapitole *Psychologie výkonnosti* proto oprávněně poukazuje na skutečnost, že návyky získané z tréninku často nejsou mnoho platné v podmínkách vlastní soutěže. Konstatuje: „učíme

sportovce běhat, skákat, hrát míčem, lyžovat apod., avšak neučíme jej při tréninku soutěžit v běhu, skoku, odbíjení, slalomu“ (s. 99). Jako určité řešení tohoto problému připomíná svůj dřívější návrh (z počátku šedesátých let) modelovaného tréninku, který by pomocí přizpůsobení tréninkových podmínek a navozováním různých psychických situací a tenzí vlastních soutěží, co nejvíce simuloval vlastní sportovní soutěž.

Úvahy o sociální determinovanosti sportu jsou nejpřesvědčivěji vyjádřeny v kapitole III. *Vývoj osobnosti ve sportu* (V. Hošek), kde se konstatuje: „Zdá se, že to, co hledaly generace sportovních personologů, totiž osobnostní odlišnosti sportovců a nesportovců vůbec, není nic jiného než odlišnost sportovní role sportovce od sociální role nesportujícího občana adekvátního věku“ (s. 82). Specifikuje tuto obecnou formulaci řadou příkladů a vymezuje — dosti zjednodušeně — i očekávání, které k roli sportovce patří. — Od sportovce se podle něho více méně očekává, že se „chce zlepšovat, že bude neustále soutěžit, že je zcestovalý, sportovně a módně oblečený, že dodržuje určitý model tréninku, regenerace a výživy, že se rád „honi“ a zájmy má zúžené na sportovní problematiku. V pojmu role — podle V. Hoška — je obsažen i ten moment, že sportovec ví, co se od něho jako od sportovce očekává, a tudíž svou sportovní roli i přiměřeným způsobem hraje. Ke sportovní roli patří i dodržování sportovních obyčejů, norem, zvyků a tabu“ (s. 82).

V této formulaci se, obdobně jako v celé knize projevuje fakt, že sport zde není analyzován ze svého historického a kulturologického aspektu, ale do značné míry abstraktně, prismatem dnes převládajících představ o sportu. Avšak i to do značné míry zjednodušeně, neboť lze těžko předpokládat, že ohraničenost zájmů na oblast sportu je jak celospolečenským ideálem (to jistě ne), tak sportovců a sportovních příznivců vůbec. Zkušenosti totiž ukazují, že zájem sportovní veřejnosti upoutávají většinou ti sportovci, kteří jsou výraznými osobnostmi a tuto svoji vlastnost dokáží promítnout i do sportovního výkonu.

Potlačení kulturně historického aspektu sportovních aktivit se ostatně projevuje i v samotném přístupu ke sportovnímu výkonu, který je chápán sice jako určitý druh sociálního chování (s. 136), avšak v podstatě je redukován na elementární aspekty spojené s kvantitativními charakteristikami činnosti sportovce. Ve skutečnosti však samotný výkon ve sportu není tak jednoduchou záležitostí a má i své (můžeme-li to tak říci) mimosportovní, především sociokulturní aspekty. Právě proto, že sportovní výkon je společensky komunikován a posuzován, nestačí obvykle ryze sportovní hodnoty k tomu, aby se sportovec, nebo dokonce určitý sport, prosadil do vědomí lidí a dosáhl vysokého hodnocení. V řadě sportů dokonce dosažení určitého sportovního mistrovství (stolní tenis, odbíjení) vytvořilo takový model sportovní činnosti, který ztrácí na zajímavosti a přitažlivosti, a vede — podobně jako například v kopané — k úvahám o změně pravidel. V řadě funkčně mobilizujících, popřípadě sensoricko-koncentračních sportů (skok do výšky, vzpírání) vstupuje do hodnocení výkonu i řada vnějších aspektů — dramatická závažnost závodu, schopnost závodníka zpřítomnit divákům svůj zápas se sebou samým, vnitřní drama koncentrace sil i vůle po vítězství, radost z vítězství i svůj vlastní model vztahu k soupeření, k soupeřům apod. Sport v sobě nepochybně nese i momenty dramatu a je proto posuzován i měřítky estetickými apod. Pochopitelně nejvíce v těch sportech, které „balancují“ na hranicích mezi vlastním sportem a uměním (krasobruslení, umělecká gymnastika, některé části jezdeckého sportu a cyklistiky) nebo v nichž vazba na společenský život je neobyčejně úzká (golf, jezdectví, tenis apod.). Není cílem recenze tento náročný problém detailně konkretizovat, je však zřejmé, že právě v této oblasti by propojení sportovní psychologie, historie a sociologie mohlo přinést řadu užitečných výsledků.

Poměrně jednostranný akcent na problematiku výkonu se ostatně promítá do jeho koncepce ještě z jednoho hlediska. Sportovní výkon je totiž chápán jako svým způsobem závislá proměnná, nikoli však jako prvek, který sám o sobě implikuje určité sociální chování. To se dosti výrazně projevuje především v kapitole šesté, kde například rozbor relací mezi sportovci a sportovními diváky (a úloha sportovního výkonu v této souvislosti) nepřesahuje rámec povšechné informace, často jen terminologické povahy (např. vymezení pojmů dav, sportovní publikum apod.). Přitom právě tyto otázky v dnešní době jsou dosti důležité vzhledem ke stále narůstající agresivitě soudobého sportu na jedné straně (zejména u her, jakými jsou lední hokej, popřípadě fotbal, ale i házená), na druhé straně pak v souvislosti s tím, že sportovní utkání se dnes pro řadu sportovních přívrženců stává záminkou pro vybití vlastní agresivity. Těmto otázkám se proto z praktických důvodů věnuje řada sportovních psychologů i sociologů — připomeňme v této souvislosti např. souhrnný referát anglické sociální psychologky Gladys Engel Lang na Mezinárodním sociologic-

kém kongresu ve Varně — a je škoda, že publikace v tomto směru není obsahově bohatší.

Bohužel, kapitola věnovaná sociálně psychologickým aspektům sportovní činnosti je vůbec na meritorní poznatky hodné skoupá, což je tím méně pochopitelné, že autor publikoval v nedávné době zajímavou původní monografii *Sociální interakce ve sportovní činnosti* (2) a je autorem i dalších zajímavých sociálně psychologických výzkumů.

Závěrečná kapitola práce je věnována systematickému výkladu otázek spojených s trenérskou prací. Je zajímavé, že typologie trenérů, s níž se v práci pracuje, se nekryje (a ani přímo nenavazuje) na přístupy, které rozpracovával v předcházejících kapitolách V. Hošek, ale přidržuje se tradičnějších přístupů, rozlišujících trenéry v zásadě na ty, kteří akcentují ve své práci předmětnou látku (tedy v tomto případě učí své svěřence především sportovním dovednostem) a ty, kteří se zabývají i osobnostními stránkami svých svěřenců a sociálními souvislostmi výkonu, popřípadě se odvolává na detailnější sociálně psychologické typologie (např. z hlediska typu vůdcovství).

Studie přináší řadu zajímavých informací, bohužel ani zde autor nevyužil některých sociologických výzkumů, které byly výzkumu sportovních činností věnovány (viz např. výzkumy Nekoly a dalších).

Celkově lze publikaci přivítat jako zajímavou syntézu dosavadních poznatků z psychologie sportovní výkonnosti a lze si jen přát, aby byla stimulem též pro prohloubení vzájemné spolupráce mezi psychologem a sociologem sportu. Ukazuje na řadu mezer v dosavadním výzkumu psychologie i sociologie sportu, které bude třeba postupně zaplňovat. Jde například o takové problémy, jakými jsou: dlouhodobé dopady sportovní činnosti na strukturu osobnosti, zájmů i schopností a potřeb, relace mezi veřejným míněním (a v něm obsaženými hodnotami a normami) a sportovním výkonem, úloha hromadných sdělovacích prostředků (zejména televize) ve znění vnímání sportovního výkonu apod.

Jiří Linhart

L. I. Uvarova: Nauka kak proizvoditel'naja sila obščestva (společnosti)

Moskva, Nauka 1982, 167 s.

Strategickou linií hospodářského rozvoje naší socialistické společnosti v současných podmínkách je orientace na všestranné zvyšování intenzity a efektivnosti společenské výroby a národního hospodářství jako celku. Za zdroje intenzifikace jsou všeobecně považovány: vědeckotechnický rozvoj jako první a základní zdroj zvyšování společenské produktivity práce: zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství, což je nejenom zdrojem, ale v současné době i nezbytnou podmínkou zefektivnění celého národního hospodářství; zvyšování aktivity a tvůrčí iniciativy pracujících mas, kde se projevují především přednosti socialistické společnosti, v níž je každý program rozvoje věcí všeho lidu a bez aktivní účasti pracujících mas se stává mrtvou literou.

Klíčový význam vědeckotechnického rozvoje v současné etapě upevňování společenské výroby rozvinuté socialistické společnosti staví do středu pozornosti otázky optimálního zapojování a využívání vědy při řešení všech praktických úkolů rozvoje národního hospodářství a společnosti jako celku. V této souvislosti se objevuje řada dílčích otázek, jako například řízení vědy, prognózování vědeckotechnického rozvoje, spojování vědy s výrobou, zákonitosti fungování a tvorby vědy aj. Složitost a vzájemná provázanost všech stránek uvedených otázek vede k nutnosti řešit řadu komplexních problémů. Jedním ze základních, jehož osvětlení a řešení může nejlépe napomoci procesu spojování teorie a praxe, je problém přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu.

V díle *Věda jako výrobní síla společnosti* sovětská badatelka L. I. Uvarovová analyzuje historii a současnost formování vědy jako výrobní síly. Tento historický proces je určován souhrnem ekonomických, technických, vědeckých a sociálních faktorů. První část práce, nazvaná *Formování vědy jako výrobní síly* (asi třetina celkového rozsahu práce), je členěna do kapitol 1. Koncepce výzkumu; 2. Předpoklady vzniku nové výrobní síly; 3. První historická forma projevu nové výrobní síly.

Druhá část práce, *Věda — výrobní síla socialistické společnosti* (více než polovina

celkového rozsahu díla) má čtyři kapitoly: 1. Věda v nové společnosti; 2. Technická základna výroby; 3. Hlavní výrobní síla; 4. Organizace práce a výroby. Těžiště pozornosti je v osvětlování otázek spojených s technickou základnou výroby a člověkem jako hlavní výrobní silou.

Koncepce výzkumu formování vědy jako výrobní síly vychází z tezí klasiků vědeckého komunismu o vědě a jejích funkcích. Přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu je historickým procesem a má charakter zákonitosti společenského rozvoje. Specifika zkoumání složitého společenského jevu vyžaduje respektování úplného souhrnu teoretického poznání, jehož základ vytvářejí obecné sociologické výzkumy vědy a její role ve společnosti ve spojení s obecnými tendencemi historického rozvoje. Na tomto obecném základě je teprve možno interpretovat množství jednotlivých, mnohdy protikladných faktů. V práci je především analyzován vztah věda – výrobní síly, které jsou pojímány jako celostný systém, v němž je systémotvorným faktorem práce, praktická činnost lidí. Cílem analýzy rozvoje procesu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu je nalézt rozlišovací znamení jeho jednotlivých etap, časové úseky, příčiny vzniku a formy jeho projevu. Historický přístup je dováděn k určení „čím se daná věc stala nyní“ (s. 17).

Analýza historických předpokladů formování nové výrobní síly vychází z přesné interpretace Marxovy teze o „systému výrobních sil“, který je tvořen pracovní silou – tzn. lidmi s jejich zkušenostmi, výrobními návyky a znalostmi; výrobními prostředky – k nimž patří pracovní prostředky jako „nejpohyblivější prvek systému výrobních sil a faktor technického pokroku“ (s. 21) a přírodní síly využívané ve výrobním procesu. Autorka správně zdůrazňuje, že Marx řadí do systému výrobních sil také organizaci společenské práce jako „novou společenskou sílu práce“ (s. 22) v podmínkách průmyslové výroby a také vědu jako „všeobecnou společenskou výrobní sílu“. Někdy se opomíjí skutečnost, že systém výrobních sil působí jako celek, v jehož rámci se mění význam (váha) jednotlivých složek v závislosti na rozvoji strojové výroby a nahrazování funkcí člověka ve společenské výrobě.

Za významný faktor pro vznik nové výrobní síly je považována zralost vědy, její růst je analyzován na historickém materiálu forem difúze vědeckých poznatků a vlivu praxe stavby strojů na vyzrání vědy. Součástí formování vědy jako výrobní síly je rozvoj vysokoškolského technického vzdělání. Po nahromadění určitého množství vědeckých poznatků o přírodních zákonitostech je další rozvoj podmíněn difúzí poznatků do společenské praxe a následným vědeckým utříděním a zobecněním praktických zkušeností. Praxe vždy od vědy vyžadovala především poznatky odrážející obecné zákonitosti dostatečně konkrétně, což je nezbytnou podmínkou možnosti využít výsledků vědy ve výrobě (s. 29). Je nutno zdůraznit, že uvedený poznatek platí nejenom pro vztah věda-společenská výroba, ale obecně pro vztah věda-společenská praxe. Historie rozvoje kapitalistické strojní výroby je historií rozvoje materiálně přetvářecí funkce vědy, což je v podstatě jiné vyjádření pro společenský jev nazývaný přeměnou vědy v bezprostřední výrobní sílu (s. 58). Kapitalismus vytvořil ve formě velkého strojního průmyslu s použitím vědy materiálně výrobní předpoklady socialismu. Zároveň se však zostřily a prohloubily antagonistické protiklady kapitalismu, který se stal hlavní překážkou sociálního rozvoje. Tuto překážku odstranila nejdříve v SSSR a posléze v některých dalších zemích socialistická revoluce.

Proces formování vědy jako bezprostřední výrobní síly v nových podmínkách socialistické společnosti je analyzován ve druhé části díla. V první fázi socialistické výstavby v SSSR bylo nutno především vybudovat technickou základnu společenské výroby. Hlavní pozornost se soustřeďovala na využívání vědy pro tvorbu technických prostředků. Teprve socialistická společnost otevírá vědě možnosti beze zbytku plnit své funkce, uspořádaně odrážet okolní svět, hromadit, zpracovávat a generovat informace a na tomto základě také předkládat návrhy optimálních řešení.

Formování vědy jako bezprostřední výrobní síly je spjata s řídicí funkcí KSSS a sovětského státu. Zobecnění zkušeností SSSR má obrovský teoretický význam, neboť sovětský stát jako první v historii lidstva uvědoměle a plánovitě formuloval výrobně praktické funkce vědy v měřítku celého národního hospodářství (s. 74).

V práci (ve druhé kapitole druhé části díla) je provedena analýza procesu vytváření nových technických prostředků jako procesu součinnosti vědy a výroby; rozvoj techniky je výsledkem zesilující se součinnosti vědy a výroby. Na historickém materiálu se dokládá kvalitativní i kvantitativní růst vědeckých a inženýrských kádř, zesilování integračních tendencí, což vede k formování systému „věda-výroba“ jako jediného celku. Tento proces „intenzivně pokračuje i dnes v rámci kvalitativně nových vazeb a vztahů“ (s. 102). Za zvlášť významný i samostatný prvek systému „věda-výroba“ je považována tvorba technických prostředků (s. 103). Kri-

tický jsou hodnoceny „technologické teorie“ buržoazních vědců zabývajících se vztahem vědeckotechnického a sociálního pokroku z pozic apologetiky kapitalismu.

Klasikové vědeckého komunismu orientují výzkumy rozvoje hlavní výrobní síly — člověka — na dva aspekty; rozvoj pracovníka ve výrobě „vlivem změn používaných technických prostředků“ (s. 117), nebo „vlivem vazeb a vztahů, které se formují v procesu tvorby nové techniky a technologie“ (s. 118). Principiálně nový vztah k rozvoji pracujících za socialismu vedl k řadě praktických opatření v oblasti vzdělávání a profesní přípravy. Zvláštní pozornost je věnována vysokoškolské přípravě techniků-inženýrů. Dokládá se teze, že v rozvinutém socialismu „se základním kritériem technického pokroku musí stát jednotné působení na růst efektivnosti výroby se současnými progresivními změnami obsahu práce, podporujícími rozvoj osobnosti“ (s. 141).

Vědecké řešení otázek organizace práce a výroby je „v souladu s objektivními zákony a progresivními tendencemi rozvoje výroby“ (s. 143). Na historickém materiálu je dokládáno, jakou pozornost věnoval sovětský stát otázkám vědecké organizace práce (NOT). Předpokládá se nevyhnutelnost jednoty politického a hospodářského vedení (s. 150). Jako projev integračních tendencí se objevují „komplexní organizace“. Jde o formu organizace výroby, „jejíž základní, prvotní jednotkou není jednotlivý podnik, ale rozsáhlý výrobně hospodářský komplex zahrnující vědecko-výzkumné a projektčně konstrukční služby“ (s. 158). Škoda, že organizačním otázkám řídicích prvků ve spojení s technickou základnou (počítač, ASR) je věnována relativně menší pozornost.

Autorka se dále zabývá formováním vědy jako bezprostřední výrobní síly a uvádí faktické údaje o současné úrovni tohoto procesu v SSSR. Bezesporná metodologická hodnota recenzované práce, obsažená v analýze a formulacích marxisticko-leninských východisek zkoumání procesu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu, by mohla být dále zvýšena orientací na odkrývání principiálně nových, dosud nerozvinutých faktorů využívání vědy v socialistické společnosti.

Pokusíme se zformulovat některé, podle našeho mínění nejzávažnější okruhy principiálně nových, jevově zatím obtížně postižitelných problémů, které jsou v práci nedostatečně zvýrazněny nebo opomenuty. Jde především o realizaci požadavku vědeckosti řízení a s ním spojeného rozvoje predikčních funkcí vědy.

Socialistická kvalita společenských požadavků na současnou vědu se projevuje především ve využívání vědy k vědomému, plánovitému řízení rozvoje společnosti. Rozvoj techniky a materiální výroby je nedílnou, významnou součástí tohoto procesu. Pod vlivem současných podmínek společenské rozšířené reprodukce, které jsou charakterizovány vyčerpáváním tradičních zdrojů energie a surovin a překračováním přípustných hranic ekologické samoregulace přírodního prostředí, se rysuje nová etapa procesu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu. Charakteristickým rysem této nové etapy je nevyhnutelnost zapojit vědu do řešení všech úkolů rozvoje společnosti bez výjimky, neboť v podmínkách rozvinutého socialismu závisí další společenský pokrok na rozvoji celého systému výrobních sil v nedílné jednotě s prohlubováním a zdokonalováním výrobních vztahů. Klíčovým problémem je rozvoj optimálního, na vědě založeného systému plánovitého řízení. V současné době jde o další zdokonalení plánovacího systému vytvořením subsystémů prognostického, programového a plánového a vytvořením účelných vazeb mezi nimi s nevyhnutelným využitím soudobé výpočetní techniky (viz Kutta, F.: *Nové trendy v plánovitém řízení společenských procesů*. Sociologický časopis 1983, č. 5).

Pro novou etapu formování vědy jako bezprostřední výrobní síly jsou charakteristické zvýšené a nové nároky na využívání poznatků společenských věd. Ty musí dosáhnout stejné úrovně rovně konkrétnosti, jaké dosahují vědy přírodní a technické. V bezprostředním zájmu rozvoje výrobních sil je nutno konkretizovat poznatky společenskovo-vědního výzkumu ve formě ukazatelů, norem, normativů, eventuálně scénářů a jiných modelů, které by bylo možno využít v plánování a prognózování i v sociálním projektování. Věda se z faktorů potenciálního mění ve faktor aktuální pouze v přímém zapojení do praktických úkolů výstavby společnosti.

Současná etapa výstavby socialistické společnosti v ČSSR je etapou prosazování intenzivních faktorů rozvoje a společenské výroby. Jak se ukázalo na 9. zasedání ÚV KSČ (listopad 1983), zásadní problémy jsou v oblasti užité výroby produktů (viz např. diskusní příspěvky ss. A. Jelínka, G. Šlapky, M. Mamuly, A. Mladého a dalších; RP 26. 11. 1983). Samozřejmě, že i ve spojování vědy s výrobou přetrvává řada nedostatků, které nelze brát na lehkou váhu. Jde však o to, že metodologický princip zkoumání přeměn vědy ve výrobní sílu v systému „věda-výroba“, jak je uveden v kap. 2 druhé části díla, již plně neodpovídá nazrálým podmínkám. Uvedený systém vychází z apriorního předpokladu, že výroba je vždy účelná. Skryté před-

pokládá automatické působení mechanismů, které je charakteristické spíše pro živelně se prosazující zákon hodnoty v kapitalistických podmínkách. Je proto spíše svázán s dřívějšími podmínkami prvních fází socialistické společenské reprodukce, s obdobím nedostatečného množství produktů. Současná a především nastávající etapa upevňování vědy jako společenské výrobní síly vyžaduje, aby byl prohlouben systém „věda-výroba“ zahrnutím prvku „spotřeba“ do nedílného systémového celku.

Před časem byla kolektivem sovětských a československých vědců pod vedením B. M. Kedrova, R. Richty a S. F. Odujeva provedena analýza procesů vědeckotechnické revoluce, v níž se konstatovalo, že je nevyhnutelné analyzovat vlivy vědy a techniky v systému věda-technika-výroba-společnost-člověk (*Člověk-věda-technika*. Moskva-Praha, Politizdat-Svoboda 1973). F. Kutta zdůrazňuje nutnost analyzovat vliv nových podmínek společenské reprodukce v systémovém celku všech fází společenského reprodukčního procesu, které zahrnují: výzkum (základní, aplikovaný) -vývoj-výrobu-užití (Kutta F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976). Zahrnutím prvku „spotřeba“ do systémového celku „věda-výroba-spotřeba“ se vedle vlivů vědeckého a výrobního procesu zvyrazňuje vliv procesu užití. Jak signalizuje současná praxe socialistické výstavby v ČSSR, je proces užití vyráběné produkce slabým článkem, jehož posílení je vysoce aktuální z hlediska přechodu československé ekonomiky na intenzivní cestu, pro důsledné prosazení intenzifikace, vyšší efektivity a zhodnocování vstupů do výroby. Uvedené zpřesnění systémového celku je odrazem současné reality a zaměřuje se spíše na vytváření budoucích podmínek společenské reprodukce v rozvinuté socialistické společnosti s vysokou úrovní kvality výroby i spotřeby.

V novém, složitějším systémovém celku se nutně mění také systémotvorný faktor. Od relativně jednoduchého systémotvorného faktoru — práce (lidské pracovní činnosti), uváděného v knize, je nutno přejít k podstatně složitějšímu vztahu práce-potřeba (lidské životní aktivitě). Formování „rozumných potřeb“ se stává v rozvinuté socialistické společnosti oblastí vyžadující vědecké poznání. To odpovídá nevyhnutelnosti plánovitě řídit všechny fáze společenského reprodukčního procesu. V socialistické společnosti má nedostatečně řízený reprodukční proces vždy za následek plýtvání společenskou prací bez ohledu na to, jde-li o nerealizované vědecké poznatky, nevyužívané výrobní kapacity a pracovní síly, nadměrné vynakládání energie a surovin nebo výrobu nepotřebné produkce.

V posuzované práci je věnována pozornost růstu požadavků na komplexní řešení otázek materiální výroby. K tomu je nutno dodat, že požadavky na komplexnost řešení úkolů v materiální výrobě se musí odrazit také ve vysokoškolském vzdělání, které je významnou součástí formování vědy jako bezprostřední výrobní síly. V rozvinuté socialistické společnosti je vzdělání společným faktorem kultivace pracovní síly i všeobecného rozvoje osobnosti. Vedle růstu počtu vysokoškolsky vzdělaných pracovníků — inženýrů a techniků — hrají závažnou roli kvalitativní přeměny obsahu vysokoškolské přípravy pod vlivem požadavků nových podmínek rozšířené reprodukce. Prohlubující se diferenciace věd, objektivně nutná z hlediska vypracování přesného vědeckého odrazu dílčích úseků reality, má za následek zvýšenou potřebu komplexního vědeckého odrazu reality. Vznikají nové vědecké disciplíny integrujícího charakteru, systémové vědy, s nimiž se musí vysokoškolská příprava vyrovnat.

Od technika se ve stále větší míře vyžaduje, aby správně a komplexně chápal systém základních a určujících vztahů a vazeb ve společnosti. Z toho vyplývá potřeba zvyšovat podíl všeobecně vzdělávacích, všeobecně vědních a společenskovědních disciplín ve vysokoškolské přípravě techniků. V našich podmínkách je v této oblasti zatím řada problémů, není výjimkou názor technika, že ho „ekonomika nezajímá a je rád, když do ní není zatahován“ (viz *Zrcadlo je někdy nepřijemné*. RP 29. 11. 1983, s. 3). Bez komplexního ovládnutí nejen přírodovědních a technických poznatků, ale i poznatků společenských věd (vědeckého komunismu, ekonomie) nemůže být technik dobrým praktikem.

V práci jsou připomínány výrobně hospodářské komplexy, složené z výrobních, výzkumných a projekčních organizací jako formy organizace odpovídající současné úrovni rozvoje výrobních sil (s. 158).

V poslední době se u nás objevují nejnovější prvky v organizaci materiálně výrobní základny, které jsou zaměřeny na zrychlování inovačních procesů. Jde o experimentální a vývojové dílny, tvořící nedílnou součást závodů a podniků, což má vedle funkce zrychlování inovačních procesů velký význam také z hlediska formování nové, progresivní vrstvy dělnické třídy v jejíž činnosti převažuje kombinace vysokého profesionálního mistrovství kvalifikovaných dělníků s tvůrčí, duševní činností. Je označována za „mezí vrstvu dělnické inteligence“ (J. Obzina: *Hlavní*

nástroj výstavby socializmu. RP 8. 11. 1983, s. 3). Perspektívne lze předpokládat sycení této „mezí vrstvy“ jak zdola (z dělnických profesí), tak shora (z profesí inženýrských).

Kromě zavádění a zdokonalování ASŘ, o nichž se v práci hovoří, v oblasti automatizace se prosazuje náhrada logických funkcí člověka ve vědecké a inženýrské práci. Jde o nově vytvářené systémy CAD/CAM (vývojové a projekční systémy s využitím počítače; výrobní systémy s využitím počítače). Mírou rozvinutosti tohoto nového jevu je úroveň vybavování vědecké a inženýrské práce výpočetní, záznamovou a přenosovou technikou. Dalším, relativně novým a perspektivním faktorem zvyšování produktivní síly společenské práce rozvinuté socialistické společnosti je integrace národních ekonomik socialistických zemí do jediného systémového celku, což by si také zasloužilo větší pozornosti.

Recenzované dílo je přínosné tím, že podněcuje k formulaci nových problémů a vytváří vhodný metodologický základ pro rozvinutí dalších výzkumů fenoménu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu jako historického procesu, který podmiňuje pronikavé zvýšení společenské produktivity práce, což je základním předpokladem konečného vítězství komunistické společenské formace.

Vladimír Pernica

Luben Nikolov: Strukturite na čoveškata dejnost

Sofia, Partizdat 1982., 178 s.

Knihu bulharského autora Lubena Nikolova „Štruktúry ľudskej činnosti“ je pomerne ťažko zaradiť medzi rýdze sociologické, nakoľko svojim obsahom vstupuje do problematiky nielen psychologické, ale aj filozofickej. Patrí skôr k prácam interdisciplinárneho charakteru, aké sa svojho času objavovali aj v Československu (L. Tondl, V. Seiler). Nakoľko však je ľudská činnosť ontickým východiskom pre špecializované sociologické bádanie, autorovo zamyslenie sa nad jej podstatou a štruktúrou sa stáva prínosom aj pre sociológiu.

Autor sám naznačuje, aký dôležitý význam pre marxisticko-leninskú sociológiu má v súčasnosti rozpracovanie práve problematiky ľudskej činnosti. Vyzdvihuje v tejto súvislosti skúsenosti bulharskej filozofie a sociológie (N. Iribadžakov, K. Vasilov, Ž. Ošavkov, S. Michajlov, V. Dobrijanov, S. Dončev a i.), v tradíciách ktorej sám pokračuje. Vychádzajúc spolu s S. Michajlovom z predpokladu o význame kategórie „ľudskej činnosti“ pre marxistickú sociológiu ako „hlavnej štruktúrotovej kategórie“ (s. 14), Nikolov využíva jej analýzu pre formovanie sociologického modelu spoločnosti v systémovo-štruktúrnym duchu.

Príčinu zvýšeného záujmu o problematiku ľudskej činnosti v súčasnej marxistickej literatúre autor celkom správne nachádza v špecifike dnešnej etapy sociálno-historického vývoja socialistických krajín. „Budovanie zrelého socializmu nastoľuje bezprostrednú historickú úlohu dosiahnuť rovnako zreľých, socialistických vo svojej završenej foriem životnej činnosti ľudí všetkých spoločenských vrstiev, ... ktoré zabezpečujú *mnohostranný rozvoj socialistickej osobnosti*...“ (s. 11). Zvláštnosť dnešnej problémovej situácie spočíva, podľa autora, v uvedomení si *polyštruktúrnej* povahy ľudskej činnosti (s. 15), podstatu ktorej odhalili z dialekticko-materialistických pozícií už klasici marxizmu-leninizmu. Tvorbou nových, predtým neznámych sociálnych štruktúr vnáša súčasná epocha mnoho nového do chápania štruktúrovanosti tak ľudskej spoločnosti, ako aj ľudskej činnosti. Autor sa preto pokúša prehodnotiť jestvujúce poznávacie formy, metódy, definície ľudskej spoločnosti.

Kompozícia knihy Nikolova je prísne podriadená jej celkovému zámeru. Monografia sa skladá z troch kapitol. V prvej kapitole *Súčasná problémová situácia v systémovo-štruktúrnej analýze ľudskej činnosti* autor po predbežnom nastolení svojho problému, sprevádzanom niektorými všeobecnými poznámkami o štruktúre ľudskej činnosti, prechádza k charakteristike jej základných dimenzií. Rozlišuje totiž medzi *individuálnou* a *spoločenskou* činnosťou. *Dve ďalšie kapitoly, Všeobecná a súhrnná štruktúra individuálnej ľudskej činnosti* a *Všeobecná a súhrnná štruktúra spoločenskej činnosti*, sú venované detailnému rozboru týchto jednotlivých druhov činnosti. Čo sa týka ich explicitných a vyčerpávajúcich definícií v texte knihy, žiaľ, skoro sa nestretneme s nimi v takej podobe, v akej ich nachádzame na konci knihy v cudzojazyčných resumé. Z textu samotnej knihy pre nás vyplýva iba to, že pohľad na činnosť na *individuálnej* rovine všíma si prejavovú *schopnosť* ľudskejho individua ako subjektu činnosti a *procesu činnosti, vzťahujúcich* sa len na potreby *tohto subjektu* mimo jeho spojenia s inými subjektami, ich záujmami a potrebami

(s. 33). Čo sa týka autorovej definície „spoločenskej činnosti“ len na s. 135 sa dozvedáme, že ide v podstate o „sociálnu výmenu činnosti“. Autor si iste sám uvedomuje konvenčnosť rozlišovania medzi individuálnou a spoločenskou činnosťou, ktoré je prípustné iba v polohe teoretickej abstrakcie (s. 8, 33). V skutočnosti vidí medzi nimi dialektické prepojenie, ktoré sa prejavuje predovšetkým v sociálno-historickej podmienenosti individuálnej činnosti, ktorá v podmienkach ľudskej spoločnosti vždy má spoločenský charakter a je závislá na spoločenskej činnosti ako zložitom procese fungovania celistvého spoločenského organizmu, neredukovateľného len na púhy súčet činností jednotlivých ľudí. Autor rieši toto protirečenie pomocou zavedenia dvoch odlišných pojmov „všeobecnej“ a „súhrnnej“ štruktúry ľudskej činnosti, v ktorých sa navzájom križujú tak ich dve úrovne (individuálna a spoločenská), ako aj dva rezy (elementárny a komponentný — s. 22, 23). Opiera sa pritom o výsledky systémovo-štruktúrnej analýzy ľudskej činnosti, ktorá sa uskutočnila predovšetkým v sovietskej filozofickej literatúre (M. S. Kagan, E. G. Judin, L. P. Bujeva, E. S. Markarjan, A. V. Margulis, M. S. Kvetnoj a iní).

Kým „všeobecná štruktúra“ činnosti označuje, podľa autora, jej nevyhnutné a postačujúce elementy, ktoré sú prítomné „*v hociktorom procese činnosti, nezávisle na tom, akého druhu, typu alebo formy je ten proces*“ (s. 23–24), „Súhrnná štruktúra činnosti“ sa vzťahuje práve na jednotlivé *druhy, typy alebo formy ako komponenty súhrnnej činnosti človeka*“ (s. 24). Účelnosť takéhoto kategoriálneho rozlišovania autor zdôvodňuje naliehavou potrebou zjednotenia rôznych existujúcich prístupov k ľudskej činnosti, ktoré by mohlo spojiť systémový, „súhrnný“ pohľad na ríšu ľudskej aktivity s dôkladnou analýzou jej vnútorných elementov a vzťahov.

Autor sa pokúša zvládnuť tento problém pomocou tvorby rôznych domyselných typológií prevažne individuálnej činnosti ako osobitného štruktúrneho útvaru. Robí to najprv na úrovni procesuálno-funkcionálneho vzťahu medzi „ľudskými silami“, „predmetom“ a „produktom“ ako elementami ľudskej činnosti. V tejto podobe je ľudská činnosť ešte izolovaná od ďalších podstatných svojich určení, a preto sa môže posudzovať ako prírodný vzťah. Ale pri hlbšej analýze ľudskej činnosti všimame si jej cieľovo-rezultatívneho rozmeru. To nás vedie k potrebe vymedziť ďalší štruktúrny útvar, ktorý sa skladá z „cieľa“, „prostriedku“ a „rezultátu“. Ale aj samotný cieľovo-rezultatívny vzťah je podriadený oveľa vyššiemu vzťahu, ktorý sa skladá z elementov: „záujmy“, „prostriedok realizácie záujmov“ a „predurčenie rezultátu“. V tejto súvislosti by sa dalo vytknúť autorovi nebezpečie vzájomného obsahového prekrývania týchto jednotlivých pojmov. Tak napríklad „predmet“ môže vystupovať v úlohe „cieľa“ činnosti, „ľudská sila“ môže byť interpretovaná ako „prostriedok“ realizácie cieľa a „rezultát“, ako to nakoniec uznáva aj sám autor, sa často stotožňuje s „produktom“ (s. 44). Aby sa vyhol logickým chybám podobného druhu, autor podáva podrobnú explikáciu ním používaných kategórií. Aj keď podľa nás, nie vždy presvedčivo vyznieva, predsa hovorí o autorovom úsilí vyhnúť sa vo svojej analýze zaužívaným lineárnym jednoúrovňovým schémam.

Určité pripomienky logického charakteru by sa dali vzniesť aj proti autorom predkladaným typológiám individuálnej ľudskej činnosti, ktoré vychádzajú každá z iného logického kritéria. V prípade typológie činnosti podľa „*spôsobu sprostredkovania normálneho životného procesu*“ a najmä v prípade typológie podľa *foriem životnej aktivity*, ktoré tvoria základ rôznych druhov činnosti, máme dočinenia s obsahovými klasifikáciami ľudských aktivít, ktoré podrobne vypočítavajú všetky ich druhy, počnúc od fyzických telesných pohybov až po subjektívne psychologické zážitky (s. 83). V prípade dvoch ďalších typológií — podľa *atributívneho statutu* a podľa *substrátu* elementov ľudskej individuálnej činnosti do popredia vystupuje už nie obsahové, ale formálne hľadisko, a preto aj predkladané v danom prípade klasifikácie vyznievajú ako výsledok krížového tabulovania základných východiskových kategórií (s. 75, 79), teda ako formálne taxonómie, heuristická hodnota ktorých je pritom dosť problematická.

Vôbec pri hodnotení takejto zložitej a viacrozmernej klasifikácie štruktúry individuálnej ľudskej činnosti je obťažné vyjadrovať kategorické tvrdenia. Stačí uznať autorovej typológii ľudskej činnosti riešenie určitých bádateľských úloh pri tvorbe metasociologického teoretického modelu „ľudskej činnosti“ ako osobitnej kategórie. Už samo o sebe to znamená mnoho, lebo potreba v takejto syntéze je veľmi náročná. Neznamená to však, že by nemohli byť navrhnuté iné, konkurujúce typológie.

Pri analýze spoločenskej činnosti ju Nikolov odhaľuje ako súhrn mnohostupňových vzájomne sprostredkovaných činností medzi subjektmi, ktoré prebiehajú na rôznych úrovniach a rôznych úsekoch sociálneho celku. Ide o výmenu činností ľudí a ľudských skupín, vystupujúcich v úlohe subjektov spoločenskej výroby vnútri každej sféry spoločenskej výroby, o výmenu medzi činnosťou rôznych sfér a o výmenu

medzi činnosťou ľudí, vystupujúcich na jednej strane v úlohe výrobcov a na strane druhej v úlohe tých, kto osvojujú spoločenské produkty (s. 115). Sociálnou sa podľa autora teda javí každá individuálna alebo skupinová činnosť prostredníctvom ktorej sa dané individuum alebo skupiny zúčastňujú týchto troch stupňov výmeny činnosti (s. 115). Ľudia sa dostávajú do procesu výmeny činnosti na základe svojich záujmov a prostredníctvom rôznych funkcionálnych rolí, ktoré vykonávajú v jeho rámci.

Z istého hľadiska sa dá povedať, že práve *tretia kapitola* knihy je sociologicky najrelevantnejšia, nakoľko sa koncentruje na sociálnej výmene činnosti ako podnejrelevantnejšia, nakoľko sa koncentruje na sociálnej výmene činnosti ako podčenských vzťahov. Autor do istej miery odbočuje od rozšíreného medzi bulharskými sociológmi (N. Jachiel, St. Michajlov a i.) názoru, podľa ktorého treba rozlišovať medzi spoločenskými vzťahmi ako takými a *sociologickými* spoločenskými vzťahmi. Špecifikum posledných spočíva v tom, že zjednotením rôznych komponentov daného spoločenského útvaru dodávajú mu ráz systémovosti. Vystupujú teda ako systémostvorné. Nikolov tiež zdôrazňuje systémostvornosť spoločenských vzťahov, ale na rozdiel od svojich kolegov predpokladá, že plnia túto svoju úlohu nielen vtedy, keď vytvárajú väzby medzi *heterogénnymi* svojou povahou vzťahmi v rôznych sférach spoločnosti, ale aj keď ide o spojenia medzi vzťahmi *rovnakého druhu* v rámci *jednotlivej* spoločenskej sféry. Tak napríklad Marxom objavená štruktúra spoločenských vzťahov vo výrobo-ekonomickej sfére spája, podľa autora, „v jediný spoločenský celok a dodáva život, pohyb procesu reprodukcie materiálneho života ľudí“ (s. 129). Práve spoločenské vzťahy spájajú medzi sebou všetky elementy tejto štruktúry: konajúcich jednotlivcov, ich pozície, ich záujmy a ciele.

V kontexte svojho modelu tak individuálnej, ako aj spoločenskej ľudskej činnosti autor prisudzuje veľký význam kategórii „potreby“. V polemike so zástupcami negatívnej definície potreby ako absencie alebo nedostatku niečoho, ju Nikolov hodnotí ako závislosť — súlad medzi normálnym fungovaním životného procesu a prítomnosťou potrebných pre to podmienok (s. 60–61). Z toho vyplýva aj určenie najvšeobecnejšej funkcie ľudskej činnosti, ktorá spočíva v udržiavaní, obnove, reprodukcii, produkcii a vývoji životných síl subjektu (s. 64).

Veľmi perspektívnym z hľadiska tvorby vlastnej koncepcie ľudskej činnosti nesporné bolo využitie autorom vedeckého odkazu známeho gruzínskeho psychológa D. N. Uznadzeho, ktorého učenie o základných formách ľudskej činnosti (extragénne, intragénne a zmiešané) uvádza. Nikolov cituje myšlienku Uznadzeho o takom type „intragénneho správania, keď vzniká potreba určitej aktivizácie tých síl, ktoré doposiaľ ostávali nečinnými. (1) Takéto správanie, slobodné od vonkajšieho podnetu, Nikolov nazýva „sebasapokojujúcim prejavovaním síl subjektu“ (s. 68).

V danej súvislosti by sa dalo hovoriť o prepojeniach medzi sociologickým a psychologickým prístupom pri skúmaní ľudskej činnosti. Vychádzajúc z Gödelovho teorému o neúplnosti hociktorého formalizovaného systému, čo znamená pre neho vždy existenciu určitého neformalizovaného „zvyšku“, pre sociológiu takým „neformalizovaným zvyškom“ mala byť práve psychológia. Preto aj obrat sociológie k psychológii osobnosti sa v mnohých prípadoch stáva nevyhnutným. Nie náhodou práve v rámci psychológie bola pôvodne rozpracovaná predstava o „potrebe“, „činnosti“, „aktivite“ a iných kategóriách, ktoré neskôr sa stali predmetom záujmu sociológie.

Autorovi sa žiaľ nie vždy podarilo dosiahnuť úplnú jasnosť ohľadom niektorých týchto kategórií. Týka sa to napríklad kategórie „aktivity“, ktorú vo vzťahu ku kategórii „činnosti“ posudzuje ako širší pojem (s. 39). Z tohto dôvodu hľadá iné druhy ľudskej aktivity mimo rámca individuálnej a spoločenskej činnosti ľudí. Nachádza ich v tzv. obyčajných životných procesoch, ktoré sú v „skrytej“, „prekonanej“ podobe prítomné v rôznych druhoch činnosti (s. 82). Aj keď v bežnom jazyku ako aj vo vedeckej literatúre sa „aktivita“ a „činnosť“ stotožňujú, autor sa predsa len prikláňa k tomu, aby vymedzil „špecifickú ľudskú činnosť ako „cieľavedomú“. Za jej rámcom sa nachádza aktivita človeka ako živého organizmu, teda neuvedomelá psychická, fyziologická, biologická životná aktivita. Aktivita tu v duchu ideí S. G. Rubinštejna vystupuje ako atribút života. Sociálna „činnosť“ sa stáva iba druhom životnej „aktivity“, keď prekročíme rámec sociálneho. Od tejto všeobecnej aktivity živého ostáva už len krok k všeobecnému pohybu hmoty, kde sa činnosť človeka reflektuje už na filozofickej rovine. Vznikajú teda dva analogické rady: „vedomie“ (človeka) — „perceptivita“ (živého) — „odraz“ (hmoty) a „činnosť“ (človeka) — „aktivita“ (živého) — „pohyb“ (hmoty). Autor samozrejme nerobí

(1) D. N. Uznadze: *Psichologičeskije issledovanija*. Moskva, Nauka 1966. č. 334 až 335.

takýto záver, nakoľko sa vyhýba filozofickým generalizáciám. Jeho zámerom oči-vidne nebolo skúmanie filozofického aspektu danej problematiky, aj keď jeho kniha bola koncipovaná vo veľmi abstraktnej, všeobecnej rovine, od ktorej je pomerne ťažko sa dostať ku konkrétnemu sociologickému skúmaniu. Autor sa napríklad vôbec nezmieňuje o tom, kde a ako prakticky „pracuje“ navrhnutá ním typológia ľudskej činnosti.

Popri určitom schematizme autorovho pohľadu sú na vine aj niektoré záleži-losti konceptného charakteru. Prekvapuje totiž skoro úplná absencia v Nikolovom modeli ľudskej činnosti takých pojmov ako „motívy“, „hodnoty“, „normy“, „význa-ny“ apod. Intenciálno-ideálny rozmer ľudskej činnosti sa objavuje u autora iba raz pri explikácii kategórie „cieľa“ (s. 42). Podobne aj o subjektívnych zážitkoch ľudí ako prejavoch ich životnej aktivity alebo ich subjektívnych hodnoteniach vnú-terných a vonkajších objektov sa dozvedáme iba vo forme sporadickej zmienky (s. 83).

Autor akoby vôbec ignoroval dlhodobé skúsenosti sociológie v socialistických kraji-nách (ZSSR, ČSSR, PNR) s výskumom motivačnej štruktúry sociálnej činnosti a hodnotových orientácií ako jej faktorov. Pri oboznamovaní s jeho modelom ľudskej činnosti sa nezriedka vytvára dojem, akoby celé ľudské konanie prebiehalo v nejakom hodnotovo-normatívnom vákuu. Zanedbávanie hodnotovo-normatívnej ako aj motivačnej zložky ľudskej činnosti spolu s jej subjektívnym významom pre činiteľa (individuálneho alebo kolektívneho) pokladáme za výraznú medzeru v Ni-kolovovej koncepcii ľudskej činnosti, najmä teraz, keď enormne vzrastá podiel subjektívneho faktoru v rámci socialistickej spoločnosti.

V tejto súvislosti je zaujímavé sa pozastaviť nad Marxovou analýzou aktu tovarovej výmeny v „Ekonomicko-filozofických rukopisoch z roku 1857“ („Grundrisse“), ktorý môže smelo pokladať za prototyp hociktorého aktu medziľudskej interakcie (resp. medzisubjektnej výmeny činnosti) v rámci buržoáznej spoločnosti.

Napriek zdanlivému prevládaniu v tejto analýze kategórií „potrieb“ a „záujmov“ Marx tu uvažuje aj o takých kategóriách ako „motív“ celého aktu výmeny, ktorý reprezentuje celospoločenský záujem, a o jeho celkovom normatívno-inštitucionál-nom rámci, ktorý zahŕňa do seba bežné právne a morálne normy buržoáznej spo-ločnosti (sloboda individua, dobrovoľnosť transakcie, prítomnosť na oboch stranách egoistického záujmu individuí apod.).

Bez nastolenia problematiky ľudských motívov, ideálov, hodnôt a významov sa nedá vybudovať uspokojivá koncepcia ľudskej činnosti, nakoľko práve v tejto oblasti nachádza svoje konečné zdôvodnenie. Podľa nás, autorovi v tomto smere zjavne chýbalo oboznamovanie so skúsenosťami marxistickej kritiky buržoázných koncepcií „sociálnej činnosti“ (M. Webera, F. Znanieckého, T. Parsonsa) a súčasného interakcionizmu.

V jednotlivých bodoch svojej práce autor pokúša sa dostať ku konkrétnjším sociologickým kategóriám. Tak je tomu v prípade kategórie „voľného času“. Na rozdiel od radu autorov, ktorí sa pokúšajú nájsť nejaké objektívne a subjektívne kritériá rozlišovania medzi necesitnými a voľnočasovými ľudskými aktivitami, Niko-lov nevidí medzi nimi zásadného rozdielu (v čom má pravdu). Hranica medzi týmito dvoma druhmi činnosti sa čím viac stiera tak z hľadiska formy, ako aj obsahu v priebehu ďalšieho rozvoja socialistickej spoločnosti a jej prerastania v komuni-stickú spoločnosť. Autor rozvíja v tejto súvislosti kompenzátorскую teóriu voľného času, zdôrazňuje pritom potrebu ľudí v dodatočnej činnosti, a to vo všetkých dobách.

V knihe sa stretáme aj s inými čerstvými, originálnymi myšlienkami, úvahami, závermi. Ku cti autora treba poznamenať, že svoje zásadné teoretické pozície vie veľmi kvalifikovane obhájiť. Nikolov dobre ovláda umenie vedeckej polemiky, vie vyťažiť maximum aj z tých najnepatrnejších myšlienkových nuansov svojich opo-ponentov. Popritom je jeho kritika vždy korektná a sleduje cieľ zdokonaľovania socio-logického vedenia. Určité nedostatky alebo nedopatrenia nič nemenia na celkovom pozitívnom hodnotení recenzovanej knihy.

Ľuben Nikolov urobil dôkladné teoretické bádanie štruktúry ľudskej činnosti, v ktorom popri argumentovanej kritike sú prítomné aj pozitívne momenty, hodné pozornosti našich čitateľov. Vysoká úroveň teoretickej analýzy sa snúbi u autora s vyhranenou marxistickou ideovo-politickou orientáciou.

Leonid Džachaja
Dilbar Alijevová

R. Stollberg: Warum und wozu Soziologie?

Berlin, Dietz Verlag 1983, 159 s.

Výstavba rozvinuté socialistické společnosti zvyšuje význam sociálních potřeb, sociálních cílů, sociálních prostředků, sociálních aktivit. To pocítují všechny socialistické země, které dospěly k intenzivním formám společenského rozvoje, k organickému svazku socialistických předností s vědeckotechnickou revolucí naší doby.

Rostoucí váha sociálního faktoru v rozvoji společnosti volá po hlubším pochopení toho, co věda může poskytnout pro efektivnější řešení sociálních problémů a rozvíjení hybných sil socialistické výstavby. V NDR se v poslední době rozšířilo úsilí o populárně vědecký výklad toho, co sociologie může poskytnout pro hospodářskou praxi.

Autor populárně vědecké brožury *Proč a k čemu sociologie?* R. Stollberg je sociologem trochu zvláštního ražení. Po dlouhou dobu pracuje nejen jako profesor sociologie, ale podílí se i na řadě konkrétních sociálních úkolů podniků. Například blízký rudný závod vytěžil užitečný substrát, bylo třeba nově umístit zaměstnance do jiných odvětví. Pozorný sociální průzkum, poradenství a sledování adaptace umožnily, že z 10 000 zaměstnanců jen ve 2 případech došlo ke sporu. Sociologie zde dokázala svou užitečnost a účinnou pomoc.

R. Stollberg publikoval řadu seriálních vědeckých pojednání. Známá je jeho učebnice *Arbeitssoziologie* (Sociologie práce), v níž se teoretické teze dokládají výsledky empirických výzkumů. (Byla nedávno přeložena do ruštiny a vydána v SSSR.) Orientuje se zejména na nové sociální vztahy v hospodářské praxi. Nejlepší poznatky jeho prací jsou obsaženy i v recenzované brožuře určené pro široký okruh zájemců.

Knížka začíná nezvykle případem „ze života dělníka G. M.“. Ukazuje, do kolika rozmanitých sociálních vztahů se jako dělník dostává, jak to spoluručuje běh jeho života, jaké mu to dává životní podněty i omezení, ovlivňuje jeho životní aktivitu, uspokojení, jistoty a perspektivy. Ze života řadového dělníka je vyvozen pojem, úloha, teoretická činnost i praktické uplatnění sociologie.

V další kapitole se vysvětluje, jak sociolog pracuje, čím se zabývá, jak přistupuje k problémům a jaké jsou způsoby jeho práce. Při té příležitosti nastoluje autor otázku charakteru sociologie jako vědy. Odpověď dost zjednodušuje: sociologii chápe jako „vědu o chování“. Ohražuje se přitom proti dvěma krajnostem pojetí chování: chování jako projev reflexivní, které pěstoval raný behaviorismus, chování jako projev instinktivní, na nižší biologické úrovni. Zde by bylo možné s autorem polemizovat.

R. Stollberg dále objasňuje způsob, jak sociologie dospívá od empirických údajů k teoretickému zobecnění, jak se nazírávavý, povrchní poznatek mění v teoreticky zdůvodněnou výpověď. Ukazuje práci sociologa při řešení praktického problému podnikového hospodářství (různé varianty práce na směny a jejich sociologické vyhodnocení).

K metodologickým přínosům patří dále ukázky různého uplatnění a interpretace sociálních ukazatelů – aby vynikla jejich přiměřenost určitým problémům, názornost, výstižnost atd. (výpočty, tabulky, modely). Sama knížka vyniká přes skromný způsob tisku přitažlivým vnějším podáním.

Na závěr je přidána kapitola o marxistické a buržoazní sociologii, jejich rozdílných společenských úlohách, a tedy i různé teoreticko-metodologické výstavbě, jejich vzájemném ideovém boji. Na příkladech se ukazují meze buržoazní sociologie při řešení sociálních souvislostí, v nichž působí pracující člověk.

Německému zájemci o sociologické analýzy, výzkumy a argumenty se dostává do rukou jednoduchá a levná příručka, která sice z nikoho neudělá sociologa, avšak přístupnou a lákavou formou jej uvede k tomu, aby mohl s určitou základní znalostí věci sáhnout po náročnějších sociologických dílech.

Jaroslav Jirásek

Katedra sociologických výzkumů a koncepce výuky sociologie na filozofické fakultě Moskevské státní univerzity

I.

Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova, nositelka řádu V. I. Lenina, řádu Velké říjnové socialistické revoluce a řádu Rudého praporu práce, je největším a nejvýznamnějším studijním, vědeckým a kulturním centrem Sovětského svazu. V současné době se člení na 15 fakult, jejichž součástí je cca 280 kateder, 360 laboratoří, 160 učebních kabinetů, 10 studijně vědeckých center; k univerzitě rovněž patří řada vědecko-výzkumných ústavů a dalších vědeckých institucí (například Vědecko-výzkumné výpočetní centrum, astronomické observatoře, několik specializovaných muzeí, Vědecká knihovna A. M. Gorkého atd.).

Pedagogický štáb univerzity tvoří více než 8000 profesorů, vědeckých pracovníků a učitelů; z toho je 125 akademiků a členů korespondentů Akademie věd SSSR, asi 1000 doktorů věd a profesorů, 1200 docentů, více než 5000 kandidátů věd.

V současnosti zde studuje zhruba 27 000 studentů ze všech svazových republik a z více než 100 zemí světa; z tohoto počtu asi 6000 studentů je zařazeno ve večerním a dálkovém studiu. Délka studia je 5–6 let podle zvolené specializace a formy studia (denní studium je většinou pětileté, dálkové šestileté). Učební plány jednotlivých fakult univerzity předpokládají přípravu studentů ve 44 specializacích, která probíhá formou zvláštních kursů a seminářů, organizovaných souběžně s výukou předmětů společných pro všechny studenty příslušných fakult. Zároveň se zde školí kolem 5000 aspirantů (součástí učebních plánů jsou i jiné formy zvyšování kvalifikace učitelů vysokých škol a vědeckých pracovníků).

Jednou z nejvýznamnějších a nejstarších fakult Moskevské státní univerzity je filozofická fakulta. Člení se na dvě velká oddělení (oddělení filozofie a oddělení vědeckého komunismu), která se dále dělí na katedry; součástí fakulty je také mezikatedrová laboratoř sociologických výzkumů. V současné době na celé fakultě studuje kolem 1000 studentů (včetně večerního a dálkového studia) – v denním studiu je v každém ročníku zhruba 150 studentů.

II.

Ve struktuře filozofické fakulty MSU zaujímá důležité místo *katedra sociologických výzkumů*, která existuje již 12 let – byla založena v r. 1972 (pod jiným názvem). Organizačně je v současnosti začleněna spolu s pěti dalšími katedrami (vědecký komunismus, vědecký ateismus, dějiny mezinárodního dělnického a komunistického hnutí, teorie a praxe komunistické výchovy, dějiny socialistických učen) do oddělení vědeckého komunismu. Velice úzce spolupracuje s dalším sociologickým pracovištěm na filozofické fakultě, a to se sociologickou laboratoří (výuka i konkrétní sociologické výzkumy). Pro nejbližší budoucnost se však počítá s tím, že na fakultě bude zřízeno samostatné oddělení sociologických výzkumů (možná s obecnějším názvem „oddělení marxisticko-leninské sociologie“), které by mělo mít až 5 vlastních specializovaných kateder.

Katedra je celkově orientována spíše na jednotlivé oblasti aplikované sociologie a na oblast metodologie sociologických výzkumů. V současné době se na katedře řeší především problémy v těchto oblastech:

- metody a techniky sociologických výzkumů (zejména systémová analýza),
- historie a kritika buržoazní sociologie,
- teorie životního způsobu,
- sociologie mezinárodních vztahů,
- sociologie kultury,
- sociologie práce,
- problémy ideově výchovné práce.

Tyto problémy řeší jednotliví pracovníci katedry více méně individuálně, protože zatím neexistuje jednotný, společný vědecko-výzkumný úkol pro celou katedru. Zaměření vědecko-výzkumné činnosti ovlivňují především tyto momenty:

1. vědecké zájmy samotného učitele (vychází se z toho, že každý má právo pracovat na tématu, které považuje za nosné a aktuální),

2. obecné instrukce a požadavky jednotlivých ministerstev (v současné době se jedná o téma sociální problematiky vědeckotechnické revoluce, sociologických aspektů kultury, sociologie mezinárodních vztahů apod.),
3. objednávky různých podniků a institucí z praxe (zde přinesla např. velice pozitivní výsledky realizace konkrétních sociologických výzkumů v závodech KAMAZ, ZIL, TOGLIATTI — tyto výzkumy jsou prováděny buď bezplatně nebo za dohodnutou finanční částku).

Zvláštností katedry v tomto směru je to, že se snaží v maximální míře zapojit aspiranty a studenty do vědecko-výzkumné činnosti ve všech třech liniích.

Katedra velice úzce spolupracuje s řadou jiných ústavů, institucí a vysokých škol. Velký význam mají kontakty se sociologickými institucemi z celého Sovětského svazu (např. významné katedry sociologie v Minsku, Gomelu, Leningradě, Kyjevě, Tbilisi, Sverdlovsku, Novosibirsku) a s katedrami společenskovědního zaměření na různých vysokých školách a institutech. Tato spolupráce se týká především vzájemné odborné pomoci, organizování vědeckých seminářů, vydávání společných sborníků z konferencí, možnosti publikovat v edicích MSU (vědecký časopis *Vestnik moskovského universiteta* bývá jednou za rok věnován výhradně sociologii) apod.

Velmi úspěšně se rozvíjí rovněž oblast mezinárodní spolupráce — katedra navázala úzké kontakty s učiteli sociologie z NDR (v tomto roce má být mimo jiné publikována jejich společná monografie). Připravují se podkladové materiály pro oficiální dohody o vědecké, pedagogické a kulturní spolupráci na období příští pětiletky (1986–1990) mezi sovětskou katedrou sociologických výzkumů FF MSU a českou katedrou marxisticko-leninské sociologie FF UK.

III.

Stěžejní sférou činnosti katedry je pedagogická činnost, která se realizuje ve dvou liniích:

1. výuka základů teorie a metod marxisticko-leninské sociologie v I. a II. ročníku jak v rámci filozofické fakulty MSU, tak i na jiných fakultách (jde o jedno-semestrové kurzy na fakultě právnické, ekonomické a žurnalistické),
2. výuka jednotlivých sociologických specializací ve III., IV. a V. ročníku v rámci oddělení vědeckého komunismu.

V současné době probíhá obecný kurs *Teorie a metody sociologických výzkumů*, pro posluchače oddělení vědeckého komunismu v rozsahu 288 hodin ve třech semestrech a pro posluchače oddělení filozofie v rozsahu 168 hodin ve dvou semestrech (z celé fakulty nemají předepsaný povinný kurs sociologie pouze studenti katedry logiky, patřící do oddělení filozofie).

Zmíněný obecný kurs má ve své širší variantě (tj. tři semestry pro posluchače všech kateder oddělení vědeckého komunismu) tuto strukturu:

I. oddíl: Cíle a úkoly kursu; metodologické problémy sociologických výzkumů (celkem 36 hod. přednášek, 30 hod. seminářů a 2 hod. praktických cvičení).

1. Předmět a metoda marxisticko-leninské sociologie, problém struktury ML sociologie, místo ML sociologie v systému společenských věd.
2. Sociologické zákony, systém kategorií ML sociologie.
3. Historické etapy vzniku a rozvoje ML sociologie (význam díla K. Marxe, B. Engelse, V. I. Lenina).
4. Rozvoj ML sociologie v SSSR.
5. Zvláštnosti krize teoreticko-metodologických základů buržoazní sociologie na přelomu XIX. a XX. století. Třídní podstata buržoazní sociologie. (Comte, Spencer, Simmel, Durkheim, Weber, Pareto).
6. Výchozí metodologické principy kritiky teoretických koncepcí současné buržoazní sociologie. (Sorokin, Parsons, teorie postindustriální společnosti).
7. Vzájemná závislost teoretického a empirického v sociologickém výzkumu.
8. Fakt a sociální ukazatel v sociologickém výzkumu, metodologický přístup k analýze sociálních faktů a sociálních ukazatelů.
9. Speciální sociologické teorie, jejich místo a funkce v ML sociologii.
10. Komplexní a systémový přístup v sociologickém výzkumu.
11. Význam metodologie v rozvoji sociologického výzkumu.

- II. oddíl: Metodika a technika přípravy a realizace sociologických výzkumů**
(celkem 36 hod. přednášek, 36 hod. seminářů, 46 hodin praktických cvičení).
12. Typy a etapy sociologického výzkumu; pojetí metody, metodiky, techniky a procedury v sociologickém výzkumu.
 13. Program sociologického výzkumu.
 14. Určení a logická analýza problému v sociologickém výzkumu; objekt a předmět, cíle a úkoly sociologického výzkumu.
 15. Hypotéza v sociologickém výzkumu.
 16. Operacionalizace pojmů v sociologickém výzkumu.
 17. Plánování a strategie sociologického výzkumu.
 18. Zajištění reprezentativnosti sociologické informace.
 19. Výběr v sociologickém výzkumu.
 20. Studium dokumentů jako metoda sociologického výzkumu.
 21. Metoda pozorování.
 22. Metoda rozhovoru.
 23. Metoda expertního hodnocení.
 24. Metoda strukturní analýzy malých skupin (sociometrie).
 25. Sociální experiment a sociální zkušenost.
 26. Problém sociálního modelování, projektování a prognózování v sociologii.
 27. Metoda testů.
 28. Organizace sociologického výzkumu, role a funkce sociologa.

- III. oddíl: Metody zpracování, analýzy a zobecnění sociologické informace**
(celkem 36 hod. přednášek, 42 hod. seminářů, 24 hod. praktických cvičení).
29. Zajištění spolehlivosti měření výchozí informace, verifikace sociologické informace.
 30. Škálování jako způsob měření sociálních charakteristik.
 31. Specifika kvalitativní analýzy informací.
 32. Kvantitativní metody zpracování a analýzy informace.
 33. Statistické metody zpracování a analýzy informace.
 34. Strojové zpracování sociologické informace, technika ručního zpracování informace.
 35. Sekundární analýza sociologické informace.
 36. Problémy srovnávacích výzkumů.
 37. Analýza a zobecnění výsledků sociologického výzkumu.
 38. Formulace teoretických závěrů a praktických doporučení.
 39. Sestavení vědecké zprávy, praktická realizace sociologického výzkumu.

Kromě tohoto základního kursu se v prvních dvou letech studia, kdy studenti ještě nejsou rozděleni podle jednotlivých specializací a kateder, přednášejí další kursy částečně sociologického obsahu — na oddělení filozofie se například jedná o tyto kursy: Současná buržoazní filozofie a sociologie, Kritika současné buržoazní filozofie, sociologie a antikomunismus.

Po dvou letech studia společenských věd se mohou studenti obou oddělení filozofické fakulty rozhodnout prohloubit své znalosti marxisticko-leninské sociologie a přihlásit se do této specializace (avšak již během II. ročníku si mohou volit sociologické téma za téma své ročníkové práce). V posledním období se pro specializaci sociologie rozhoduje každým rokem přibližně 40 studentů.

Specializované studium ve III.—V. ročníku má formu povinných i nepovinných kursů a seminářů v rozsahu 36 nebo 72 hodin. Ve školním roce 1983/84 bylo například vypsáno 22 kursů — z obecné sociologické teorie, z metodologie sociologických výzkumů (včetně konkrétních metod a technik) a z konkrétních sociologických disciplín. Během celého studia specializace (tj. během tří let) musí posluchač povinně absolvovat celkem 24 speciálních kursů a seminářů. Nedílnou součástí specializace je také činnost ve studentských vědeckých kroužcích — v současné době se zde rozebírají především aktuální problémy z oblasti metod a technik sociologického výzkumu (například content-analysis a v poslední době často využívané telefonické interview), kritiky buržoazní sociologie a sociologické aspekty propagandy.

Studium specializace se ukončuje de facto obhajobou diplomové práce na sociologické téma. Členové katedry každoročně navrhnou témata diplomových prací, která jsou současně tématy ročníkových prací (ve smyslu předdiplomních prací). Jsou rozdělena na dvě skupiny. V první jsou témata z obecné marxisticko-leninské sociologie (vedoucími práce a konzultanty jsou externisté-specialisté z různých ústavů,

vědecko-výzkumných institucí atd.). V druhé jsou témata vypisovaná jednotlivými učiteli katedry.

V seznamu navrhovaných témat pro školní rok 1983/84 je hlavní pozornost věnována především následujícím problémovým okruhům:

- obecná i konkrétní sociologická metodologie,
- dějiny sociologie,
- kritika současné buržoazní sociologie,
- sociologie práce, podniku, řízení (včetně sociálního plánování),
- teorie životního způsobu (včetně životního prostředí).

Problematika sociologie sice není samostatným předmětem ústní závěrečné zkoušky, k nimž jsou mimochodem studenti připuštěni pouze za předpokladu úspěšného obhájení diplomové práce, ale do státnicových otázek z filozofie či z vědeckého komunismu jsou zahrnuty i otázky z obecné sociologické teorie a z metod a technik sociologického výzkumu.

Po úspěšném obhájení diplomní práce a složení státních závěrečných zkoušek získává absolvent — podle zápisu v diplomu — odbornost „učitel filozofie“.

IV.

Zvláštní sféru pedagogické a politickovýchovné činnosti katedry tvoří práce s vlastními absolventy a vědeckými aspiranty.

Katedra sociologických výzkumů FF MSU je jediným místem v centrální oblasti SSSR, kde se připravují profesionální sociologové. Absolventi katedry se nejčastěji uplatňují ve třech oblastech praxe:

1. vysoké školy (učitelé ML sociologie, event. vědeckého komunismu či ML filozofie),
2. podniky (podnikoví sociologové, velice často pracovníci kádrových a personálních útvarů),
3. ministerstva (vědecko-výzkumní pracovníci).

Situace absolventů odcházejících do podniků a závodů sekundární a terciární sféry je poněkud složitá díky tomu, že prozatím není v učebním plánu katedry uzákoněna sociologická praxe. Existuje zde ovšem společenská praxe, v některých případech pedagogické praxe (na Institutu sociologických výzkumů AV SSSR, Vysoké škole Komsomolu, Institutu pro plánování rozvoje Moskvy atd. — rovněž na samotné katedře). Pro budoucnost se počítá s tím, že studenti budou absolvovat tříměsíční sociologickou praxi (ve IV. ročníku).

Katedra udržuje se svými absolventy neustále kontakty a snaží se jim všemožně usnadňovat vstup do praxe, tzn. poskytuje metodickou pomoc při realizaci výzkumů atd. a zejména podporuje sociology-začátečníky v jejich prvních praktických krocích, což je o to důležitější, že ještě ne všichni zaměstnavatelé plně chápou obsah a smysl činnosti například podnikového sociologa. Řada absolventů pravidelně dojíždí na konzultace, realizují se konference-setkání se zahraničními absolventy (jednou za dva roky), každý absolvent ucházející se o aspiranturu ji může studovat na své mateřské katedře (podmínkou však je dvouletá praxe po absolvování fakulty).

V nejbližší budoucnosti mají být na katedře zavedeny dvě další novinky:

1. katedra umožní dvěma a více absolventům pracovat v jednom podniku — jde o tzv. hromadné umístěny (začínající sociologové se mohou vzájemně podporovat a pracovat v jakýchkoli neoficiálních týmech a usnadní to rovněž další vzájemné styky s katedrou),
2. katedra bude využívat své právo organizovat všruské konference a bude pořádat pravidelné semináře pro všechny své absolventy (prozatím, jak bylo již výše uvedeno, jsou pouze pro cizince).

Katedra přijímá ročně zhruba 10–11 aspirantů — 8 interních a 2–3 externí (mimo jiné i pro zahraniční sociology). Při katedře existuje samostatná komise pro obhajobu kandidátských prací a pro kandidátské zkoušky (tzv. specializovaná vědecká rada katedry složená z 15 odborníků jak z katedry, tak z mimokatedrových i mimofakultních institucí — zejména z Akademie věd SSSR).

Interní aspirantura je rozpočítána na tři roky a externí na čtyři roky. Plán práce například interního aspiranta je zhruba tento:

1. rok — povinně složit všechny tři kandidátské zkoušky, tj. zkoušku z jednoho světového jazyka, filozofie a sociologie (kandidátské zkoušky je možno začít skládat v době ještě před oficiálním přijetím do aspirantury); dvě odborné stati pro publikaci (cca po 25 stranách strojopisu),
2. rok — začít pracovat na kandidátské práci a publikovat první odbornou statí,
3. rok — publikovat druhou odbornou statí a obhájit kandidátskou práci (práce v rozsahu 120–170 stran musí být hotova již v polovině třetího roku aspirantury).

K povinnostem interního aspiranta dále patří i práce na katedře, pedagogická praxe (vedení seminářů v celkovém rozsahu 50 vyučovacích hodin), každoroční atestace před členy katedry apod.

V.

Jak je patrné z předchozího textu, v koncepci výuky i ve fungování a činnosti kateder sociologie v sovětských a československých podmínkách existují určité rozdíly (například celkové pojetí oboru marxisticko-leninské sociologie, struktura výuky, koncepce státních závěrečných zkoušek apod.). To však poskytuje prostor pro vzájemnou výměnu zkušeností a podnětů zejména z oblasti pedagogické, vědecko-výzkumné a politicko-výchovné činnosti, výměnu, která by se mohla stát velice pozitivním příspěvkem k formování efektivnějšího systému výuky marxisticko-leninské sociologie ve všech socialistických zemích.

Petr Duffek
Jana Duffková

Druhý sovětsko-československý seminář „Analýza a modelování sociálně ekonomického rozvoje oblastí a jejich vztahy“

26.–29. března 1984, Kemerovo, SSSR

Spolupráce mezi sibiřským oddělením Akademie věd SSSR a Československé akademie věd v problematice oblastního plánování je koordinována Institutem ekonomiky a organizace průmyslové výroby AV SSSR, Novosibirsk (IEOPV) a Geografickým ústavem ČSAV v Brně. Druhý sovětsko-československý seminář se sešel s cílem shrnout stav řešení dané problematiky a zahájit etapu těsnější spolupráce, spočívající nejen ve výměně zkušeností a materiálů, ale předcházející v koordinované akci se společnými výstupy. Konal se v centru Kuzbasu, v Kemerovu, tedy v jedné z nejdůležitějších oblastí SSSR, která sama je předmětem úsilí o modelování a analýzu vzhledem k plánování jejího perspektivního rozvoje.

Zaměření semináře na analýzu a modelování nebylo náhodné. Velké ekonomické oblasti jsou složitými a komplexními celky, do jejichž plánování vstupují rozmanité aspekty ekonomické, sociální, demografické, medicínské, biologické, ekologické, geografické, meteorologické a jiné. Takto v celistvosti nazíraný celek nemůže být efektivně řízen a plánován bez podrobné a hluboké analýzy a bez modelového zpracování a zhodnocení. Na semináři se ukázal stav a možnosti, kterými se analýzy a modelování i jejich metodologie ubírají.

Referáty sovětských účastníků (bylo jich více než patnáct) se týkaly především popisu konkrétně aplikovaných modelů, a to jak z hlediska jejich významu a obsahu, tak z hlediska matematického aparátu a zabezpečení. Koncepce modelování v IEOPV popsal v klíčovém referátu A. G. Granberg („Mezioblastní ekonomické vztahy: pojmy a modely“). Seznámil se třemi úrovněmi modelování (elementové, systémové oblastní, systémové národohospodářské). Perspektivně se v Institutu zpracovává systém modelů dlouhodobého plánování národního hospodářství, který má pět bloků: A — bodové modely národního hospodářství, B — prostorové modely národního hospodářství, C — modely odvětvových systémů, D — modely oblastních systémů, E — modely hospodářských jednotek. Celý komplex modelů nelze zpracovat, a to jak z matematických, tak i z organizačních důvodů. Proto byla vypracována strategie „jádro-periferie“, která soustřeďuje pozornost modelu na zkoumaný objekt a k němu připojuje „nejbližší modelové okolí“. V Institutu se zabývají třemi typy modelů: 1) modely mezioblastního vyrovnávání, 2) optimalizační mezioblastní modely s globálním kritériem optimality, 3) modely ekonomických vztahů oblastí s lokálními optimalizačními kritérii. Dále A. G. Granberg popsal podrobněji dva modelové komplexy, SYREN a SANAR.

Na tento referát navázala celá řada dalších, v nichž autoři ukázali na specifické modely, které znamenají již konkrétní aplikace. Ty se týkaly problémů vyrovnávání pracovních míst a pracovních rezerv (V. M. Puškarev, T. A. Sazonov), rozvoje systému oblastí (V. I. Klistorin), ekologie (O. P. Burmatova), mnohoodvětových komplexů (L. V. Maškina, J. A. Fridman), zemědělství (V. A. Trofimov, A. N. Šapošnikov), dvouzónálních ekonomických systémů (V. E. Selivestrov, N. A. Beresnėva), plánování (B. V. Melentjev). Souhrn těchto referátů poskytl možnost utvořit si představu o práci s velkým komplexem modelů při řešení těch problémů, které před IEOPV stojí.

Referáty československých účastníků odpovídaly skladbě delegace, kterou tvořili reprezentanti vědy, plánovací praxe i politického vedení. V obsáhlém teoretickém výkladu se zabýval vedoucí československé delegace čl. kor. F. Valenta (Ekonomický ústav ČSAV) vnitřním strukturálním procesem a procesem inovací. Podal rozbor inovačního procesu, stručně shrnul výsledky, které v tomto směru byly dosaženy týmem řešitelů při Vysoké škole politické při ÚV KSČ a vyslovil závažné hypotézy o inovačních procesech vůbec a o inovačních procesech v rámci procesu rozvoje oblasti.

Koordinátor projektu další společné práce V. Vahala, DrSc. (Geografický ústav ČSAV Brno) vystoupil s referátem *Úlohy ekonomické geografie pro oblastní a teritoriální plánování a prognózování*. V rámci svého vystoupení informoval zevrubně o práci a úkolech, které se řeší v Geografickém ústavu. Obzvláště zaujala pasáž o využití výpočetní techniky, především pro kartografickou metodu. Na něj navazovaly dva další referáty pracovníků GÚ ČSAV. V Voráček hovořil o kvalitě životního prostředí a jeho souvislostech se stavem zdraví obyvatelstva (včetně informací o probíhajícím výzkumu) a V. Toušek se zabýval problematikou ekonomicko-geografických analýz rozvoje oblastí a jejich vlivem na koncepci osídlování.

Zásadní referát přednesl s. V. Večerník (Oddělení národních výborů a společenských organizací ÚV KSČ). Jeho projev měl několik částí. Popsal situaci a úkoly oblastního plánování v ČSSR a vyjádřil přesvědčení o užitečnosti semináře i další spolupráce. Uvedl, že prvním krokem bude nutně strukturální analýza hospodářské činnosti na určeném území (odvětvové a meziodvětvové vztahy, funkční struktury, vzájemné vztahy výroby a řízení a další). Přitom je nutné odhalovat příčiny jevů (diagnóza) a určovat tendence rozvoje (prognóza). Strukturální analýza je založena na lineárních statistických modelech a principech, které bude nutno doplňovat postupně o novou metodiku modelů dynamického chování systémů. S. Večerník zdůraznil důležitost využívání modelů pro práci politických orgánů vzhledem k vysoké kvalitě informace, kterou poskytují. Pro rychlé, signální a orientační informace jsou vhodné indikační modely, které se v některých průmyslových aglomeracích (v nichž roste rychle entropie systému) jeví jako optimální. Dále rozebral použití některých indikátorů, ale především shrnul základní problémy při řešení územní racionalizace a jejich politické aspekty. Tím také formuloval úlohy, které staví politické vedení před vědu a výzkum. Jako základní oblasti uvedl:

- zvýšení využitelnosti existujících bází dat: k tomu je třeba soustředit pozornost na rozpracování matematického aparátu analýzy dat a modelování, které umožní vhodné zpracování dat a přípravu podkladů pro centrální i oblastní politické, státní a hospodářské orgány;
- formulace cílů a úloh oblastního plánování;
- problematika oblastní racionalizace hospodářské činnosti a cesty ke zvýšení její efektivity;
- racionalizace státního řízení, což předpokládá nové právní úpravy.

Tento důležitý příspěvek shrnul poslání a úlohy, které nutno řešit, podtrhl preference, které vycházejí z 6. zasedání ÚV KSČ (20. IV. 1982) a odpovídají situaci ČSSR. Zdůraznil nutnost komplexního přístupu politického, praktického (řídícího) i vědecko-výzkumného, a to od zabezpečení poznávacího procesu ve správních celcích, jako jsou město, okres, aglomerace, kraj (metodologie, matematické metody modelování, metody analýzy dat), přes poznání reality jednotlivých území a předvídaní jejich vývoje (vlastní analýza a modelování) po praktická opatření (řídící opatření, formy řízení, právní normy).

Příspěvek F. Mrzeny a Z. Koudelky (Státní plánovací komise ČSSR, odbor oblastního plánování) informoval o *otázkách sociálního a ekonomického rozvoje oblastí v ČSSR, o opatřeních a metodách oblastního řízení a plánování*. I. Klíma (Česká plánovací komise, odbor oblastního plánování) se věnoval obdobné problematice a zaměřil se podrobněji na *plán perspektivního rozvoje hl. m. Prahy*. O problémech analýzy a prognózy demografických procesů a občanské vybavenosti hovořil A.

Anderle (Terplan) a živý zájem vzbudil příspěvek A. Kopeckého (Terplan) o *data-bance oblastí ČSSR*. Samostatnou tematiku představovaly referáty J. Boušky (Ekonomický ústav ČSAV) *Multikriteriální analýza pro odhady ekonomického rozvoje* a L. I. Poliščuka *Dialogové metody analýzy mnohokriteriálních ekonomicko-matematických modelů*.

Zvláštní pozornost byla na semináři věnována metodice analýzy dat o oblastech. Bylo jí věnováno samostatné zasedání, na němž byly diskutovány tři referáty. P. S. Rostovcev předložil komplex algoritmů typologického seskupování sociálně demografických dat, který nejen určuje skupiny podobných objektů, ale též charakterizuje tyto skupiny pomocí pro ně výrazných profilů dat. Tento zajímavý postup zasluhuje pozornost našich metodologů a lze očekávat, že obohatí metody zpracování dat v širším kontextu i mimo problematiku oblastního plánování. J. Řehák (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV — příspěvek připravený společně s B. Řehákovou) nabídl k analýze teritoriálních dat D-model, pomocí něhož lze popisovat a porovnávat statistické distribuce nejen podle jejich četností, ale též vzhledem ke geografickým či jiným relacím mezi kategoriemi znaku (mohou jimi být např. města, oblasti, části města ap.).

Další téma se týkalo základních směrů automatizace vědeckého zkoumání oblastních problémů obyvatelstva a pracovních rezerv a bylo uvedeno společným příspěvkem F. M. Borodkina, I. S. Laděnka (IEOPV) a M. Tučka (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Zasedání o analýze dat zdůraznilo nutnost přípravy jednotného systému analytických prostředků pro široké spektrum úloh, vytváření takových programových systémů, které pracují nejen v dialogovém režimu, ale umožňují podrobnou explorační a operativní experimentování s daty při alternativních modelech, porovnávání výsledků a hledání optimálních opatření.

Jednání semináře bylo vhodně doplněno zasvěcenými informacemi o konkrétních problémech oblasti Kuzbasu, které podal prof. V. Popov (IEOPV, pobočka Kemerovo) v úvodní přednášce, dále J. A. Fridman (IEOPV, pobočka Kemerovo) při exkursi ve městě (výklad komplexní problematiky plánů rozvoje) a vedoucí pracovníci povrchového dolu při exkursi do důlní oblasti.

Seminář byl oběma stranami hodnocen kladně. F. M. Borodkin, který byl organizátorem a duší celé akce, podtrhl v závěrečném slově pokrok, jehož bylo v této oblasti dosaženo, ocenil šíří pyramidy, kterou dnes reprezentují účastníci semináře při řešení úkolů regionálního plánování. S. V. Večerník zhodnotil přínos jednání pro upevnění vědecké kooperace mezi sovětskými a našimi účastníky i pro ujasnění role jednotlivých institucí ve společném projektu. Seminář ukázal, kdo, jak a z jaké pozice může v budoucnu na formulovaných úkolech participovat a efektivně pomáhat, aby se výsledky společných akcí promítly v přípravě pětiletého plánu a dalších seminářů (příští je plánován na r. 1986 do Brna).

Ukázalo se, že řídící praxe oceňuje možnosti matematických metod a modelů. Tím se otevírá cesta k širšímu použití vědeckých poznatků při řízení jednotlivých oblastí všech úrovní. Ukázalo se také, že i jednoduché modely a metody jsou pro vlastní řízení velmi užitečné a vedou ke zkvalitnění informace pro řízení a plánování.

Typ seminářů, jako byl kemerovský, má velký význam pro integraci vědeckého i praktického úsilí. Představuje nejen výměnu zkušeností, vzájemných informací o vědeckých výsledcích či formální dohodu o spolupráci, ale zakládá konkrétní společnou práci — budou vytvořeny pracovní mikrokolektivy pro řešení stanovených úloh; jejich účastníci budou připravovat společné závěry (a pro příští seminář i společné příspěvky). Jednání semináře však bylo významné i samo o sobě, neboť se zde soustředilo velké množství pozoruhodných vědeckých výsledků i informací (příspěvky semináře vyjdou ve sborníku).

Jan Řehák

Celostátní konference o úkolech sociologie a sociální psychologie v plánování a řízení sociálních procesů

Vzhledem k aktuálnosti problematiky řízení a plánování sociálních procesů, v níž velmi významná úloha připadá společenským vědám a mezi nimi především sociologii a sociální psychologii, se ukázalo jako velmi potřebné uspořádat konferenci orientovanou k otázkám možností a úkolů těchto dvou vědních disciplín. Proto ústřední odborná sekce pro řízení sociálních procesů ČUV Komitétu pro vědecké řízení ČSVTS spolu se sekci sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti při ČSAV připravily setkání sociologů, psychologů, vědeckých pracovníků, pedagogů vysokých škol, pracovníků kádrových a personálních

útvárů, řídicích a plánovacích orgánů státní správy a socialistických hospodářských a společenských organizací, které se konalo ve dnech 28.—29. března 1984 v Paláci kultury v Praze, kde toto setkání organizačně zajistil Dům techniky ČSVTS Pardubice — odbor sociálního plánování.

Konference nazvaná *Úkoly sociologie a sociální psychologie v plánování a řízení sociálních procesů* zahrnovala čtyři okruhy, jimiž byly:

- úkoly a specifika sociologie a sociální psychologie při plánování a řízení sociálních procesů,
- stav výuky těchto oborů a potřeby praxe,
- teoreticky nepokryté problémy praxe,
- úkoly výzkumu v této oblasti.

Význam konference zdůraznil ve svém úvodním vystoupení člen korespondent ČSAV J. Kohout, který uvedl, že výměna zkušeností a názorů teoretiků a praktiků o tom, jak se daří uplatňovat poznatky sociologie a sociální psychologie při řízení sociálních procesů a jaká jsou nepokrytá místa, je nutná jak z hlediska příprav na 8. pětiletku, tak z hlediska vyhodnocování přestavby výuky na vysokých školách a zavádění nové koncepce kvalifikačních kursů pro vedoucí hospodářské pracovníky. Pohlédneme-li na vývoj sociologie a sociální psychologie v průběhu posledního desetiletí, je zřejmý jejich pohyb od studia dané sociální skutečnosti k posízení příštího stavu společenského vývoje, k prognózám budoucnosti. Jestliže dříve byly mnohem častější konkrétní průzkumy a sociálně analytické činnosti, dnes jsou stále častější práce prognostického typu, aplikace matematického modelování a studie o sociálním programování. Vedle sociálních analýz a sociálních prognóz čeká naši sociologii a sociální psychologii i úkol formulovat metody a techniky řízení, ale i vědecké teoretické rady mistrům a ředitelům, odborovým funkcionářům i výchovným pracovníkům.

Se situací v oblasti sociálního plánování v Bulharské lidové republice seznámil účastníky konference P. Bliznakov (Vysoká škola ekonomická, Varna). Uvedl, že sociální plánování má v Bulharské lidové republice patnáctiletou historii; jeho inherentní součástí je aktivní teoretická práce bulharské sociologie v oblasti plánovitého řízení sociálních procesů na všech úrovních společnosti. V profesi sociologa nyní v bulharských podnicích pracuje více než 300 specialistů. Akademie společenských věd a sociálního řízení, ÚV Bulharské komunistické strany a Bulharská sociologická společnost vzaly na sebe povinnost zabývat se výchovou těchto sociologů. Po zavedení specializace sociologie na vysokých školách ekonomických je úkolem zavést tuto specializaci i na vysokých školách technických a zemědělských. Sociologické přednášky jsou zařazeny ve všech postgraduálních kursech. Ve státním plánu se sociální ukazatele formulují jako státní úkol zvyšování životní úrovně obyvatelstva. V současné době je hlavním úkolem teoreticko-metodologických úvah kvantitativní a kvalitativní měřitelnost faktorů odrážejících objektivní potřeby obyvatel měst a vesnic. Rozvinula se též teorie sociálního plánování v podnicích, směřujícího především k pracovnímu kolektivu a jeho kvantitativnímu a kvalitativnímu rozvoji v etapách adaptace, konsolidace a zralosti. Na obdobích 1981—1985 byly vypracovány metodiky sociálního plánování pracovních kolektivů, a to jednak metodika Státního výboru pro plánování, jednak metodika, kterou vypracovala katedra sociologie řízení Institutu sociálního řízení při ÚV Bulharské komunistické strany. V závěru P. Bliznakov uvedl konkrétní údaje ukazující, k jakým sociálním změnám v pracovních kolektivech došlo ve varenské oblasti v důsledku sociálního plánování.

Doplněním bylo vystoupení S. Bliznakovové (Městský výbor BKS, Varna), která uvedla kritéria a ukazatele stanovené pro přeměnu města Varny ve vzorné socialistické město.

Sociální plánování a programování v socialistických zemích bylo obsahem referátu F. Kutty (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který jako základní příčinu rozvoje plánování a prognózování sociálních procesů na všech úrovních označil vznik nových podmínek rozšířené reprodukce, což podmiňuje prosazování principu komplexnosti v celé plánovací praxi. Do popředí se dostávají inovace nejvyšších řádů a prosazuje se princip diferenciace. Snaha postihnout plánem celé inovační cykly vede v socialistických zemích (kromě rozvoje programování) také k rychlému rozvoji sociálního projektování. Všechny formy prognózování, programování, plánování a projektování sociálních procesů zahrnuje mezinárodní výzkum (ČSSR, SSSR, BLR a MLR), na němž pracuje mezinárodní pracovní skupina pro sociální plánování a prognózování. F. Kutta uvedl některé zajímavé poznatky z tohoto výzkumu v jednotlivých zemích.

Na téma *Aktuální otázky plánování sociálního rozvoje v ČSSR* uvedl M. Nebeský (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, pobočka Praha) některé výsledky v oblasti personálního a sociálního rozvoje (vzdělání, zdravotní péče, závodní stravování, podniková rekreace, předškolní zařízení), dále zkušenosti s nástroji a metodami řízení personálního a sociálního rozvoje a předpokládané směry plánování tohoto rozvoje v letech 1986–1990.

K problematice *Marxisticko-leninské psychologie řízení — pojetí a poslání* zaměřil svůj referát J. Khol (Institut řízení, Praha). Zabýval se v něm funkcemi a cíli psychologie řízení jako jedné z nejmladších psychologických věd, přičemž uvedl možnosti jejího konkrétního využití a hlavní okruhy jejího uplatnění, jimiž jsou: psychologie řídicí činnosti, psychologie systému práce s lidmi, psychologie vedení, psychologie organizace, psychologie makrořízení a psychologie společenských makroprocesů.

Z. Bureš (Filozofická fakulta UK, Praha) přednesl referát, který připravil spolu s prof. J. Janouškem na téma *Vysokoškolská výuka psychologie řízení, dosavadní zkušenosti, současný stav a úkoly*. V referátu byly uvedeny konkrétní problémy dosavadní výuky a potřeby vyplývající z praxe.

Sociologické a sociálně psychologické poznatky ve výuce na Vysoké škole zemědělské v Praze byly pak tématem referátu prof. V. Pilíška (Vysoká škola zemědělská v Praze), který se v něm zaměřil na dosavadní problémy související s přípravou jak specialistů, tak řídicích pracovníků na této vysoké škole.

L. Rýznar (Dům techniky ČSVTS Pardubice) doplnil tuto problematiku referátem na téma *Vybrané problémy výchovy a vzdělávání odborníků pro plánování a řízení sociálního rozvoje*, v němž zdůraznil naléhavou potřebu přípravy těchto odborníků, a to i z hlediska posílení kádrových a personálních útvarů a zřizování sociologických a psychologických pracovišť.

V referátu *Význam rozvoje marxistické sociologické teorie pro plánování a řízení sociálních procesů* se zaměřil J. Ražnok (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha) na úvahy o specifikaci pojmu „sociální“ jako relativně samostatného, ale zároveň zprostředkující všechny činnosti a vztahy ve společnosti.

J. Slunéčková (Právnická fakulta UK, Praha) ve svém referátu *Ke vztahu práva a sociologie při řízení socialistické společnosti* pojednala o právu jako o jednom z prostředků společenského řízení, který musí vycházet z poznatků, jež o společnosti přináší i sociologie. Zvláštní pozornost věnovala závažné skutečnosti, již je únik některého typu jednání lidí, zejména při uspokojování potřeb, z dosahu právní regulace (například úplatkářství).

Otázkou *strojírenství jako faktorů přeměn obsahu práce* se zabýval prof. V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická v Plzni). Ze svých úvah vyvodil, že řízení přeměn obsahu práce ve výrobních jednotkách musí být zaměřeno hlavně na zavádění takové techniky a technologie, která bude klást nárok na zvyšování kvalifikace pracovníků, povede k posílení odpovědnosti za svěřené základní prostředky a za jejich využití, vyvolá příznivé změny v pracovním prostředí, zajistí přesun operací směrem k řízení a přípravě výroby, zvýší nároky na týmovost v pracovních strukturách spojujících dělnické a inženýrsko-technické činnosti atd. Strojírenství (včetně elektrotechniky) jako hlavní nositel vědeckotechnického pokroku, výrobce výrobních prostředků a vlivný exportér je povoláno zajistit takový technický rozvoj, který by přinášel pozitivní změny v obsahu práce, přičemž je třeba rozšířit spektrum parametrů, které musí nové strojírenské výrobní prostředky splňovat, o parametry sociální. Prof. Čech dále uvedl, které položky by mohly být obsaženy ve schématu sociálních parametrů nové techniky, a to z hlediska 1. sociální a sociálně ekonomické funkce nové techniky, 2. vlivu nové techniky na povahu a strukturu pracovních činností, 3. vlivu nové techniky na pracovní podmínky, 4. ekologických účinků nové techniky a 5. důsledků nové techniky pro životní podmínky pracujících.

Význam, zaměření a využití sociálních výzkumů v procesu sociálního plánování bylo téma referátu K. Hermana (koncern Škoda, Plzeň), který v něm na několika příkladech sociálního výzkumu v koncernu Škoda, Plzeň, ukázal význam a využití tohoto výzkumu pro rozvoj pracovních kolektivů, zvyšování jejich spokojenosti a vytváření dobrého sociálního klimatu.

H. Woleková (Závody těžkého strojírenství, Bratislava) ve svém příspěvku *K souvztažnosti technického a sociálního rozvoje ve strojírenství* zdůraznila význam

pronikání vědy a kultury do průmyslové činnosti, aby práce nabyla socialistického charakteru nejen svou formou, ale i svým obsahem na každém místě. V tomto smyslu sociologové a psychologové mají být obhájci, propagátory a prosazovateli nových vztahů mezi kulturou, vědou a výrobou. Má-li se vědeckotechnický pokrok rozvinout v pozitivní sociální efekty, je nutné, aby řídicí a organizační činnost byla založena na poznatcích společenskovedního výzkumu, což však dosud v průmyslové výrobě není systematicky a cílevědomě zajištěno. Úroveň technického rozvoje je ovlivňována úrovní vzdělanosti, proto technicko-organizační pokrok vyžaduje vysokou kvalifikaci; také dlouhodobý sociální rozvoj pracovních kolektivů by měl být založen na růstu vzdělanosti. Jako námět pro základní výzkum uvedla autorka referátu studium a objasnění postavení a úlohy dělnické třídy v průmyslové výrobě budoucnosti.

Na téma *Kultura práce jako prostředek vedení pracovních kolektivů* se zaměřil M. Gregor (Univerzita J. E. Purkyně, Brno). Ukázal, v čem spočívá kultura práce a jak posuzování určitého komplexního jevu jen podle jednoho ukazatele (např. posuzování těžké práce žen jen podle určité váhy přemene bez ohledu na jeho polohu a úpravu, lidské tělo, frekvenci zvedání a začlenění do celého pracovního procesu) může mít nežádoucí vedlejší účinky.

L. Hájek (Institut výchovy ČEZ, Pardubice) vystoupil s referátem na téma *Projektování sociálních procesů v oblasti přípravy výstavby a provozu jaderné elektrárny*, v němž se zabýval předmětem a zejména obsahem sociálního projektování při realizování jaderného programu řešícího palivoenergetický problém v naší zemi. Jako konkrétní příklad uvedl šest rozhodujících sociálních procesů, které je možné vyprojektovat pro stavbu jaderné elektrárny, a to: 1. proces migrace obyvatel sídel likvidovaných v důsledku výstavby a provozu jaderné elektrárny, 2. proces vytváření pracovních a životních podmínek pro pracovníky výstavby, 3. proces vytváření sociální struktury a tvorby kolektivů pracovníků výstavby, 4. proces vytváření pracovních a životních podmínek pro pracovníky provozu a údržby jaderné elektrárny, 5. proces vytváření sociální struktury pracovníků jaderné elektrárny a 6. proces tvorby pracovních kolektivů v jaderné elektrárně.

Způsob vyhodnocení sociálních důsledků výstavby velkých energetických celků — jaderných elektráren — metodický přístup a možnosti jeho využití bylo téma referátu J. Koudelky (Drupos, Brno), který hovořil o tom, jak pracovní tým projektového ústavu Drupos řeší problematiku sociální stránky výstavby a provozu jaderných elektráren z hlediska důsledků v těchto oblastech: ekonomické, demografické, urbanistické, historické, sociologické, sociálně psychologické, pedagogické, sociálně patologické a politické. Uvedl též osm pracovních kroků vypracované metodiky ekonomického hodnocení sociálních důsledků výstavby a provozu jaderné elektrárny.

M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zaměřil svůj referát k *aktuálním otázkám využití sociologie v plánování sociálního rozvoje územních celků*. Specifikoval čtyři faktory, které v posledních letech ovlivňují možnosti plánování sociálního rozvoje územních celků a jimiž jsou: 1. celospolečenský důraz na efektivnost národního hospodářství a využití rezerv; 2. relativní stabilita současné soustavy plánování územního rozvoje; 3. nezbytnost užší spolupráce a koordinace sociálního rozvoje územních celků a podniků, které v nich působí nebo z nich čerpají pracovníky; 4. kvalita životního prostředí. Z těchto faktorů pak vyvodil určité náměty pro orientaci sociologie v řízení a plánování územního sociálního rozvoje.

J. Šandera (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, pobočka Praha) zvolil za téma svého vystoupení *Cíle racionálního rozvoje pracovních kolektivů*. Zabýval se v něm možnostmi a způsoby stanovení cílů sociálního rozvoje na úrovni socialistických organizací s přihlédnutím k nutnému respektování ekonomických cílů spjatých s hlavní činností těchto organizací.

Referát L. Kolmana (Institut řízení, Praha) na téma *Význam sociálně psychologických dovedností v praxi řízení a jejich osvojování v rámci výuky vedoucích pracovníků* se zabýval čtyřmi oblastmi, jež spolu úzce souvisí, a to: sociálně psychologickým výcvikem, sociálně psychologickými dovednostmi, vzděláváním vedoucích pracovníků a efektivností řídicí práce. V závěru referent naznačil, jaký význam (podle zjištění v kursech pro vedoucí pracovníky) mají sociálně psychologické dovednosti v praxi řízení, a uvedl, že sociálně psychologický výcvik může výrazně přispět ke zvýšení efektivnosti praktické řídicí práce.

M. Horalíková (Vysoká škola zemědělská v Praze) uvedla příspěvek na téma *Ná-*

zory na přípravu řídicích pracovníků v zemědělství v oblasti sociologických a sociálně psychologických poznatků, v němž informovala o výsledcích zkoumání názorů a postojů absolventů provozně ekonomické fakulty Vysoké školy zemědělské v Praze na studium a profesionální uplatnění v praxi. Z výsledků výzkumu vyplynula nezastupitelná role sociologických a sociálně psychologických poznatků v práci řídicích pracovníků v zemědělství.

V referátu na téma *Aktuální otázky řízení a plánování sociálních procesů v zemědělství* se Z. Krůček (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha) zabýval sociálním rozvojem v zemědělství jako kategorií ekonomickou, sociální a právní. Uvedl nutné předpoklady pro zvýšení účinnosti řízení sociálních procesů a podmínky zvyšování kvality plánování a řízení kádrového, personálního a sociálního rozvoje v zemědělství.

Materiální a nemateriální motivace pracovníků jako podklad pro modelování sociálních procesů byla předmětem úvah A. Buriana (Ústav racionalizace řízení a práce, pracoviště Praha), který se pokusil formulovat určitá pravidla modelování sociálních procesů, v němž rozhodující úloha přísluší motivačnímu typu řízení. Jako předpoklady úspěšného modelování sociálních procesů uvedl: 1. znalost hodnotových systémů objektu motivace, 2. začlenění dominantních hodnot objektu motivace mezi motivační nástroje, 3. dostatečné kvalifikování subjektu motivace pro využívání motivačních nástrojů a 4. zavedení hodnot, jež preferuje socialistická společnost, do hodnotových systémů ovlivňovaného objektu motivace.

V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictva, pracoviště Praha) přednesl zprávu *Využití sociologie v praktické projekci ASŘ VHJ stavebních hmot – podsystém Práce a sociální systém*, kterou připravil spolu s J. Řehákem (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Autoři se v ní pokusili o zobecnění jednak zásadních koncepčních rozhodnutí při projektování ASŘ, jednak uplatnění ekonomické sociologie a sociologie řízení ve funkci soustavy poznatků a soustavy metod.

Dva referáty pro nedostatek času nemohly být předneseny, byly však předloženy k uveřejnění ve sborníku. Referát *K možnosti využití výsledků sociálně psychologických šetření při řízení sociálních procesů* připravili P. Branich a M. Hejlek (Institut VHJ Vítkovice). Uvedli v něm hlavní výsledky a následná opatření sociálně psychologických šetření, která byla provedena v koncernu Vítkovice a mezi něž patří sociální analýza, výzkum pracovníků požívajících v nadměrném množství alkoholické nápoje a orientační šetření týkající se adaptace nových pracovníků. I. Tomeš (Technickoekonomický výzkumný ústav hutního průmyslu, Praha) v referátu na téma *Některé problémy tvorby dlouhodobých programů personálního a sociálního rozvoje pracovních kolektivů* vyslovil na základě zhodnocení dosavadní praxe celou řadu otázek a námětů, především otázku, zda právě program kádrového, personálního a sociálního rozvoje by neměl být vhodnou platformou k formulování kvalitativních cílů sociálního rozvoje v komplexním pojetí jednoty technického, výrobního, ekonomického a sociálního subsystému hospodářské organizace, a dále otázku funkční kompetence jednotlivých stupňů řízení v sociálním programování a plánování.

Podnětné myšlenky zazněly i v diskusi. K. Šteffeková (Naftový a plynárenský průmysl, Bratislava) vyslovila názor, že je třeba sjednotit metodiku plánu kádrového, personálního a sociálního rozvoje a systém ukazatelů a že je žádoucí zavedení psychologických testů pro zjišťování povahových vlastností při výběru pro personální činnosti. E. Mleziva (Výzkumný ústav dopravní, pracoviště Praha) uvedl kritické články, které mohou oslabovat účinnost plánování a řízení sociálních procesů. O. Sedláček (Výcvikové středisko energetiky koncernu ČEZ, Tušimice) zdůraznil, že mají-li sociologové najít společnou řeč s vedoucími pracovníky (bez jejichž aktivní účasti není možný přenos poznatků společenských věd do praxe), musí znát i technické stránky a formální strukturu podniku a sami musí dokazovat efektivnost navrhovaných opatření. P. Knotek (Ústav mentální hygieny, Brno) se zaměřil na některé problémy duševního zdraví vedoucích i liniových pracovníků (stresy, konflikty) a navrhl obohatit prognózování sociálních procesů o prevenci v tomto směru.

Konferenci uzavřel člen korespondent ČSAV J. Kohout, který byl odborným garantem konference. Zhodnotil, že konference navázala na dosavadní tradici a prokázala, že spojení sociologie a psychologie je pro praxi užitečné a potřebné. Příštích setkání by se měli zúčastnit i ekonomové a technici, aby mohl být rozšířen společný jazyk a dialog teorie a praxe.

Libuše Lišková

СТАТЬИ

Хареват Ф.: По поводу некоторых актуальных направлений дальнейшего развития и применения марксистско-ленинской социологии в социалистической общественной практике	561
Баух В.: Выполнение социально-экономической программы, выдвинутой в период Словацкого национального восстания	568
Кручек З. - Кон П. - Гудечкова Г. - Майерова-Харитоновна В.: Развитие социалистического образа жизни работников сельского хозяйства	580
Кужаржова В.: Специфическое и общее в образовательно-квалификационном развитии рабочего класса в социалистической Чехословакии	598

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

Ержабек Г.: Новые замечания по поводу понятия измерения в социологии	611
Коштял Я.: Некоторые виды техники изучения воздействия массовой коммуникации	622

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Знебелек Ф.: Причины прогула шахтеров	643
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Форт М.: И. Годовский - С. Губик, Мир и религия (на чешском яз.)	646
Лингарт Я.: М. Ванек и кол., Психология спорта. Анализ психических компонентов спортивного достижения (на чешском языке)	648
Перница В.: Л. И. Уварова, Наука как производительная сила общества	652
Джахан Л. - Алиева Д.: Л. Николов, Структура человеческой деятельности (на болгарском языке)	656
Ирасек Я.: Р. Штолльберг, Почему и для чего социология? (на немецком яз.) . .	660

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Дуффек П. - Дуффкова Я.: Кафедра социологических исследований и концепция преподавания социологии на философском факультете Московского государственного университета	661
Ржегак Я.: Второй советско-чехословацкий семинар на тему «Анализ и моделирование социально-экономического развития областей и их отношения» . .	665
Лишкова Л.: Общегосударственная конференция с задачах социологии и социальной психологии в планировании и управлении социальными процессами . . .	667

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1984, číslo vyšlo v listopadu 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 91,—.

Table des Matières No. 6/1934

ARTICLES

<i>Charvát F.</i> : Sur les tendances d'actualité choisies du développement ultérieur et de l'application de la sociologie marxiste-léniniste dans la pratique sociale socialiste	561
<i>Bauch V.</i> : Le développement d'aujourd'hui et les tendances attendues du développement de la structure sociale du village et de l'agriculture dans la Tchécoslovaquie	568
<i>Krůček Z.</i> — <i>Kohn P.</i> — <i>Hudečková H.</i> — <i>Majerová-Charitonová V.</i> : Le développement du mode de vie socialiste des travailleurs agricoles	580
<i>Kuchařová V.</i> : Le spécifique et le général dans le développement de l'éducation et de la qualification de la classe ouvrière dans la Tchécoslovaquie socialiste	598

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Jeřábek H.</i> : Remarques nouvelles sur la conception de mesure dans la sociologie	611
<i>Košťál J.</i> : Techniques peu connues des recherches sur information	622

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Znebežánek F.</i> : Les causes de l'absence inexcusée des ouvriers de mine	643
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Foret M.</i> : I. Hodovský — S. Hubík, Svět a náboženství (Le monde et la religion)	643
<i>Linhart J.</i> : M. Vaněk et al., Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu (La psychologie de sport. Analyse des composantes psychiques des exploits sportifs)	648
<i>Pernica V.</i> : J. I. Уварова, Наука как производительная сила общества (La science comme une force productrice de la société)	652
<i>Džachaja L.</i> — <i>Alijevová D.</i> : L. Nikolov, Strukturite na čoveškata dejnost (Structure de l'activité humaine)	656
<i>Jirásek J.</i> : R. Stollberg, Warum und wozu Soziologie? (Pourquoi et sur quoi la sociologie?)	660

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Duffek P.</i> — <i>Duffková J.</i> : Chaire de recherches sociologiques et la conception de l'instruction de la sociologie à la Faculté des Lettres de l'Université d'Etat de Moscou	661
<i>Řehák J.</i> : Le deuxième séminaire Soviétique-Tchécoslovaque „Analyse et modelage du développement social-économique des régions et leurs relations“	665
<i>Lišková L.</i> : Conférence nationale sur les tâches de la sociologie et de la psychologie sociale dans la planification et gestion des processus sociaux	667

Contents No. 6/1984

ARTICLES

<i>Charvát F.</i> : On Selected Actual Trends of Further Development and Application of Marxist-Leninist Sociology in Socialist Social Practice	561
<i>Bauch V.</i> : Present Development and Expected Developmental Trends in the Social Structure of the Village and Agriculture in Czechoslovakia	568
<i>Krůček Z.</i> — <i>Kohn P.</i> — <i>Hudečková H.</i> — <i>Majerová-Charitonová V.</i> : Development of the Socialist Way of Life of Workers in Agriculture	580
<i>Kuchařová V.</i> : The Specific and the General in the Educational and Qualification Development of the Working Class in Socialist Czechoslovakia	598

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Jeřábek H.</i> : New Comments on the Conception of Measurement in Sociology	611
<i>Košťál J.</i> : Little-known Techniques of Mass-Communications Research	622

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Znebežánek F.</i> : Causes of Unexcused Absence of Miners	643
--	-----

REVIEWS

<i>Foret M.</i> : I. Hodovský — S. Hubík, Svět a náboženství (The World and Religion)	646
---	-----

7E 4084

20. 1984 47 336

Cena 10 Kčs

<i>Linhart J.: M. Vaněk et al., Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu (Psychology of Sports. Analysis of Psychic Components of the Sporting Performance)</i>	648
<i>Pernica V.: И. И. Уварова, Наука как производительная сила общества (Science as a Productive Force of Society)</i>	652
<i>Džachaja L. — Alijevová D.: L. Nikolov, Strukturite na čoveškata dejnost (Structure of Human Activities)</i>	656
<i>Jirásek J.: R. Stollberg, Warum und wozu Soziologie? (Why and Wherefore Sociology?)</i>	660

NEWS AND INFORMATION

<i>Duffek P. — Duffková J.: The Chair of Sociological Research and the Conception of Sociology courses, Moscow State University, Faculty of Philosophy</i>	661
<i>Řehák J.: The Second Soviet-Czechoslovak Seminar „Analysis and Modelling of the Socio-economic Development of Regions and Their Relations“</i>	665
<i>Lišková L.: National Conference on the Tasks of Sociology and Social Psychology in Planning and Controlling Social Processes</i>	667

Inhalt Nr. 6/1984

ABHANDLUNGEN

<i>Charvát F.: Zu ausgewählten aktuellen Tendenzen der weiteren Entwicklung und Applikation der marxistisch-leninistischen Soziologie in der sozialistischen Gesellschaftspraxis</i>	561
<i>Bauch V.: Bisherige Entwicklung und erwartete Entwicklungstendenzen der sozialen Struktur des Dorfes und der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei</i>	568
<i>Krůček Z. — Kohn P. — Hudečková H. — Majerová-Charitonová V.: Entwicklung der sozialistischen Lebensweise der Arbeiter in der Landwirtschaft</i>	580
<i>Kuchařová V.: Das Spezifische und das Allgemeine in der Bildungs- und Qualifikationsentwicklung der Arbeiterklasse in der sozialistischen Tschechoslowakei</i>	598

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Jefábek H.: Neue Bemerkungen zur Konzeption der Messung in der Soziologie</i>	611
<i>Košťál J.: Wenig bekannte Techniken der Massenkommunikationserforschung</i>	622

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Znebežánek F.: Gründe der unentschuldigten Absenz der Bergwerksarbeiter</i>	643
--	-----

REZENSIONEN

<i>Foret M.: I. Hodovský — S. Hubík, Svět a náboženství (Die Welt und die Religion)</i>	646
<i>Linhart J.: M. Vaněk et al., Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu (Psychologie des Sportes. Analyse der psychischen Komponenten der Sportleistung)</i>	648
<i>Pernica V.: И. И. Уварова, Наука как производительная сила общества (Wissenschaft als Produktivkraft der Gesellschaft)</i>	652
<i>Džachaja L. — Alijevová D.: L. Nikolov, Strukturite na čoveškata dejnost (Struktur der menschlichen Tätigkeit)</i>	656
<i>Jirásek J.: R. Stollberg, Warum und wozu Soziologie?</i>	660

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Duffek P. — Duffková J.: Katheder der soziologischen Erforschungen und die Konzeption des Unterrichts in der Soziologie an der Philosophischen Fakultät der Moskauer Staatsuniversität</i>	661
<i>Řehák J.: Der zweite sowjetisch-tschechoslowakische Seminar „Analyse und Modellierung der sozialökonomischen Entwicklung der Gebiete und ihre Beziehungen“</i>	665
<i>Lišková L.: Gesamtstaatliche Konferenz über die Aufgaben der Soziologie und Sozialpsychologie in der Planung und Leitung sozialer Prozesse</i>	667